

листопад
1 9 9 8

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
АЛЬМАНАХ

Видається з вересня 1998 року

Дніпропетровськ
Видавництво «Грані»
1998

Основні завдання альманаху: висвітлення головних напрямків державної політики, ґрунтовне викладення теоретичних засад розвитку українського суспільства, підготовка матеріалів для організації систематичної просвітницької роботи на місцях, обговорення найактуальніших проблем сучасності.

Партії утворюють ідеологію, щоб завоювати електорат та отримати перемогу на виборах. Державна влада повинна відстоювати загальний інтерес всього населення і впроваджувати ідеологію, яка об'єднує більшість суспільства. Така система сучасного світогляду не створюється штучно, вона може бути тільки науково-теоретичним викладенням реально існуючих у суспільстві легітимних уявлень про минуле, сучасне, майбутнє. Сьогодні в Україні, як свого часу в усіх розвинутих країнах світу, є нагальна потреба створення позитивної ідеологічної основи для єдності суспільства у нелегкий час оновлення та економічного відродження.

Розраховано на політиків, керівників установ, підприємств, організацій, науковців, студентів ВУЗів.

Редакційна колегія

П.І.Гнатенко – д.ф.н., проф., член-кор. Академії пед. наук України, Ф.І.Прокоф'єв – д.ф.н., проф., О.С.Токовенко – д.ф.н., проф., С.А.Квітка – к.ф.н., доц., Г.В.Константинов

Редакція

Головний редактор	С.А.Квітка
Заступники головного редактора:	К.М.Колесников, Л.І.Шматко
Відповідальний секретар	Г.В.Кузьмічова

Свідоцтво про державну реєстрацію від 25.08.98 ДП № 573.

Засновник - Центр соціально-політичних досліджень

Телефон/факс: (0562) 45-11-87

E-mail: kvitka@goris.dp.ua

Видавництво «Грані»

Адреса: 320070, м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75

Телефон: (0562) 45-22-44

Здано до набору 16.10.98. Підписано до друку 17.11.98. Формат 70X100¹/16.Бумага друкарська №2.

Гарнітура Times. Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 5,9. Обл.-вид. арк. 6,1. Зам. №

Тираж 1000 прим. Надруковано

Адреса: м. Дніпропетровськ

Редакція не завжди поділяє думки авторів.

При передруку посилання на альманах «Грані» обов'язкове.

© «Грані», 1998

З М І С Т

ПОЛІТИКА

- 5 *Н.А.Швец.* Днепропетровск 2000: проблемы развития большого города
15 *Г.И.Булавка.* Екатеринослав-Днепропетровск: этапы становления города

ПОЛІТОЛОГІЯ

- 20 *С.А.Квитка.* Социально-экономические тенденции и политические приоритеты
27 *К.М.Колесников.* Уявлення про державний устрій України XVII ст. в українській історіософії другої половини XIX століття
41 *Р.И.Гайнутдинов.* К вопросу о политической культуре

ЕКОНОМІКА

- 49 *І.В.Розпутенко.* До питання про фінансові ресурси місцевих органів влади
59 *І.Л. Котова.* Етапи еволюції та особливості функціонування вільних економічних зон

ФІЛОСОФІЯ

- 67 *С.В.Шевцов.* Феномен власти в образовании как онтологическая проблема
75 *А.В.Решетніченко.* Духовні основи світоглядних парадигм
84 *А.Н.Корх.* Философия просвещения и идея самоопределяющейся личности

ІСТОРІЯ

- 92 *В.И.Лазебник.* Екатеринославский городской голова
98 *В.В.Іваненко, О.А.Удод.* Про репресії у ВУЗах та наукових установах Дніпропетровська (1930-і роки)
105 *О.Ю.Висоцький.* Ідеологічні та організаційні особливості УСДРП та УПСР у контексті їх поразки у революції 1917-1920 років
116 *Д.В.Архирейський, В.В.Ченцов.* Махновці після «махновщини»: чутки і реалії (1921-1929)

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА

- 124 *Г.В.Кузьмічова.* Системи місцевого самоврядування в Європі та США

-
- АНТОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ**
- 131** *Р.Михельс*. Главы из книги «Социология политической партии в условиях демократии»: Отношение вождей к массам на практике.
Борьба вождей между собой за власть.

ХРОНІКА НАУКОВИХ ПОДІЙ

ABSTRACTS

ПОЛІТИКА

Н.А. Швец

Днепропетровск 2000 : проблемы развития большого города

Швец Николай Антонович - городской голова г.Днепропетровска, кандидат технических наук

Вместе с появлением позитивных тенденций в преодолении структурного кризиса в экономике, мы вновь поворачиваемся лицом к решению многих сложных проблем, которые всегда являлись задачами власти и, в первую очередь, органов местного самоуправления. Среди них одна из важнейших - проблема развития города, преодоления негативных явлений и тенденций, которые возникают объективно в развитии таких больших городов как Днепропетровск.

За последние 10 лет общество пережило, хотя и не так остро как в начале века, глубокий структурный кризис, затронувший все сферы общества, приведший к ломке устоявшейся экономической и политической системы. Изменилось общественное сознание, приспособились к рыночным условиям финансовые и предпринимательские структуры, появились и новые тенденции в развитии города, которые будут определять городскую политику в ближайшее десятилетие.

Сегодня как никогда раньше велика роль больших городов в формировании социально-экономической и политической инфраструктуры общества, и без ясного представления о процессах, связанных с развитием города, невозможно успешное городское управление.

Поэтому перед тем как рассмотреть перспективы развития Днепропетровска до и после 2000 года, необходимо остановиться на некоторых общих вопросах, без ответов на которые будет сложно понять конкретные моменты развития города. С одной стороны, это проблемы, связанные с урбанизацией как явлением в истории человечества вообще, а с другой - вопросы установления общих закономерностей в развитии городов. Ясное представление об этом дает возможность более реально смотреть на планы и перспективы развития города.

Урбанизация - это процесс повышения роли городов в развитии общества. С развитием европейской или, как ее еще называют «машинной», цивилизации и становлением капитализма проблемы урбанизации стали предметом исследований ученых и до сих пор остаются важным элементом как научного так и массового сознания. Еще в эпоху Просвещения одни мыслители давали оптимистическую оценку развитию городов, другие придерживались идеи тотального отрицания городской цивилизации.

С тех пор существуют и противостоят друг другу две точки зрения на урбанизацию как феномен в истории человечества.

Сторонники «антиурбанистической» точки зрения противопоставляют большой город традиционной сельской общине, критикуют город как воплощение бездушия современной цивилизации, колыбель либерализма и пролетарского движения. В целом они рассматривают урбанизацию как искажение естественного хода вещей, путь человечества к искусственному миру, где для человека не останется места. По-видимому отрицательное отношение к большому городу имеет в своей основе ностальгию по исчезающему миру небольших общин, где царили размеренный ритм жизни, устойчивый домашний быт, строгий порядок и регламентация обязанностей. В наше время некоторые направления экологического движения привнесли в эти идеи новый ракурс, связав загрязнение окружающей среды с развитием городского хозяйства и промышленного комплекса, сосредоточенного в городах.

Однако в настоящее время преобладает понимание позитивной роли городов в развитии человечества, в становлении нового «информационного» постиндустриального общества. Современная городская культура, являясь одним из сложнейших проявлений человеческой цивилизации, включает в себя и способы преодоления негативных последствий урбанизации. Современный город не только вмещает в себя большинство социальных конфликтов, но и предлагает возможности их решения, создает пути к социальному консенсусу, к культурной, политической и социальной интеграции при помощи совершенствования городского образа жизни и соответствующей градостроительной политики.

На основе этих подходов развивались различные теории и научные школы, связанные с планированием роста городов.

В свое время получили широкую известность работы французских ученых, исследовавших возможность изменения социальных отношений и достижение социальной справедливости путем изменения пространственных структур через городское планирование, которое учитывало бы потребности различных социальных слоев.

В 30-е годы американские ученые ввели понятие «городского образа жизни», в котором объединили основные черты пространственной и социальной организации большого города с характеристиками специфического городского типа личности. Именно такие особенности городской жизни как большая численность, высокая концентрация, социальная неоднородность оказывают важнейшее влияние на формирование личности. В отличие от членов сельских общин взаимоотношения горожан носят преимущественно формальный и анонимный характер, социальная сплоченность и социальный контроль ослаблены. Все вместе это может порождать негативные явления дезорганизации некоторых групп населения. Городской образ жизни, по мнению американских ученых, характеризуется преобладанием деловых, кратковременных, поверхностных контактов, снижением значимости территориальных общностей, затуханием соседских связей, многообразием культурных стереотипов, ослаблением влияния традиций в регулировании его поведения.

Внимание к вопросам урбанизации постоянно растет вместе с ростом населения Земли.

В начале XIX века в городах проживало менее 50 млн. человек, и их удельный вес составлял около 5% человечества. В начале XX века в городах проживало уже 224 млн. чел., что составляло почти 13%. К 1980 г. уже 41% (более 2 млрд. чел.) населения Земли проживало в городах.

Можно говорить о том, что количество городского населения - своеобразный показатель развитости той или иной страны, поскольку во многих передовых странах соотношение городского и сельского населения в пользу жителей города. Так например, доля городского населения в Европе - 69%, в Азии - 28%, в Африке - 29%, в Северной Америке - 75%, в Латинской Америке - 65%, в Австралии и Океании - 76%. В отдельных передовых странах доля городского населения в настоящее время составляет соответственно: в США - 75%, ФРГ - 85%, Великобритании - 91%, Франции - 78%, Японии - 77%. В СССР в 1989 г. этот показатель составлял 189 млн. чел. (66%). Важно подчеркнуть и то, что около половины городского населения Земли проживает в городах с населением более 1 млн. чел., которых в мире более 200.

Постоянное развитие городов связано с объективной потребностью концентрации и интеграции различных форм производственной и интеллектуальной деятельности, развития научной и культурной коммуникации, что значительно повышает интенсивность социальных процессов. В современных условиях более эффективно эти процессы происходят в больших городах, где особенно разнообразны связи между различными сферами производства, науки и политики. Концентрация в небольшом пространстве в реальном времени достижений цивилизации, разнообразных культурных традиций и ценностей, научно-технического потенциала и политических центров превращает большой город в сложный организм, который живет по своим собственным законам и требует постоянного ухода, источников энергии, очистки и много другого.

В результате город становится чем-то большим, чем сумма находящихся на его территории людей и предметов. Город становится самостоятельным феноменом как для своих жителей так и для всех внешних субъектов, имеет

свои внутренние и внешние противоречия, определяющие его развитие.

Само существование и функционирование городской системы предполагает возможность и необходимость снятия большинства социально-экономических и политических противоречий, возникающих в государстве в целом. Городское хозяйство едино для всех жителей города, все должны получить тепло зимой, воду, электричество и другие коммунальные услуги. Какими бы ни были политические воззрения людей, городская власть должна обеспечить работу канализации, транспорта, чистоту в городе.

Свою роль играет и пространственное размещение основных элементов городской структуры - таких как жилье, промышленные предприятия, транспортные потоки, торговые центры, зоны отдыха и т.п. Наличие адекватного социальной структуре населения пространственного размещения позволяет для большинства жителей обеспечить удовлетворение основных жизненных ожиданий, от ежедневного насущного потребления до самых высоких духовных потребностей.

Таким образом следует подчеркнуть, что урбанизация - это естественный процесс в развитии человечества. Его нельзя остановить. Возможно и необходимо усилить положительные стороны урбанизации и минимизировать воздействие ее негативных факторов. Для этого требуется знание основных закономерностей развития города.

Существуют три основные концепции, рассматривающие общие закономерности, присущие развитию городов и определяющие сходство тех процессов, которые в них наблюдаются.

Концепция концентрических зон была выдвинута в начале XX века в США и была основана на той точке зрения, что при нормальном развитии город должен иметь форму пяти концентрических зон.

Первая зона - центральный деловой район, в котором сосредоточены основные элементы предпринимательской и культурной жизни, такие как политические и финансовые учреждения, офисы компаний, дорогие магазины, театры и т.п. Вторая зона окружает деловой центр и представляет собой район жилой застройки, переживающий упадок. Хотя здесь и могут быть островки деловой активности или относительно комфортного жилья, в большинстве случаев это трущобы с высоким уровнем преступности и низким уровнем жизни. Третья зона включает в себя жилье тех, кто работает по найму и имеет регулярный, но невысокий доход. В четвертой зоне живут представители среднего и высшего класса, и здесь находятся комфортабельные дома и фешенебельные особняки. Пятая концентрическая зона располагается за чертой города. Она населена различными людьми, совершающими «маятниковые» поездки в город на работу, за покупками, на учебу и т.п.

Эти концентрические зоны не статичны и по мере развития города перемещаются, напоминая расхождение кругов на воде. Можно сказать, что каждая из них принадлежит определенной социальной группе. Изменение в соотношении влияния и сил между социальными группами может привести к перераспределению городской территории.

Другой подход к рассмотрению проблем развития города изложен в **концепции секторов**. Согласно этой концепции жилые массивы сосредоточены

в секторах и расходятся от центра города вдоль транспортных магистралей.

Сектора города, так же как и упоминавшиеся выше концентрические зоны, постоянно изменяются. Комфортабельные районы перемещаются от центра к периферии или наоборот. Причем районы с наиболее высокой стоимостью жилья выступают своего рода узловыми пунктами городской среды, определяя тенденции всего развития города.

В 60-е годы появилась **концепция многоядерной структуры**, авторы которой сделали попытку объединить основные положения предшествующих концепций. Город, по их мнению, развивается не вокруг одного центра, а вокруг нескольких объектов-ядер, вокруг которых формируются отдельные инфраструктуры. В одних городах такие ядра появились в период их зарождения. В других - они появляются или исчезают в процессе роста. Чем больше город, тем больше в нем таких «ядер» и тем выше их спецификация.

Вероятно будут правы те, кто найдет в развитии любого реального города черты подтверждающие или опровергающие все три концепции. Не вступая в дискуссию по этому поводу, хотелось бы отметить и другие общие особенности в развитии городов.

1. Городам присущ высокий уровень динамизма, который отражается как на самом облике города, так и на характере его жителей. Город постоянно трансформируется, расширяются его границы, изменяется социальный состав, изменяются транспортные потоки и элементы инфраструктуры. Все это создает противоречия, для преодоления которых требуется постоянно изучать и регулировать различные стороны развития сложного городского механизма. В конечном счете именно через преодоление противоречий и кризисов город развивается и сохраняет себя как гармоническую систему.

2. Общим для всех городов является и то, что вместе с городским образом жизни возникает и городское сознание, воспитание которого становится неотъемлемой частью развития современной личности и отражает исторические, культурные, региональные, промышленные и другие особенности города. В то же время возможность инвариантной социальной коммуникации, согласования интересов различных социальных слоев, сотен и тысяч людей делает города важнейшим каналом демократизации всего общества.

3. Рост городов в настоящее время осуществляется в основном за счет миграции населения из сельской местности. И дело не столько в привлекательности городской жизни, сколько в том, что существует объективный процесс уменьшения сельского населения. В настоящее время в развитых странах до 10% граждан заняты в аграрном секторе и обеспечивают всех остальных жителей страны. У нас до сих пор более четверти населения проживает и работает в сельской местности из-за слабой автоматизации и механизации труда.

4. Большие города характеризуются чрезвычайно сложной пространственной структурой. Здесь всегда не один, а несколько промышленных районов. Территория расчленена природными рубежами (такими как крупные овраги, холмы или река). Особо важное место имеет центр города. Это визитная карточка, витрина города, его самый главный узел, объединяющий вокруг себя всю городскую агломерацию. Процветание или упадок, приоритеты развития,

функциональные особенности, даже значение города в стране - все это и многое другое наглядно отражает его центр. Именно здесь, в центре, несмотря на общие тенденции в развитии, можно определенно сказать, что каждый город обладает неповторимым обликом, делающим его непохожим на другие.

В продолжение ранее затронутой проблемы следует остановиться на вопросе - К чему ведет процесс урбанизации и что вообще ожидает большие города в будущем?

Существует мнение, что большие города не имеют перспектив развития, а процесс урбанизации ведет к негативным последствиям для всего человечества. Однако такое отношение к росту городов - чисто эмоциональная оценка, основанная на одностороннем подходе.

Современные большие города не только вносят наибольший вклад в экономическое и социальное развитие общества, но и занимают лидирующее положение в политической, культурной и научной жизни страны. Что же касается соотношения положительных и отрицательных сторон урбанизации, то, как уже отмечалось, преодоление этого противоречия и является источником и причиной развития городов как сложных многофункциональных систем. Конечно неудачная городская политика может нанести огромный ущерб и городскому хозяйству, и социально-политическому и духовному развитию всего общества. И такие примеры в истории человечества были. Большие исторические города исчезали или приходили в полный упадок, и вместе с ними погибали народы и их государства.

Тем более важной является роль городской власти, продуманного плана городского развития, целенаправленной городской политики и планомерного городского строительства. Это позволяет в достаточной мере преодолевать негативные аспекты развития, и не только городов самих по себе. Сегодня нельзя говорить о большом городе, не учитывая средние и малые города, поселки и сельские поселения, окружающие его. Это скорее единая агломерация, имеющая свою структуру и отдельные элементы: центр города (своего рода фокус всех процессов), внешние районы города, города-спутники, рекреационная зона (детские лагеря отдыха, турбазы, охотничьи хозяйства и т.п.).

За последнее десятилетие широкое распространение получила обработка земли горожанами, огородничество. Вокруг городов выросли целые дачные поселения, ставшие источником дополнительной маятниковой миграции. Общая площадь жилых помещений таких поселений сравнима с размерами небольшого города. Одной из главных причин их возникновения в период кризиса была необходимость получения дополнительных доходов в виде продуктов питания. По мере стабилизации экономической ситуации и выхода из кризиса эта потребность будет отпадать, и дачные поселки претерпят изменения. Одни из них превратятся в комфортабельные места отдыха горожан и станут частью зоны рекреации, другие постепенно придут в упадок и разрушатся. Во всяком случае это станет социальной проблемой в будущем (вероятнее всего после 2013г.).

Включение в большой город новых поселений и территорий является одной из составных частей превращения его в мегаполис.

Этот термин получил широкое распространение в начале 60-х годов и

относился, в первую очередь, к сверхбольшим городам, таким как Нью-Йорк, Токио, Лондон и т.п. Мегалополисы представляют собой высшую степень в развитии урбанизации, процессов концентрации производства и общественной жизни. Можно утверждать, что и в Украине есть все перспективы формирования мегалополисов, и это в полной мере относится к Днепропетровску.

Перед тем как перейти к вопросу о тенденциях развития нашего города в наступающем столетии, необходимо еще раз подчеркнуть следующее.

1. В развитии больших и сверхбольших городов (мегаполисов) концентрировано проявляются позитивные и негативные черты глобального процесса урбанизации. Преодоление ее негативных явлений и поддержка позитивных является, собственно, путем развития города. Это, в первую очередь, такие меры как улучшение санитарного состояния города, планирование и строгий контроль за новым строительством, развитие коммунальной инфраструктуры, сохранение и культивирование природного ландшафта и т.п.

2. Процесс развития городов на определенном этапе меняет направление развития с расширения границ на возвращение в центр и его реконструкцию, чтобы сохранить свой неповторимый облик. Поэтому большой город не может развиваться без долгосрочной программы развития и без специальной городской политики.

3. Современные концепции и модели развития городов включают в себя отношение к городу как пространственному воплощению социальных отношений и касаются проблем воспроизводства рабочей силы, деятельности бюрократических структур, жилищной ситуации, дестабилизирующих социально-политических движений, социально-территориальных последствий применения автоматизированных систем и информационных технологий. Многие социальные проблемы могут найти решение путем изменений в размещении производственных и жилых структур. Для этого главное значение имеют возможности и способности городской администрации к решению проблем мегаполиса.

Днепропетровск - один из немногих городов Украины, который сложился не стихийно, а благодаря градостроительным работам многих архитекторов на протяжении двух веков. Первый градостроительный план Екатеринослава предполагал застройку центрального холма со строительством Преображенского собора и основным проспектом города, идущим параллельно Днепру.

Однако основные черты современного облика Днепропетровска, как одной из крупнейших в Европе городских систем, были заложены в 50 - 60-е годы XX века. Именно с того времени Днепропетровск начал приобретать свой облик, свою значимость, свое место среди политических, экономических, военных и градостроительных центров.

После войны в Днепропетровске началось бурное строительство как промышленное, так и жилое. В 50-е годы за счет разворачивания работы Южного машиностроительного завода вырос целый район, заселенный его работниками и их семьями. В те годы не только удалось восстановить разрушенное, но и принципиально улучшить условия жизни в городе. Многие вопросы благоустройства Днепропетровска решились после прокладки в 1956г. магистрального газопровода Шебелинка - Днепропетровск, что позволило

приступить к газификации промышленных предприятий и коммунальной инфраструктуры города.

Темпы жилищного строительства в Днепропетровске в 60-е годы значительно превысили дореволюционный бум. Для сравнения - за полтора столетия с 1787 по 1940 г. было построено 2144 тысяч кв.м. жилой площади, а с 1966 по 1970 - 2177 тысяч кв.м. Именно в это время в развитии нашего города появились тенденции превращения его в мегаполис - «поглощение» пригородных сел, поселков, и превращение Днепродзержинска, Верхнеднепровска, Новомосковска в города-спутники.

Бурное строительство в 60-е - 70-е годы поставило перед нашими градостроителями немало проблем. В то время более половины территории Днепропетровска занимали кварталы одноэтажных домов, которые не располагали всем комплексом удобств современного города. Дело в том, что после Великой Отечественной войны город не имел еще необходимой строительной индустрии, и из руин поднялся, в основном, «одноэтажный» Днепропетровск. Поэтому в начале 70-х годов, когда в городе было около 900 тыс. жителей, он занимал территорию, на которой свободно могли бы проживать более 2 миллионов человек.

Конечно развитие такого крупного индустриального центра, как Днепропетровск, было немислимо без генерального плана развития. Такой план был утвержден правительством в 1967 г. и рассчитан на 20 лет (до 1987 г.).

Одним из наиболее широкомасштабных проектов того времени было обустройство Набережной, которой сегодня гордятся все днепропетровцы. Более 150 лет город на Днестре не имел выхода к реке. Доступ к ней закрывали лесопилки, штабеля досок и бревен. Правый берег Днестра был очень засорен доменным и мартеновским шлаком, десятилетиями сваливавшимся на берегу. В 1966 г. город впервые в своей истории повернулся лицом к Днестру. Набережная была благоустроена, озеленена, одета в гранит и хорошо освещена. Вдоль нее выросли многоэтажные здания. В том же году был сдан в эксплуатацию новый автодорожный мост через реку Днестр, построенный на месте деревянного, сооруженного воинами Советской Армии в 1944 г. В 70-е - 80-е годы в городе активно началось развитие транспортной инфраструктуры - построены автовокзал, Южный железнодорожный вокзал, начато движение по Кайдакскому мосту, в 1982 году началось строительство первой линии метрополитена. В конце 60-х годов согласно генплана развития Днепропетровска началось поистине грандиозное строительство новых жилых массивов, которые должны были решить жилищную проблему в городе. В начале 70-х на карте города появились новые микрорайоны: Западный, Победа, Тополь, Красный Камень и другие. Таким образом, к 1987 году в основном оформились современные контуры Днепропетровска.

В настоящее время основным градостроительным документом является генеральный план развития Днепропетровска, разработанный Киевским институтом «Гипроград» и утвержденный решением Городского Совета народных депутатов № 892 от 17 сентября 1992 года. Автором генплана является главный архитектор проектного института «Гипроград» Ступаченко В.С. В разработке принимали участие и днепропетровские архитекторы и специалисты

ГлавАПУ - Внуков В.С., Чубаров Э.П., Проценко Л.М., Улизько Н.А.

Действующий генеральный план рассчитан на период до 2010 года и содержит основные тенденции развития города, объем и размещение нового жилищного строительства, общественных центров, промышленности, коммунального хозяйства, направления улиц и дорог, развитие инженерной инфраструктуры, мероприятия по охране окружающей среды и водного бассейна р.Днепр.

Спад промышленного производства и применение новых технологий привели к сокращению промышленных территорий в центральных районах города и выносу ряда предприятий в промрайоны. Так, например, размещен в промышленной зоне новый завод по изготовлению аккумуляторов «Иста» (кстати, первый на Украине). Намечено также создание новых промрайонов - по улицам Войцеховского и Гуртового вдали от существующего и перспективного жилья.

Генеральным планом предусмотрено освоение новых площадок под строительство многоэтажных жилых домов - развитие жилмассивов «Левобережный», «Фрунзенский», застройка отвоеванной у Днепра территории вдоль пр. Воронцова. Для развития города и строительства жилья намечается включение в городскую черту земель Днепропетровского района между пр.им.газеты «Правда» и Донецким шоссе.

Красота украинской природы, величие медленно текущего Днепра, своеобразие природного ландшафта города не могло оставить равнодушными авторов генплана и получило свое отражение в бережном сохранении парков и скверов, их комплексной реконструкции. Новой зоной отдыха горожан с развитой сетью объектов обслуживания намечены Мандрыковская коса и прибрежные территории р.Днепр. Предполагается создание уникального гидропарка в районе жилмассива «Коммунар».

Учтены также вопросы размещения нового кладбища в районе Игрени и окончание строительства крематория.

Одной из серьезных современных проблем города является увеличение количества личного и общественного транспорта. Для ее решения предполагается прокладка новых транспортных магистралей и реконструкция существующих. Оптимизировать транспортную ситуацию в городе, уменьшить транзитные потоки, идущие через город, позволит окончание строительства Южного моста и обводной автомагистрали, которая соединит Криворожское шоссе и трассу на Синельниково. В разрешении проблем общественного транспорта большое внимание уделено продолжению строительства линий метрополитена.

Для жизнеобеспечения существующих и перспективных районов планируется развитая инженерная инфраструктура. В частности, для устойчивого водоснабжения предусмотрен ряд мероприятий - расширение Ломовской фильтровальной станции, строительство Аульского водовода, для канализования города - прокладка коллекторов глубокого заложения по правому и левому берегам вдоль р. Днепр, устройство Главной канализационной насосной станции для перекачки стоков к единым очистным сооружениям правобережья. Предусмотрено также выполнение мероприятий по инженерной защите территорий от опасных геологических процессов - оползней,

подтопления.

В связи с изменениями в экономике и другими объективными причинами возникают острые градостроительные проблемы, вносящие коррективы в развитие города. Как уже подчеркивалось ранее, каждый город развивается по естественным законам, проходя последовательные стадии роста. В процессе исторического развития определяется место, которое становится центром - сосредоточением основных учреждений, наиболее удобным, комфортным, престижным. Поскольку есть центр - постепенно возникают окраины, на которых происходит основное развитие, туда перемещаются многочисленные организации, предприятия и, наконец, жилые кварталы, поскольку в центре просто не хватает для них места. Если не возникает неблагоприятных исторических и экономических препятствий, город постепенно растет, расширяются его границы. В зависимости от типа города, доминирующего в нем производства, историко-архитектурного и природного ландшафта, транспортных возможностей происходит становление внутренней и внешней инфраструктуры города. Со временем исторический центр города стареет и ветшает. Наступает момент, когда городское управление остро сталкивается с проблемой обновления центральной части города, его реконструкции, сохранения исторического облика.

Достигнув оптимальных, на сегодняшний день, размеров, Днепропетровск должен обратить свое внимание на исторический центр города. В связи с этим возникла реальная необходимость в разработке единой концепции застройки центра для создания современного ядра города с целостным архитектурным восприятием и расстановкой градостроительных акцентов, развитой инженерной инфраструктурой, завершение которого послужит толчком для начала комплексной реконструкции других районов.

Уже в ближайшие годы центральная часть города станет действительно визитной карточкой Днепропетровска, будет предметом гордости и вдохновения, подчеркнет его своеобразие и величие. Для этого реализуется программа перехода от строительства отдельных объектов к реализации достаточно крупных градостроительных комплексов (ансамбль «Крутогорный» в районе ул.Шаумяна), строительство комфортабельного жилья (комплекс «Первозвановский» на ул.Короленко, жилой дом на ул.Харьковской и др.). Увеличился объем реконструкции зданий, представляющих архитектурную ценность, причем особое внимание уделяется улучшению качества отделки фасадов. Быстрыми темпами производится благоустройство пешеходных зон и тротуаров в центральной части города (замена асфальта на тротуарную плитку, устройство летних площадок кафе, определенных мест парковки машин).

В связи с появлением новых технологий город в перспективе может избавиться от уродливых наземных коммуникаций. Для этого предполагается применение предизолированных эмалированных труб, установка «крышных» котельных и т.д. Идет работа по введению в действие новых систем теплоснабжения с использованием современных высоких технологий. Еще в этом столетии будут введены новые телефонные станции и коммуникации, которые обеспечат полную телефонизацию города.

Реализация этих планов требует огромной работы и внимания всех

муниципальных служб. Предпринимаются все меры, в первую очередь, со стороны ГлавАПУ, чтобы строительство в городе велось по плану и на его облике не появлялись уродливые пятна.

Завершить статью хотелось бы пророческими словами нашего великого земляка Д.И.Яворницкого о перспективах Днепропетровска: «Из всего этого образуется один стоверстый, многолюдный, богатый, блестящий город, своего рода славный украинский Манчестер. Индустриализация, техника, экономика, культура духовная, культура материальная - все в нем закипит... И забьет в нашем городе жизнь неисчислимым множеством ключей; закипит работа миллионов людей; из него польются широкими потоками богатейшие произведения промышленности; заблестит яркими лучами живопись, народятся мировые ученые, явятся славные, одаренные богатыми дарами поэты».

И сбудутся эти слова великого ученого, пройдет безвременье экономического кризиса, уйдут в прошлое разруха и падение жизненного уровня, вернется к людям уверенность в будущем, благосостояние и радость жизни. Днепропетровск превратится в современный европейский город, который станет украшением нашей страны, местом благополучия, согласия, процветания и высокой духовности.

Наш город - наша гордость. Мы должны сделать все возможное, чтобы город развивался, поднималось производство, для каждого жителя была подходящая работа, чтобы в нем царили взаимопонимание между людьми, порядок, ответственность, компетентность.

Г.И. Булавка

Екатеринослав-Днепропетровск : этапы становления города

Булавка Галина Ильинична - управляющий делами исполнительного комитета Днепропетровского городского совета

Долгое время Днепропетровск для всего мира был «таинственным» закрытым городом, где выпускалось огромное количество промышленной продукции, создавалась самая передовая техника, «ковались» лучшие управленческие кадры государства. Сегодня многие пытаются расшифровать «днепропетровский феномен», разобраться в причинах величия и мощи достаточно молодого по историческим меркам города. Попробуем и мы предложить свой взгляд на главные этапы становления города, рассмотреть основные черты его развития.

Район излучины, которую образует Днепр к северу от порогов и где в него впадает Самара, всегда был своего рода воротами в южно-украинские степи. Отсюда открывался свободный речной путь вверх по Днепру и полный опасностей - через пороги. Возможность контролировать столь важную транспортную развязку обусловила особое внимание к этой местности со стороны запорожских козаков, господствовавших в «Диком поле» - степном пограничье Польской Речи Посполитой и Османской империи. Но не только. В 1635 году поляки возвели недалеко от будущего Днепропетровска самое мощное форти-фикационное сооружение Восточной Европы - Кодакскую крепость. Кодак, призванный обуздать сечевую вольницу, в том же году был разрушен козаками. Вместе с тем, возле руин крепости вырос один из крупнейших козацких зимовников - теперешний поселок Старые Кайдаки. Затем несколько выше по течению Днепра возник новый большой населенный пункт и военный центр козачества - Новый Кодак.

С середины XVIII ст. активно развивается козацкая слобода Половица (от одноименной речки, которая впадала в Днепр чуть выше Монастырского острова). В 1743 году в Половице поселился отставной есаул запорожского войска Лазарь Остапович Глоба. Этот деятельный человек высадил в окрестностях Половицы три сада, соорудил четыре мельницы и многое сделал для превращения слободы в один из центров южной Украины. Без этого «козацкого» периода формирования протогородского поселения на месте будущего Днепропетровска невозможно представить дальнейшую историю нашего города.

Екатеринослав был основан в 1776 году после присоединения к имперским владениям азово-черноморского побережья и первоначально был заложен в устье реки Кильчень, притока Самары. И жителей в нем было почти 2000 человек. Поскольку в том месте часто случались наводнения, город был вторично заложен 9 мая 1787 года на высоком правом берегу, там где сейчас Октябрьская площадь. Князь Потемкин отвечавший за строительство Екатеринослава, предполагал превратить город в новую столицу империи. Поэтому все улицы должны были быть 30 сажень шириной, а кафедральный Преображенский собор - на один аршин шире Собора святого Петра в Риме.

Однако сын Екатерины II Павел I по-другому смотрел на перспективы развития города и прекратил все ассигнования на строительство, а сам город переименовал в Новороссийск.

Несмотря на «официальную реабилитацию» и возвращение названия Екатеринослав при Александре I, город долгое время развивался стихийно. Расположенный на горе городской центр существовал лишь на бумаге. В действительности здесь находился только заброшенный дворец наместника. В то же время в низменной части на месте бывшей слободы Половицы сформировался действительный центр города, где сосредоточилась вся торговая и общественная жизнь.

Только с 1817 года началось благоустройство города, появился новый план его застройки. Предполагалось строительство главной улицы параллельно р. Днепр и нескольких расположенных на ней площадей. Активные работы начались в 30-х гг. В 1835 г. было окончено строительство Преображенского

собора.

Первые 100 лет своего существования Екатеринослав оставался небольшим губернским городом с населением около 40 тыс. человек. Поворотным пунктом в его истории стало начало промышленной разработки каменного угля на востоке и железной руды на западе от города, к чему имел непосредственное отношение первый почетный гражданин Екатеринослава А.Н.Поль. Благодаря удобному географическому положению и развитию транспортной инфраструктуры (через город пролегла Екатерининская железная дорога) Екатеринослав становится наибольшим металлургическим центром юга Российской империи. За 10 лет было построено 69 промышленных предприятий. Население города к 1897 году выросло до 120 тыс. человек.

Дополнительные финансовые поступления в городскую казну позволили провести широкомасштабные работы по благоустройству. В 1895 г. степное озеро спустили в низину технического сада, где образовался продолговатый пруд (на территории нынешнего парка им.Л.Глобы), а на месте озера расположился городской рынок, именуемый и сегодня «Озеркой». В 1897 г. раньше, чем в Санкт-Петербурге и Москве, в городе был пущен трамвай.

Несмотря на интенсивное строительство, жилья остро не хватало. В 1901 г. Городская дума постановила дать всем желающим участки для застройки по улице Казанской (ныне К.Либкнехта). В это время также образовались рабочие предместья города: Чечеловка, Амур, Кайдаки. В начале XX века в целом сформировался архитектурный облик центральной части города.

Революция, Гражданская война и последовавшая за ними разруха на время приостановили развитие города, а его население уменьшилось почти в 2 раза. Реконструкция промышленных предприятий происходила уже при Советской власти. В 1926 г. Екатеринослав был переименован в Днепропетровск. Курс на ускоренную индустриализацию в конце 20-х гг., концентрация производства, возникновение новых отраслей промышленности привели к укреплению статуса Днепропетровска как крупнейшего промышленного центра Украины.

В годы Великой Отечественной войны были разрушены промышленные предприятия, много жилых домов, здания театров, школ, лечебных учреждений, Горного института и т.д. Несмотря на это, в течение первой послевоенной пятилетки промышленность Днепропетровска была полностью восстановлена.

Дальнейшее развитие города проходило в неразрывной связи с созданием крупнейшего ракетно-космического научно-производственного комплекса ЮМЗ. Это стало началом еще одного этапа в жизни города. Проектные институты, ВУЗы, сотни предприятий-смежников работали на высокие космические технологии, превратив один из областных центров Украины в самый динамично развивающийся мегаполис. Огромные средства вкладывались в развитие военно-промышленного комплекса и соответственно в транспортную и социокультурную инфраструктуру, способствовали бурному росту города. Если в 1956 г. в городе проживало 575 тыс. чел., то в 1976 г., в канун своего 200-летия - уже более 940 тыс.чел. Во многом благодаря ракетно-космическому комплексу Днепропетровск аккумулировал огромный интеллектуальный

потенциал, став одним из крупнейших мировых научных центров.

К концу 70-х годов на месте пригородных пустырей вознесся пояс, новых многоэтажных жилых массивов, в основном решивших болезненную жилищную проблему. Днепропетровск превратился в крупнейший промышленно-финансовый центр, включив в свою инфраструктуру пригородные села и близлежащие города.

С утверждением независимости Украины начался новый этап в жизни нашего города и его жителей. Открытие города для широких культурных, экономических и научных контактов, в том числе и на международной арене, сложный процесс формирования новой политической системы привели к усилению роли днепровской экономической и политической элиты в жизни молодого украинского государства.

Сегодня Днепропетровск - это активно развивающийся финансово-промышленный, научный и культурный центр Украины. В городе аккредитованы или имеют филиалы все государственные банки Украины; крупнейшие негосударственные банки: «Приватбанк», «Аваль», «Кредит-Днепр» и другие. Кредиты в национальной валюте, предоставленные коммерческими банками региона, составляют более 12% от общеукраинской суммы кредитных вложений. Народнохозяйственный комплекс города насчитывает более 5 тысяч предприятий. Итоги экономического развития за 1997 год свидетельствуют о позитивных сдвигах в работе промышленности. Стабильная работа 40 предприятий города на протяжении 1997 года дала возможность укрепить тенденцию увеличения промышленного производства на предприятиях черной металлургии, химической и нефтехимической отраслей, на некоторых предприятиях машиностроения и металлообработки. Увеличено производство чугуна, стали, проката, автомобильных шин, синтетических смол и пластмасс. Необходимо отметить, что наращивание объемов выпуска продукции на машиностроительных предприятиях города (на 5,8% больше, чем за 1996 г.), достигнуто, в основном, за счет таких предприятий как: «Днепротяжмаш», «Южный машиностроительный завод» (начавший выпуск первых отечественных трамваев), «Электровозостроительный завод», «Днепрпресс», «Днепропетровский машиностроительный завод».

По инициативе и при содействии городского головы Н.А.Швеца в город привлекаются иностранные инвестиции, передовые технологии и технические средства для реконструкции и переоборудования предприятий практически во всех отраслях хозяйства. По современным технологиям проводится реконструкция центральной части города, уже приобрели новый облик здания на улицах Комсомольской и Артема. Почти 40% общего объема инвестиций приходится на машиностроение, определенные результаты достигнуты в инвестировании строительного комплекса. С начала года почти в 3,5 раза увеличились капиталовложения в развитие транспортной инфраструктуры. Заметно активизировалась работа в сфере строительства жилья, где по инициативе Н.А.Швеца введены новые формы финансирования, что позволило гражданам строить квартиры с последующим возмещением их стоимости. Это также дало возможность обеспечить работой строителей и за счет прибыли предоставить жилье малообеспеченным гражданам.

Принципиально новый подход появился и в дорожном строительстве. Выборочный ремонт покрытия заменен комплексной реконструкцией улиц (пр.К.Маркса, ул.Комсомольская, ул.Ленина, ул.Мечникова, ул.Московская и др.). Благодаря этому в течение года обеспечена равномерная загрузка объемами работ дорожно-строительных организаций. Кардинально изменена работа, связанная с развитием коммунальной сферы города. Внедряются новые энерго- и теплосберегающие технологии, и сегодня г.Днепропетровск занимает лидирующее место в этом направлении. В первую очередь, это касается использования в жилищно-коммунальном хозяйстве эмалированных труб, для чего создано специальное производство. В городе проложено больше 10 км теплоизолированных труб бесканальным способом. Широкое использование этих технологий в водопроводных и отопительных сетях продлит срок между ремонтами до 25-30 лет. Значительные изменения претерпела сфера торговли и бытового обслуживания населения. Объем товарооборота с начала года увеличился более чем на 20%, на территории всех районов города зарегистрировано более 1600 объектов бытового обслуживания.

Серьезное внимание уделяется возведению объектов охраны здоровья. Введены в эксплуатацию онкологический диспансер, детская поликлиника на ж/м Тополь, ведется строительство корпуса женской консультации горбольницы №9 и реконструкция городской детской больницы №3.

Решая проблемы развития производства и экономики города, городской голова не ослабляет контроль за стабилизацией социального положения, обеспечением жизненных потребностей населения. В первую очередь - это решение вопросов наполнения городского бюджета и своевременной выплаты заработной платы работникам бюджетных организаций и учреждений, пенсий и социальных выплат населению.

Одновременно с решением вопросов экономической стабилизации города Н.А.Швец уделяет много внимания проблемам развития спорта и культуры. Благодаря его повседневной заботе не прекратила свою работу ни одна из музыкальных школ, поддерживается деятельность спортивных учреждений. Уже в третий раз в нашем городе проходит Международный турнир по волейболу на Кубок Президента Украины.

Развитие города идет в одном направлении с курсом реформ, проводимых Президентом Украины Л.Д.Кучмой. Именно это время отмечено переходом к реальным действиям, призванным осуществить насущные социально-экономические преобразования, вывести Украину из структурного кризиса - на путь к экономическому росту, к построению общества равных возможностей и всеобщего благополучия. На этом пути много трудностей и Президент Украины Л.Д.Кучма является единственным гарантом успеха последовательного реформирования экономики, постепенной трансформации украинского общества, сохранения согласия и гражданского мира.

Вместе со всей Украиной наш город переживает процесс обновления, перехода на новую ступень своего развития. Есть все основания полагать, что полуторамиллионный Днепропетровск войдет в новое тысячелетие как динамичный современный европейский город.

ПОЛІТОЛОГІЯ

С.А. Квитка, С.И. Забродин

Социально-экономические тенденции и политические приоритеты

*Квитка Сергей Андреевич - начальник управления общественных связей Днепропетровского городского совета, кандидат философских наук, доцент
Забродин Сергей Иванович - заместитель директора Центра социально-политических исследований, социолог*

Кроме быстротекущей сиюминутной политической ситуации, в которой так замечательно разбираются журналисты и «публичные» политики, существуют долговременные тенденции социально-экономического развития, определяющие постепенность и поступательность политического (исторического) процесса. Эти тенденции находят свое отражение в массовом сознании еще до того, как найдутся лидеры, которые опубликуют воззрения большинства как свою политическую программу.

Закономерности функционирования капиталистической социально-экономической системы наиболее полно были изучены К.Марксом. В дальнейшем исследования в этом направлении значительно продвинулись после разработки концепции «длинных волн в экономике» и особенно после того, как она нашла подтверждение в начале 70-х годов XX века.

В рамках данного направления изучения социально-экономической системы установлено, что через каждые 50-55 лет происходят глубокие потрясения, которые сегодня принято называть структурным кризисом. Это не один из тех кризисов, которые случаются постоянно в соответствии с различными циклами и по различным основаниям.

Это такой кризис, когда в течении 9-11 лет кризисные явления не прекращаются, носят особо острый и глубокий характер и в результате чего, полностью изменяются технологическая база и система управления производством. Это приводит и к серьезным изменениям в политической системе и социальной структуре общества. Одни социальные группы и классы уступают лидирующее место другим. Так в свое время дворян и крестьянство «отодвинули» буржуа и пролетарии, а тех в наше время сменили менеджеры и высококвалифицированные наемные работники.

Изменения в экономической системе происходят в результате старения основных фондов и необходимости внедрения новейших достижений науки и техники (научно-техническая революция). Именно в результате таких потрясений неотъемлемой частью производства становятся новые источники энергии и революционные технологии (последние нововведения связаны с компьютерами и цифровыми технологиями, а до них в свое время были паровой двигатель, электричество, двигатель внутреннего сгорания и т.п.).

Таким образом, структурный кризис является объективным переходом общества на новую ступень развития. История знает множество социальных потрясений и движений масс, которые были связаны именно с таким переходом (движение луддитов, события времен Парижской коммуны, эра социалистических революций, горячая весна 1968 г.). Причем замечено, что эти события происходят непосредственно перед началом этапа коренного изменения экономической и политической системы, когда процесс улучшения положения большинства общества останавливается, и ожидание нестабильности влечет людей к протесту перед надвигающимся «крахом» привычного образа жизни. Для нас проявлением этого стала «перестройка». С ее окончанием в 1991 г. действительно начался глубокий всеобъемлющий кризис. В этот период (хотя это и может показаться парадоксальным) социальное недовольство уменьшается, большинство людей заняты поиском «хлеба насущного» и стараются приспособиться к новой неустойчивой ситуации. Организаторами незначительных акций недовольства становятся представители промышленных отраслей и социальных групп, деятельность которых, при новой социально-экономической ситуации, будет снижена, а возможно и вообще не нужна.

В ходе «длинной волны в экономике» существуют несколько этапов которым соответствуют и основные моменты в политической сфере.

Когда начинается «большой» кризис и социально-политическая структура становится тормозом в развитии экономического процесса обновления - руководители производства начинают нуждаться в коллективной стратегии, способной обеспечить повышение нормы прибыли.

Поначалу они могут и не стремиться к сознательной коллективной деятельности, тем более, что ранняя стадия кризиса порождает острую конкуренцию. На этом этапе инициатором реформ выступает государство или не предпринимательские группы. Однако затем предприниматели начинают проводить коллективную политику (например - защита отечественного производителя, снижение ставок налогов и т.п.) и обязательно сталкиваются со стремлениями других социальных групп и слоев населения отстаивать и добиваться выгодных условий труда и приемлемого уровня жизни. В результате

получается определенный баланс, зависящий от соотношения сил участников, характера и глубины столкновений. Новая структура всегда отличается от предшествующей, что является одним из факторов последовательной смены стадий роста.

По мере выхода из кризиса формируется новая политическая система. Ее окончательное оформление означает что началось оживление в экономике и политика начинает играть активную роль в развитии производства. Иногда такую политику называют «политикой твердой руки» (когда на первом месте, при принятии любых решений, стоят задачи экономического подъема).

Для подавляющего количества людей этот период связан с ухудшением их материального положения. Средства, которые ранее направлялись на финансирование гуманитарных государственных программ, обеспечивали социальные гарантии населению, используются в основном в экономической сфере для реструктуризации производства. Однако в результате этого тяжелого, но неизбежного этапа начинается уже видимый экономический подъем и государство начинает поворачиваться к вопросам реализации социальных и непродуцированных программ (поскольку к тому времени уже существуют реальные возможности). Со временем положение в этой области улучшается настолько, что можно говорить о процветании общества, ибо нет вопиющей несправедливости, обеспечивается высокий уровень жизни для большинства и достаточный для маргинальных слоев. Но вместе со всеми этими благами возвращается коррупция и внутренне разложение властных структур, что становится одним из аспектов остановки прогрессивного развития.

Постепенно начинается активизация масс. Нарушения социального порядка и обострения классовой борьбы происходят в условиях относительно благоприятных для большинства населения, но совпадают с началом замедления улучшения материального положения. Смысл данного феномена в том, что влияние экономических факторов, определяющих потребности и интересы трудящихся, взаимосвязано с социально-психологическими процессами, которые ведут к росту социальных ожиданий и расширению представлений о пределах возможного. Экономический фактор, в силу объективных закономерностей «длинноволнового» процесса, становится нестабильным элементом установившегося в предшествующую эпоху порядка. Тем самым экономический интерес людей перемещается в социально-психологическую область. В этих условиях проявляется нарушение установленного между экономическими и политическими интересами равновесия и пассионарные личности (всегда присутствующие в обществе) получают значительную поддержку пассивного, в нормальных условиях, большинства. И эта поддержка имеет место до тех пор, когда большинство общества становится вынужденным заняться решением своих насущных проблем и проблем общества в позитивном плане. Затем все повторяется сначала.

Всегда существуют специфические отличия прохождения структурного кризиса в разных странах, в разное время. Одни страны отстают, другие становятся передовыми, некоторые превращаются в лидеров. Но все же исторические и географические особенности этих явлений не нарушают циклических тенденций подъема и спада во всех сферах жизни общества. Более

того, они находят свое отражение в общественном сознании и проявляются в политических приоритетах граждан.

Для рассмотрения этой взаимосвязи нами использованы результаты социологических исследований политических приоритетов проведенных «Центром социально-политических исследований» (г.Днепропетровск) на протяжении 1995-98 гг. в г. Днепропетровске. Конечно следует учитывать, что рассматривая один город нельзя говорить о всей стране, хотя и не секрет что умонастроения в Днепропетровске имеют не последнее значение для того, что происходит в Киеве и других регионах. Поэтому мы рассматриваем ниже следующее как один из вариантов подхода к анализу политической ситуации в настоящее время и возможности прогнозировать поведение избирателей в недалеком будущем.

В конце осени 1998 г., на наш взгляд, можно выделить 7 основных векторов устойчивых политических приоритетов избирателей (граждан старше 18 лет).

1. Негативное социально-психологическое восприятие происходящего в стране. В 1995 г. еще 24 % смотрели в будущее в с оптимизмом, и 25% считали что положение не изменяется. Существовали ожидания скорого прекращения беспорядка и возвращения экономической стабильности и социальных гарантий. Вероятно, целый ряд обстоятельств создавал у многих людей позитивное восприятие происходящего. В дальнейшем этот оптимизм постоянно уменьшался, отношение к перспективам Украины ухудшалось. К концу 1997 г. только 8% населения считали положение в стране нормальным. К началу лета 1998г. появились первые признаки изменения массового сознания в положительную сторону - уже около 11% граждан считали, что положение улучшается и 24% считали, что не изменяется. Однако недавний денежно-кредитный кризис начала осени 1998 г. вновь пошатнул показатель общественного мнения в сторону ухудшения. В октябре 1998г. положительные мнения об изменениях происходящих в стране были присущи только 9% опрошенных респондентов.

2. Такое негативное отношение к перспективам страны в целом влияет на то, что большинство граждан заняты самостоятельным решением своих проблем, то есть готовы собственными силами обеспечивать необходимый им уровень жизни. Показатель готовности к антисоциальным действиям и участию в массовых акциях достаточно низок, хотя и увеличился в результате осеннего кризиса с 15% в августе до 29% в октябре.

3. Постепенно изменяется система приоритетов избирателей в сфере актуальных задач, которые должно решать руководство страны.

В целом структура приоритетов сохраняется в неизменном виде на протяжении последних 4 лет, однако заметно снизились показатели таких программ как защита отечественного производителя и борьба с преступностью. В тоже самое время значительно возрос интерес к привлечению зарубежных инвестиций, поддержке твердого курса гривны и созданию рабочих мест.

Крайне важным на наш взгляд является тенденция изменения приоритетов в политической сфере. Как наиболее оптимальный путь выхода из кризиса, избиратели считают наведение порядка твердой рукой - 40% и усиление полномочий Президента - 32%. Необходимо отметить, что такая мера,

как усиление полномочий президента поддерживается в основном малоимущими категориями населения, а наведение порядка «твердой рукой» - более свойственно респондентам имеющим доход более 200 грн. на каждого члена семьи.

4. Изменяется и круг проблем которые волнуют людей. Так снизились показатели по отношению к борьбе с преступностью (59% в 1996 г., 56% в 1997 г., 32% в 1998 г.), к дороговизне товаров и услуг (соответственно - 64%, 48%, 44%) и медицинскому обслуживанию (соответственно - 40%, 37%, 28%). В тоже время возросло беспокойство людей по поводу угрозы безработицы (соответственно - 20% , 24%, 38%). Проблемы экологии также остаются в центре внимания граждан (на уровне 45%), однако видимые тенденции в одну или другую сторону здесь не наблюдаются. Вероятно, интерес людей к проблемам окружающей среды носит сезонный характер.

Исследования показали и то, что массовое сознание эволюционирует от беспокойства сегодняшним положением дел в сторону озабоченности тем, что будет завтра. Основными составляющими психологии большинства общества являются - неуверенность в завтрашнем дне и угроза безработицы. Учитывая истощение ресурсов для обеспечения скрытой безработицы, эта угроза выглядит очень реальной и естественно беспокоит людей.

5. Один из основополагающих политических приоритетов в обществе - отношение к различным социально-политическим институтам и уровень доверия к ним.

В октябре 1998 года эти показатели степени доверия различным общественным структурам и институтам власти выглядят следующим образом.

1. Президент Украины	46%
2. Верховная Рада	39%
3. Кабинет Министров	27%
4. Обладминистрация	28%
5. Горсовет	32%
6. Городской голова	42%
7. Профсоюзы	39%
8. Церковь	51%
9. Газеты	57%
10. Телевидение	53%

Большинство избирателей, как мы уже отмечали выше, возлагают большие надежды по стабилизации социально-экономического и политического положения в стране на Президента Украины. Городской голова или мэр города уже традиционно является одной из наиболее влиятельных политических фигур. Но заслуживает внимание и тот факт, что значительное доверие оказывают церкви. Это может вызывать определенное беспокойство, поскольку в стране быстрыми темпами растет количество нетрадиционных харизматических церквей, о которых ранее не знали в Украине. Получается своего рода духовно-идеологическая интервенция.

6. Готовность принять участие в выборах - своеобразный показатель уровня политической культуры и социализации граждан. Данные 4 лет исследований и результаты голосования (начиная с 1994г.) показывают, что

почти около 60% (2/3) избирателей регулярно приходят на выборы. Можно с уверенностью говорить, что состав этой части населения если и изменяется, то незначительно. Таким образом, сколько бы ни говорили политические радикалы о назревшей «революционной ситуации», в Украине достигнуто достаточно определенное общественное согласие относительно эволюционного «срединного» пути политических преобразований.

7. За кого же будут голосовать избиратели на выборах? Как известно любые рейтинги - дело ненадежное, поскольку ситуация в политической жизни меняется очень быстро. Однако и здесь изменение приоритетов избирателей имеет четко выраженные тенденции.

Относительно партий тенденция состоит в том, что по мере разворачивания их деятельности в парламенте избиратели все более дезориентируются - кто есть кто? Ни одна из партий не создала запоминающегося и, тем более, положительного образа. Кроме того, что уровень популярности партий крайне низок (не превышает 11%) , все дополнительные исследования показывают, что люди совершенно не разбираются в программных отличиях партий и судят о них только по названиям или политическим лидерам.

Что касается последних, то с 1995 г. все политические фигуры украинского истеблишмента постепенно теряют сторонников. При этом за последние 3 года не появилось ни одного нового политика, способного привлечь к себе внимание населения и основательно претендовать на пост Президента Украины. Все конкуренты нынешнего Президента заметно отстают от него. Если реальный новый претендент и появится, то он будет не из числа тех, кто заявляет о своих претензиях на высший государственный пост сегодня.

Если бы выборы были в ближайшее время, то отдали бы свои голоса за:

1. Кучму	11%
2. Мороза	6%
3. Лазаренко	5%
4. Витренко	4%
5. Симоненко	4%

Все остальные претенденты в Днепропетровске не набирают и 2% голосов.

Многие темы политической и экономической жизни получают значимый отклик у избирателей, однако не могут расцениваться как приоритет, поскольку составляют противоречивые пары. Это, в первую очередь, отношение к международному сотрудничеству. Около 30% избирателей выступают за союз с Россией и вступление в СНГ и столько же, наоборот, поддерживают развитие связей со странами Западной Европы и США. Примерно равное количество сторонников идей социализма, равенства, справедливости (42%) и приверженцев либеральных прогрессистских идей (39%).

Некоторые темы перестали быть актуальными - такие как: укрепление независимости страны, принятие Конституции, национальная идея, двуязычие и т.п.

Еще рано делать выводы о том, какие приоритеты возобладают в массовом сознании, какие еще обнаружат себя к концу 1999 г. Возможно и нам удалось выявить не все из них. Однако, имеющаяся информация позволяет

утверждать, что Украина подошла к начальной фазе выхода из структурного кризиса и постепенному переходу к оживлению всей социально-экономической системы. Рекламируемые в средствах массовой информации отрицательные экономические показатели отражают большей частью только ушербный, застарелый подход к статистике.

Между тем, в массовом сознании присутствуют все атрибуты готовности общества к стадии оживления и подъема. Практически абсолютное неприятие обществом существующего положения в стране; готовность людей самостоятельно браться за решение проблем, а не ожидать милости от государства; реальное осознание большинством граждан того, чем же на самом деле должно заниматься государство - а именно, созданием рабочих мест, привлечением в экономику капиталов на техническое перевооружение производства, обеспечение стабильной денежной единицы, как основы для будущего развития; реальная угроза самого страшного для трудоспособного человека - безработицы; ожидание эволюционного реформирования, а не очередного социального катаклизма; высокий уровень доверия к избранным лидерам, таким как Президент или городской голова (что говорит, в частности, о пробивающихся чертах плебисцитарной демократии) - все это политические приоритеты, которые адекватно отражают социально-экономическую тенденцию реализации поставленных структурным кризисом задач.

Общество созрело к их окончательному решению, и действительным лидером станет тот, кто убедит избирателей в способности оправдать их ожидания в этом плане. Вероятно, в ближайшее время на политической арене появятся новые фигуры, которые удивят не только оригинальностью поведения, но и интересными идеями в области выхода из кризиса.

Существование объективных, независимых от воли и желаний политиков, процессов дает определенную надежду преодолеть пессимизм, возникающий при взгляде на большинство современных украинских парламентариев, действующих под лозунгом - Будьте реалистами, требуйте невозможного! Если бы все зависело только от их воли - крах всей общественной системы был бы неминуем.

Поэтому хотелось бы подчеркнуть - структурный кризис не является следствием злого умысла или политики правительства, он имеет объективный характер. Государство, как главный элемент политической системы общества, потому до сих пор и существует, что является оптимальным механизмом организации социума. Так или иначе, но государство вынуждено делать то, к чему его подталкивают объективные экономические тенденции и политические приоритеты избирателей.

К.М. Колесников

Уявлення про державний устрій України XVII ст. в українській історіософії другої половини XIX ст.

*Колесников Костянтин Миколайович -
аспірант Дніпропетровського державного
університету*

Українські історики другої половини XIX ст. здебільшого характеризуються як позитивісти за дослідною методою та народники за своєю ідеологією. Щирі прагнення об'єктивно пізнати українські реалії XVII ст. доповнювались в їхній науковій творчості народницькими аспіраціями, коли наставав час інтерпретувати історичні факти, оцінювати події, явища, особистості вітчизняної історії та систематизувати історичні знання. Втім, поряд з егалітарно-демократичними і ліберальними нашаруваннями європейського просвітництва і романтизму в історіософському спадку українських науковців XIX ст. не втрачали чинність ідейно-світоглядні цінності попередньої традиції українського історієписання. Скажімо, ідеї монархії не були зовсім чужими для народницькі орієнтованої української історіософії другої половини XIX ст. Тому вважаю за доцільне спробувати зупинитися на характеристиці монархічної ідеї в творчості двох ключових, символічних постатей тієї доби: В. Антоновича, який історіографічно опрацював, систематизував і розвинув ідеї українського народництва, та П.Куліша, який мабуть першим спробував їх позбутися і розпочати ідейний рух у бік українського консерватизму.

1.

За останні роки до нашої наукової і публіцистичної літератури повернувся термін історіософія. Він активно

використовується багатьма авторами, проте мало хто з них вважає за доцільне якось означити його зміст. Утім, якщо все ж таки спробувати систематизувати наявні дефініції, можна зіткнутися з двома тенденціями в користуванні цим терміном. По-перше, історіософія розглядається як ірраціональне, інтуїтивне пізнання, емоційно-етичне вживання в проминулу дійсність, метафоро-поетичне ставлення до історичного матеріалу [1a, с.7; 1b, с.57]. В цьому контексті поняття історіософія майже ніколи не охоплює науково-історичних досліджень, а стосується лише художньо-літературних експериментів [2,с.6-9], бо позначає не так «універсальні схеми історії... як постійні трансформації історичного змісту в символічний і міфологічний» [3,с.179-180].

По-друге, історіософія розглядається як одна зі складових філософії історії, що одночасно шукає універсальні історичні закони та з'ясовує кінцеву мету існування людства, тобто поєднує безсторонньо наукові досліди з оціночною соціально-етичною філософією [4,с.2-21]. Близько до цього визначення знаходиться погляд на історіософію, як на спекулятивну теоретичну історію, схильну до побудови абстрактних схем і законів, досить далеких від історико-емпіричних досліджень. Згідно з цією точкою зору, історіософія формується на порозі Нових часів як реакція на відсутність достатньої кількості пояснювальних схем історичного розвитку, а її здобутки тогочасні мислителі пропонують застосовувати в державно-політичній діяльності [5, с.144-145]. Занепад цієї версії історіософії (точніше її дифереціація) фіксується з кінця XIX - початку XX ст. Це обумовлюється тим, що завданням об'єктивного вивчення історичних законів переймаються чи то соціологія (точніше, історіологія) [4, с.18], чи то марксистський історичний матеріалізм [5, с.157], а історія позбавляється свого статусу вчительки життя.

В ході дослідження взаємодії історичної науки та історичної свідомості доцільно звернутися саме до другої традиції тлумачення поняття історіософія. Бо в своїх історико-синтетичних вправах учені кінця XIX - початку XX ст. намагаються об'єктивно дослідити історичний процес, спираючись на суб'єктивні уявлення про людські цінності та кінцеву мету суспільного розвитку як на критерій історичної оцінки. Отже, вважаємо історіософію комплексним явищем, яке виникає із зіткнення філософсько-теоретичного підґрунтя, властивого світогляду всякого історика, з емпіричним матеріалом, добутим з історико-джерельних студій [6, с.XL]. Історіософія, як інтелектуальний процес, що відбувається на межі філософії, історії та ідеології, властива лише розвинутим формам історичної свідомості, котрі встигли вже перейнятися ідеалами науковості. Історіософія поєднує собою три пласти, три аспекти: по-перше, філософський, у його відношенні до історії; по-друге, суто науковий, сцієнтистський - дослідження конкретного історичного процесу; по-третє, аксіологічний - погляд на історичне життя з боку людських цінносних уявлень про належне чи бажане, погляд з точки зору ідеалів, програм чи мети [7, с.324-325].

Формування української історіософії розпочинається десь наприкінці XVIII - на початку XIX ст. під впливом ідеологій двох європейських культурних течій - просвітництва і романтизму, які досягають України приблизно одночасно. Питомий ґрунт української історіософії складають концепції

вітчизняного історієписання XVII - XVIII ст., які засвоюються лише вибірково. Більшість ідей з виразним державно-легітимістичним підтекстом попросту відкидається новою романтико-народницькою думкою. Подальша традиція української історіософії до початку XX ст. розгортається в контексті демократичних національно-федералістських ідей, викладених у творах «кирило-мефодіївців» - М.Костомарова, П.Куліша, Т.Шевченка.

На відміну від російської традиції, яка породжувала ідеї до філософії всесвітньої історії, намагалася досягнути універсальний сенс буття людства, українська історична думка оберталася виключно в колі проблем «внутрішнього вжитку»: філософії національної ідеї, філософії історії України. Оригінальність, призначення і таємниця буття України розглядалися в безпосередній залежності від соціально-політичної площини історичної дійсності. В українській історіософії майже відсутній шар релігійно-містичного філософствування. Певні ідеї «кирило-мефодіївців», насичені християнською філософією історії, не знайшли місця в подальшій еволюції української історичної думки, яка йшла в напрямі роз'єднання релігійного і світського [8, с.142]. Українська історіософія XIX-XX ст. тяжіє спрямованістю головних своїх ідей до політологічності, звідси походить її, зовсім не випадкова, ідеологічна зангажованість. На той час у цілій Європі зв'язок між соціально-політичною дією та історичними теоріями був, мабуть, аж занадто міцним. Він ґрунтувався на вірі в існування раціональної структури - загальних законів - історичного процесу та на бажанні створити систему ідей, здібну передбачати і скеровувати течію історії людства. (В сучасній літературі це явище отримало назву «проекту Модерну» [9, с.18].) Для позбавленої власної державності України, яка переживала до того ж процес національного становлення, наявність сильного зв'язку історії та політики була ще більш актуальною і природною, ніж для заходу Європи.

В українській історичній думці другої половини XIX ст. неподільно панували народницькі концепції. Тоді вже традиційні ідеї козацько-старшинських вольностей (на противагу початку століття, коли читачі «Історії Русів» були ними дійсно зворушені й перейняті романтично-патріотичним піднесенням) не могли надихнути істориків до нової творчості та стати прапором суспільної боротьби. Лише завдяки зверненню до ідеї народу, котрий розглядався як творець національної історії, вдалося відбудувати нову історичну традицію. Ця традиція відтоді стає суспільно-науковим обґрунтуванням українського політичного руху. Ідея народу набуває всіх ознак системостворюючого стрижня історіософії України. Саме етно-національний фундамент стає єдино можливим для реалізації ідеї українського державництва у XX ст. Право на самовизначення українського народу, а не напівлегендарні права і вольності старої козацько-руської держави, було здатне в цьому столітті підняти місцевий елемент на захист своєї батьківщини та легітимізувати цю боротьбу в очах світової громадськості.

Отже, якщо спробувати схематизувати розвиток української історіософії, можна сказати, що традиції малоруської державності початку XIX ст. були швидко заперечені романтико-народницькими тенденціями середини - другої половини століття. Нарешті останні були поставлені під сумнів у 1910-х й відкинуті в 1920-х роках істориками-державниками, які творили вже на новій

ідейно-філософській основі [10]. Коли вжити, слідом за М.Грушевським, «старої історіософічної термінології» [11, с.20], можна описати згаданий процес як тезу, антитезу і синтезу української історико-політичної думки останніх двох століть.

2.

Українська романтична і народницька історіософія, хоча дійсно розвивалася на міцному підґрунті, закладеному українськими мислителями двох попередніх століть, відкинула більшість їхніх ідей, концепцій та інтерпретаційних схем. Це пояснюється, здебільшого, трьома факторами. По-перше, ідеали і цінності романтизму, принесені в Україну із Західної Європи наприкінці XVIII-на початку XIX ст., швидко засвоєні та творчо перероблені на місцевому ґрунті, спонукали істориків і митців нової доби українського національного відродження звертати увагу на дещо інші прояви історичного життя, ніж ті, що привертали увагу їхніх церковних та козацьких попередників. По-друге, більшість концепцій українського історієписання XVII-XVIII ст. були викликані до життя політичними потребами - необхідністю так чи так пояснити і легітимізувати зміну status quo, що сталася «през шаблю козацьку», внаслідок визвольної війни середини XVII ст. Коли зійшли з політичної сцени ті соціальні сили, що перш за все потребували цього пояснення (козацька верства городової України та автономна православна церква), відпала й потреба у витворених історико-пояснювальних схемах. По-третє, більшість з цих схем носили міфологічний характер, тобто відображали швидше ідеальні уявлення їх творців про належне, ніж справжній стан речей та ґрунтувалися на досить далекій від історичної дійсності «фактотворчості». Ці міфи відкидалися істориками-позитивістами через антинауковість, а романтиками першої половини XIX ст., також схильним до модерної міфотворчості, через невідповідність їх власним уподобанням. Серед цих відкинутих міфів і концепцій - погляд на Київ, як вічний священний град - осердя Русі; впевненість у спадковому праві московських царів на «кієвський стол Св. Володимира - первейшаго самодержца руськаго»; уявлення про походження «презацного козацько-малоросійського народу» від войовничих хозарів; контрактно-договірні концепції взаємин вільного народу - Війська Запорозького зі своїми законними володарями - українськими гетьманами, польськими королями, московськими царями, шведськими королями; культ символічних постатей - героїв нації, що відкривався Володимиром Святим Першохрестителем та пов'язував козацько-гетьманське сьогодення України з князівсько-дружинною старовиною Русі.

Н.Яковенко пояснює цей синдром «селективного сприйняття» тим, що нова українська історіографія вишукувала в історико-політичній думці XVII-XVIII ст. акценти, суголосні романтичним чи ліберальним ідеалам XIX століття. Тим більше, що самі еталони - історіографічні, літературні, публіцистичні пам'ятки козацької доби - відзначалися полісемантичністю. Ці тексти демонструють доволі складне переплетіння у свідомості освіченого загалу двох протилежних підходів до осмислення себе як «нації». За сучасною термінологією, мова йде про політично-територіальну та культурно-спадщинну, або етнічну, моделі нації [12, с.120]. З ліквідацією інститутів гетьманської автономії та

поступовим відходом з політичної арени козацько-старшинської аристократичної верстви як самостійної провідної сили суспільства Лівобережної України запанувала орієнтація на цінності й символи культурно-спадщинного сприйняття нації [13, с.238-239]. Етнолінгвістична модель, яку обрало собі українське національне відродження [14, с.13], зовсім не сприяла сприйняттю історіографічних концепцій чи історичних міфів XVII -XVIII ст., що за характером належали до політично-територіальної моделі національної ідентичності.

Однак серед міфологічних конструкцій козацької публіцистики були й такі, що прийшлися до вподоби романтично та народницькі налаштованим українським історикам XIX ст. Це, наприклад, міф про Запоріжжя, як осердя українського народовладдя, що завдяки своїй моральній силі здатне активно впливати на українське суспільство та його політичну еліту. Вперше головні положення цієї легенди було сформульовано в Конституції Пилипа Орлика, проте її справжнім творцем став Самійло Величко. Згодом сприйняття Січі як головного виразника справедливого ладу, нібито співзвучного українському національному духові, дещо видозмінюючись заповонило українські історіософські концепції XIX ст. (Та навіть більше того, - зазначає Н.Яковенко,- дожило до наших днів.) Запоріжжя уявлялося «християнською козацькою республікою», а Україна надовго стала справжнім заповідником егалітарно-демократичних уподобань і фантазій. Монархічні ідеї, виплекані попередніми поколіннями вітчизняних мислителів, були або ж піддані забуттю, або ж відкинуті на узбіччя історіософського процесу.

3.

Прикладом маргінальності монархічних ідей для української суспільно-політичної та історичної думки XIX ст. може служити творчість Володимира Антоновича (1834-1908). Вже стало історіографічною звичкою тлумачити його історіософію як типове народництво. Тобто комплекс ідей, принципово ворожих до ідеї державної. Комплекс соціально-політичних і наукових уявлень, згідно з якими заради досягнення соціального ідеалу теоретично обґрунтовується жертвування українськими самостійницькими і державницькими прагненнями. Останнім часом з'явилися деякі пояснення щодо цього визначення: народницька ворожість до державництва взагалі виводиться з напівприхованої опозиційності до імперських державних режимів Австро-Угорщини і Росії, що панували в Україні на зламі XIX-XX ст. (О.Пріцак, Л.Винар). Зовсім недавно з'явилися спроби заперечити існування принципово нездоланої межі між народницькими і державницькими концепціями, межі, свідомо сконструйованої самими державниками під час гострих суспільно-політичних і наукових дискусій 1920-х рр. [15, с.138-141] (І.Гирич). Нібито ворожість щодо ідеології українського державництва не була невід'ємною рисою-атрибутом народницької історіографії і громадської думки кінця XIX ст., а лише необхідною мімікрією чи схильністю до «езопової мови», що розвилася в українському інтелектуальному соціумі Російської імперії в умовах утисків з боку уряду. Це було, так би мовити, результатом певної нещирості по відношенню до могутньої влади. Творчість

та особа Антоновича виявляються доброю ілюстрацією до такого пояснення. Досить згадати його особисту потайливість, намагання підтримувати приятельські стосунки з впливовими урядовцями та одночасно керувати Київською громадою, що плекала серед української молоді опозиційні настрої.

В багатьох своїх публічних виступах Антонович наголошував на неможливості сепаратизму і неорганічності для українців потягу до державотворення. Тому не дивно, що дослідник вважається одним із творців концепції української бездержавності. Так, він називає самодіяльним історичним суб'єктом та об'єктом історичного дослідження етнографічну національність - витвір живої природи, а не державу - штучне створення людини, її інструмент [16, с.65-67]. Українці протягом століть довели, що нездатні самостійно створити власної держави й не мають навіть думки про політичну незалежність. Учений твердить, що політичної окремішності прагнуть лише ті нації, які посідають живу історичну традицію про те, що в недалекому минулому стояли на чолі певної держави та втратили своє становище після впертої боротьби (наприклад, Угорщина) [17, с.157]. Малоруська народність не просто позбавлена державного інстинкту, бо ніколи не складала окремої держави, а й добровільно відмовилась від її створення, коли історичні обставини середини XVII ст. надали таку можливість.

Згідно з викладками Антоновича, керівник визвольної війни Богдан Хмельницький, коли був на вершині своєї могутності, навіть й не подумав про створення окремої козацько-української держави. Розгубившись, він почав діяти в кількох протилежних напрямках. Сумбурна зовнішньополітична активність та повна невизначеність із внутрішньополітичними пріоритетами мала за причину не просто недотепність Б.Хмельницького як політика, а й не готовність українців до самостійного політичного життя [18, с.123-124]. «Щоб створити державу народ повинен володіти значною витривалістю, вміти стримуватися в кожную дану хвилину від дій, що походять від впливу безпосередніх уявлень, заради майбутніх загальних користей, повинен вміти жертвувати часткою, іноді достатньо великою, особистої волі й особистих побажань на користь владі, що покликана до організації суспільства та керівництва державними цілями. Цими якостями південноруський народ ніколи не володів та сам глибоко розумів їх відсутність» [19, с.192].

Головною рисою українського етно-національного типу, отже, було не стремління до політичної незалежності, а намагання встановити справедливий соціальний порядок. Це намагання (провідна національна ідея, за термінологією Антоновича) виходило з «вічевого принципу, принципу широкого демократизму і визнання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства». Носієм провідної ідеї історик визнає українські народні маси. За княжих часів ця ідея виявилася у вічевому, громадському та виборно-церковному устрої; за литовських часів - у судовому устрої копних судів; нарешті у нову епоху вона найбільш рельєфно відбилася у козащині та в його осерді - Запорозькій Січі [18, с.18-19]. Згідно з Антоновичем, виразник масових прагнень Б.Хмельницький спромігся досягти значних успіхів тільки завдяки тому, що, віддавши перевагу соціальному і релігійному факторам, був підтриманий широкими масами і несвідомо спробував завести у життя українську провідну ідею. Проте через

відсутність ясного й свідомого уявлення про її сутність так й не зміг реалізувати цю ідею.

В протилежність до Б.Хмельницького Іван Мазепа, як добрий і досвідчений політик, мав наперед визначений план діяльності, який, однак, докорінно суперечив простонародним егалітарно-демократичним сподіванням. Нехіть до шляхетства І.Мазепа не виводив із рис національного характеру - ворожості до аристократичної провідної ідеї, а вважав за ознаку малокультурності й нецивілізованості українського загалу. Досягнувши гетьманської булави, він рішуче проводить елітаристську програму - за польським взірцем створює малоросійську шляхту. Він мріє про сильну гетьманську владу, яка спиралася б на чітко структуроване станове суспільство, чю верхівку складала б нащадки військової старшини. Антонович вважає, що таким чином І.Мазепа «встав у відверту опозицію до історично вироблених прагнень маси свого народу, що не могло не викликати широкого невдоволення його правлінням» [20, с.294-295]. Уособленням цього невдоволення дослідник називає правобережного фастівського полковника Семена Палія - улюбленця народних пісень, єдиного, хто отримав після Б.Хмельницького почесний епітет «козацького батька». Учений проголошує І.Мазепу і С.Палія представниками двох протилежних принципів - аристократичного і демократичного, між якими з необхідністю мав розвинутися гострий конфлікт. У своїх сказаннях народ усвідомлював його сутність, «мабуть, виразніше, ніж обидва супротивника, протиставляючи щиро народний характер діяльності С.Палія станом обмеженій позиції І.Мазепа» [20, с.296].

Втім, Антонович виразно змальовує те, як І.Мазепа і С.Палій задля розширення своєї влади діяли по-диктаторські жорстко і деспотично, внутрішні справи підлеглого населення і територій вирішували майже самодержавно. Історик затуляє очі на деспотичне самовладдя цих визначних особистостей нашої історії, продовжуючи тлумачити їхню діяльність як протиборство демократичних тенденцій з аристократичними. Так само дослідник ігнорує ряд гетьманських спроб встановити власний автократичний режим в Україні (Б.Хмельницький, Д.Многогрішний, І.Самойлович, І.Мазепа). Здається, Антонович, вихований на гуманізмі і раціоналізмі французьких просвітителів, просто не помічав можливості поєднання егалітарно-демократичних сподівань народних мас з самодержавно-монархічними замахами обдарованих одиниць. Він не враховував можливості досягнення демократичної рівності під жорстко нівелюючою владою якогось народного вождя-улюбленця, котрий посідав би, подібно до С.Палія, типові риси харизматично-авторитарного лідера. Лише через кілька десятиліть В.Липинський побачить і теоретично доведе реальність такого типу правління в Україні, позначивши його терміном «охлократія» - влада над погано структурованим натовпом [21, с.261-342]. Втім, народні маси, занепокоєні лише соціальними проблемами свого існування, не вагаючись принесли в жертву всі спроби визначних національних діячів зміцнити самостійність державної організації.

І все ж таки, поруч з тезою про українську бездержавність ми натрапляємо в творчості Антоновича на низьку суджень з істотно відмінною векторністю. По-перше, будь-яка провідна ідея може бути вповні реалізована лише за умов

самостійного існування нації [18, с.17]. По-друге, дослідник вважає державу однією з вищих форм людського співжиття, а ідею держави, що забезпечувала б «матеріальну безпеку суспільства та задоволення вищих моральних потреб: свободу сумління, можливість розумового розвитку тощо», дорогою кожній розвинутій людині». Антонович майже проголошує повагу до держави і встановленого ладу, думку про святість державних установ та про злочинність бунту [22, с.110-111]. Однак ні за що державна влада не повинна нав'язувати підвладним свої упереджені цілі, замість того, щоб задовольняти їх потреби. Учений наголошує, що «державна - продукт людського розуму, який склався за вимогами історичного життя; це спілка, до якої вступили люди багатьох національностей з метою забезпечити зовнішню безпеку та внутрішній добробут» [17, с.157]. На ці авторські декларації відчутний вплив зробили ідеї суспільного договору Ж.-Ж.Руссо. Проте не можна не помітити істотної близькості цих поглядів до уявлень козацьких публіцистів XVIII ст. про контрактно-договірні взаємини вільного народу зі своїм сувереном-протектором.

Завдяки цим положенням український народ в історіософській концепції Антоновича, попри власну бездержавність, не виступає у ролі анархічного бунтаря, руйнітника державного начала. Історик вказує, що українці були завжди готові приєднатися до вже існуючої держави, підкоритися її керівництву та поважати авторитет її властей. Так, в Речі Посполитій народ глибоко шанував особу короля та авторитет його влади: «під час зіткнень зі шляхетським станом, всі козацькі посольства, протести та навіть повстання повністю визнавали авторитет короля й бажали лише, щоб він використав свою владу для втримання всесильного дворянства». Отже, українці виступають адептами традиційно-монархічної лояльності щодо вищого керівництва держави. Цей український різновид вірнопідданського монархізму, що, за Антоновичем, повністю заперечував аристократичну перспективу, поєднувався з ліберально-егалітарними прагненнями національного характеру: «південно-руський народ дорожив завжди основними рисами свого суспільного побуту - своєю місцевою обласною автономією, котра, за його ідеалом, й повинна була стояти під верховною опікою глибоко їм шанованої предержавної влади» [19, с.192]. Що означають ці судження: історичну реконструкцію староукраїнської ментальності чи соціально-політичну програму сучасного українського руху, навмисно виголошену у такій наукообразній формі, що апелює до історичного прецеденту минулого? Це наукова реконструкція колишньої української лояльності до династії Ягйлонів і Ваз чи публічні запевнення петербурзького уряду в сучасній українській лояльності щодо династії Романових? У такий спосіб, здається, Антонович наголошує на цілком реальній можливості формування місцевого демократичного самоврядування на засадах підкорення могутньому сторонньому суверену. Цей легально-монархічний шлях забезпечення української автономії та егалітаризму, за Антоновичем, мав повністю відкидати українську аристократичну перспективу та заперечувати місцеві авторитарні тенденції. Висновки, які робить дослідник із цих положень, виявляють схожість з контрактно-договірними концепціями українського історієписання XVII-XVIII ст. Ці концепції, що визначали характер взаємин «вільного народу» зі

своїм «володарем» на підставі визнання взаємних прав і обов'язків та декларували факт нібито добровільної злуки України з Польщею, а згодом - із Росією, на засадах братерства і рівноправства, В.Липинський назве Люблінською і Переяславською легендами [23, с.24-25]. Цілком у дусі Переяславської легенди, яка обґрунтовувала автономістські претензії вірної царизму малоросійської старшини XVIII ст., Антонович твердить: Малоросія добровільно, без завоювання і боротьби увійшла до складу Російської держави, завдяки цьому принесла до неї лише «почуття любові та єднання без тіні всякого роздратування чи озлоблення» [17, с.158]. Тому, закінчує історик свої публічні міркування, будь-який примусовий тиск з боку властей на вільний розвиток малоруської народності походить від «недоумства та змішування прагнень культурних з політичними». Звісно, що ці міркування були в першу чергу з боку Антоновича демонстрацією лояльності щодо влади та одночасно висуванням до неї певних вимог.

Отже, як бачимо, в історіософії Антоновича творчо поєдналися традиційні для української історико-політичної думки контрактно-договірні концепції з демократично-народницькими уявленнями про спосіб і мету буття української нації. Перші являлися для нього лише спробою досягти суспільно-політичного порозуміння і компромісу з могутньою центральною владою імперії. Другі - щирими переконаннями, згідно з якими розглядалася вся українська минувщина та планувалося майбуття. З плином часу перші були відкинуті українськими теоретиками і практиками. Другим судилося стати революційним прапором визвольних змагань 1917-1920 рр. Українські ж консерватори-гетьманці під час розбудови Української Держави 1918 р. та протягом міжвоєнної доби (1919-1939) у ході історико-світоглядного забезпечення своєї політичної діяльності спробували спертися на дещо інші елементи творчої спадщини Антоновича. Серед них - думка, що самостійницький український рух завжди мав аристократичний характер: не південно-руська народна маса прагнула здобуття і ствердження незалежності своєї батьківщини, цього домогалася політична еліта країни. Вперше - київські і галицько-волинські великі князі, згодом - удільна литовсько-руська князівська верства, далі - козацькі гетьмани та військова старшина (Данило Галицький, Олельковичи, Михайло Глинський, Іван Мазепа-часто перераховує Антонович). Усі самостійницькі спроби української аристократії та визначних національних діячів закінчувалися провалом, розтрошені о байдужість чи протести народної маси. Саме тому історіософія українського консерватизму, орієнтуючись на здобуття незалежності України, зробила ставку на розбудову нової провідної верстви. Якщо Антонович був впевнений, що не слід нав'язувати масі будь-які сторонні й чужі їй ідеї, треба лише допомагати їй досягти високого культурно-цивілізаційного рівня, здійснити народне самопізнання, а там вже маса сама обере гуманні цілі й високі ідеали. То, скажімо, ідеолог гетьманської монархії В.Липинський вважав, що справжні «свідомі українці» - провідники народу повинні не плестися в хвості мас, а впевнено вести їх до чітко визначених ідеалів.

4.

В історії українського національного відродження другої половини XIX ст. Пантейлемон Куліш (1819-1897) виявився мабуть самою контраверсійною постаттю. Протягом свого творчого життя він не лише наважувався діаметрально змінювати власні погляди на одні й ті самі речі, а й своєю амбітною і пристрасною вдачею вимушував змінюватися ставленню до власної персони з боку національно свідомого загалу [24, с.45-46]. Зневажливе ставлення до «юрби», «черні», «простолюду», намагання досягти становища вибранців долі стало причиною розходження з народницьким рухом. Кулішевів аристократизм, за думкою М.Грушевського, походив не стільки від впевненості у важливості ієрархічної структурованості суспільства, скільки від амбітності та егоцентричності його самого [25, с.10]. Куліш свідомо розірвав з ідеалами українського відродження (як його розумів М.Грушевський), бо не зміг узгодити його «соціал-радикальних і чисто-соціалістичних постулатів, які протиставлялися польсько-московському режимові, з тими культурницькими і державницькими домаганнями української страшинсько-інтелігентської верстви, з якою солідаризувався сам Куліш» [25, с.10]. В самий розквіт своєї творчості він розпочав боротьбу з народницьким міфом про історичні традиції козацького демократизму та провідну демократичну ідею, нібито властиву всьому українському народу, міфом про позитивну культурну роль стихійних козацько-селянських рухів. Але, на жаль, єдиним засобом цієї боротьби історик і поет образ методу створення контрміфу. Цей контрміф Куліш усіяко пропагував у багатьох історичних працях та риторично прикрашав і змальовував у працях художньо-поетичних.

Консервативні мотиви, що зовсім не сходилися з народницьким ідеалом громадського права знаходимо вже у романі «Чорна Рада» (друга ред. 1857 р.). Ів.Дзира навіть вважає, що вже у 1850-ті рр. Куліш свідомо обирає ідеалом «гетьманську державу, головний провід у політичній, економічній та культурній сфері якої мав належати козацькій старшині та заможному міщанству. У протектораті самодержавної Росії він бачив запоруку політичної стабільності та захисту від соціальних заворушень» [26, с.121-123]. Втім, такий відчутний відхід від звичайних для української історіософії концепцій пояснення минулого на той час кінець кінцем зумовлювався залежністю від історико-публіцистичних джерел XVII ст. (головним чином, «Літопис Самовидця») та залежав від намагань відтворити у романі реальний історичний фонд і погляди героїв тих часів.

В автобіографії 1868 р. Куліш нечувано загострює антитезу городових і низових козаків, протиставляючи себе і Т.Шевченка, як представників цих двох старих українських світів. Куліш не просто усвідомлює й кристалізує цю антитезу традицій старшинської верстви з демократизмом мужицтва і військової черні (який, за М.Грушевським, став основою українського новітнього відродження), а й наділяє городове козацтво рисами, як би ми сказали зараз, аполлоновського начала, а низове - діонісійського. Так, він, пишучи про Шевченка і про себе у третьому лиці, твердив «глибина чуття своєї народності була в обоїх їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги

серця й розуму, рівноваги хочу й мушу» [25, с.23]. Відтоді Куліш стає на шлях свідомої руйнації старого міфу українського історієписання про Запоріжжя як осердя демократизму й українськості.

Ця антитеза городових реєстровиків та низових січовиків, що у різних варіаціях характерна багатьом історикам, знайде таке саме яскраве, як у Куліша, відображення в історіософії В.Липинського. Він, наділяючи городове козацтво державотворчими здібностями, вбачав у низовиках антикультурну, ворожу європеїзації степову добувницьку стихію, що економічно і духовно споріднена з татарським номадизмом і неосілістю [23, с.86].

В «Истории воссоединения Руси» (1873-1877) Куліш малює козаків як розбишацький гурт, що зовсім не був творчим елементом історії, а тільки руйнував ту культуру, яку вносило в життя краю освічене польсько-українське панство, колонізуючи українські «дикі поля» й заводячи там основи громадського порядку. В пошуках культуротворчої сили історичного процесу мислитель звертає увагу на українське міщанство, а потім починає підвищувати централізаторські й антикозацькі заходи Петра I та Катерини II. На ґрунті цих тез відживав у Куліша традиційний козацький монархізм. Тепер він доводить, що не міфічний демократизм, а саме монархізм був переважаючим настроєм простолюду [27, с.24-26]. Тому в анархічному і руйницькому характері козацько-селянських війн убачає провину не черні, а шляхетських елементів, що внаслідок баніції потрапляли на Запоріжжя [28, с.357].

Монарх розглядається як сторож справедливості і посередник у конфліктах різних соціальних класів. За Кулішем, гетьман відчував себе провідником козацького війська та полишив цареві, як наступникові й замісникові короля, уставляти свої відносини до інших соціальних верств, минаючи гетьманську владу, яка так і не прибрала характеру всенародності. Деякі гетьмани не чинили опору московському втручання в українські фінансові справи, проте наполягали, щоб російські військові відділи, розташовані на Землях Війська Запорозького, підлягали верховному гетьманському командуванню.

Зовсім відмінні від цього погляди та характер гетьманських повноважень полишив другий симпатик української монархічної ідеї, котрий творив майже півстоліття по тому, - В.Липинський. Він зазначав, що українське гетьманство середини XVII ст. мало тенденцію переростання в загальнонаціональне монархічне правління. Тому задля легітимації української державної самостійності XX ст. учений пропонував реставрувати династію, претензії якої на гетьманський стол були вже освячені історичним прецедентом, - рід Скоропадських [21, с.XXXIV]. Здається дійсно можна погодитися з доводами В.Липинського про велику ймовірність монархічної перспективи України. Правління багатьох гетьманів виразно демонструють самодержавно-диктаторську лінію, вони прямо чи опосередковано намагалися встановити спадково-монархічну систему на Землях Війська Запорозького. Самодержавство цих гетьманів, чия влада до того ж мала або революційне, або виборне походження, стояло ближче до самовласного деспотизму, ніж до законної легітимної монархії. Сама структура верховної влади Гетьманщини вказувала на відсутність тривалої традиції власного суспільно-державного буття України.

В.Липинський це добре відчував і тому робив справжню ставку не так на відродження напівміфічного гетьманського монархізму, як на переорієнтацію українців з визнання петербурзької чи віденської династій на підтримку династії нової - київської.

В своїх працях 1880-х - 1890-х рр. Куліш, не спираючись на достатнє джерельне обґрунтування й аналіз фактів, трактує козаків і шляхту як дві частини одної сім'ї (стихії скоріше ніж класу): одна «послушна», друга «непослушна», одна править Річчю Посполитою, друга стоїть в опозиції. Але одна й друга анархічні, не здатні до державного будівництва, тому обидві засуджені історією на політичне небуття і перехід під тверду та деспотичну владу московських царів [25, с.34]. Це Кулішеве тлумачення наближується до історико-політичних пояснень XVII ст. причин підкорення Русі Короні, які посилялися на споконвічне братерство Русі і Ляхів та пізнішу зраду Ляхів, котрі з братів схотіли перетворитися на панів. З другого боку це Кулішеве твердження наближується до ідеї циркуляції еліт у суспільстві. Що ще раз вказує на певну типологічну спорідненість його ідей з пізнішими концепціями хліборобської монархії В.Липинського. Однак, в цьому контексті, як бачимо, Куліш знову повторює думку, висловлену ще в епілозі до «Чорної ради» і типову для тодішньої історіософії, про нездібність українського народу до самостійного державного життя й історичну неминучість з'єднання «північної» і «південної» Русі. Згодом Куліш припинив свої вихваляння позитивної ролі російської монархії на українських землях і в пошуках культуротворчої сили історії звернувся до культу героїв.

Спробуємо підвести певні підсумки: Куліш став першим в українській історіософії, хто після тривалої ідейної еволюції свідомо, хоча й не досить аргументовано, заперечив головні концептуальні підстави народницько-республіканської інтерпретації нашої минущини. Заперечив ідеї-упередження щодо історичного процесу (як ми казали на початку - міфи української історіографії): декларований демократизм народних мас, безапеляційно позитивний погляд на суспільно-історичну роль та ідеали козацтва, перебільшене значення громадського начала в українській цивілізаційній історії. Цим запереченням він доводив принципову можливість відродження української консервативно-монархічної версії історичного розвитку. Палка й енергійна, як деякі стверджують, безсистемна творча праця Куліша виявилася першою (хоч, мабуть, і невдалою) спробою ідеологічного забезпечення власне українського консервативно-монархічного руху. Так, його заклики до опертя національного руху на культурній українській панській верстві, наголос на монархічних тенденціях і симпатіях народу, заперечення Шевченківської і Костомарівської ідеалізації козацького низового побуту, протиставлення своєї хуторянської концепції не тільки «псевдо-демократичному опрощенню», а й «городській псевдо-цивілізації» (зараз сказали б, індустріальній) випереджали ідеї та діяльність В.Липинського майже на кілька десятиріч. Втім, не можна не помітити суттєвої відмінності Кулішевого монархізму від настанов гетьманців 1920-х років.

З цього приводу Д.Дорошенко вказував, що Куліш «плутався між ідеями «громадського права», цивілізаторської місії аристократичної Польщі й

державницької місії Москви і не зумів доглянути ні фактів, ні сил в нашій історії, котрі старалися вирішити питання української національної державності на рівні з вимогами й поняттям свого часу» [29, с.113].

В цілому, як Кулішева модель верховної влади, що наближалася до самодержавно-патрімоніальних уявлень українських церковних інтелектуалів XVII ст., так і модель Антоновича, схожа з контрактно-договірною концепцією козацьких публіцистів XVIII ст., були однаково чужі доктрині українського класократичного монархізму. Перша модель була для останнього занадто орієнтально-деспотичною, друга орієнтувалася на місцевий республіканський лад, встановлений під протекторатом стороннього володаря. Натомість післяреволюційні українські консерватори-гетьманці не збиралися звертатися за легітимацією національної державності до тогочасних законних монарших династій сусідніх країн. Вони прагнули встановлення місцевої гетьманської династії, бо бажали повної державної незалежності своєї вітчизни.

Примітки:

- 1а. Керимов В. Историософия А.С.Хомякова. - М., 1989.
- 1б. Лоскутов В., Семочкина М. Русская историософия: мистерия и мистика духа // Человек, бытие, культура: тезисы XIV Всесоюзного теоретического семинара. - Переяслав-Хмельницкий, 1991.
2. Астаф'єв А. Художня історіософія: від Миколи Костомарова до Євгена Маланюка // Слово і час, 1997, № 2.
3. Грабович Г. Шевченко як міфотворець. - К.1991. - с.179-180. Замість терміну історіософія Г.Грабович, посилаючись на канадського історика Ф.Андерхілла, використовує поняття метаісторія, що означає «універсальну схему, прозорливість, проникливість».
4. Кареев Н.И. Историология (Теория исторического процесса). Пг., 1915.
5. Ракитова А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. -М., 1982.
6. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України - Руси. В 11 тт. 12 кн.-т.1.-К.,1991.
7. Колесников К.М. Українська історіософія: спроба культурологічного аналізу // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. - вип.1. - Дн-вськ: «Промінь», 1997.
8. Колесников К.М. Історіософські традиції в інтелектуальній культурі українського і російського народів XIX - XX ст. // Нива знань. Інформаційно-педагогічний альманах № 4. Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. - Дн-вськ, 1997. - с.142.
9. Термін Ю.Хабермаса. Цит. по: Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Ред. В.Полохало. - К. Політ.думка, 1995.
10. Pritsak O.V. Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies, 1985, Vol.IX.-P.245-262.
- Bilas L. The Intellectual Development of V.Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies, 1985, Vol.IX.-P.263-286.

11. Грушевський М. Історія України - Руси. В 11 тт. 12 кн. - т.1. - К., 1991.
12. Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII - початку XVIII ст.) // Генеза № 1(5) 1997.
13. Липинський В. Релігія і церква в історії України // Політологічні читання. 1994, № 2.
14. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. - К., 1993.
15. Гирич І. Ще раз про схему української історії // Генеза № 1(5) 1997.
16. Кафедральне «Вірую» Володимира Антоновича / Публ. та коментар О.Кияна // Київська старовина, 1992, № 3.
17. Антонович В. Записка в справі обмежень української мови // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К.: Либідь. 1995.
18. Він же. Про козацькі часи на Україні. - К.: Дніпро, 1991.
19. Він же. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Моя сповідь...
20. Він же. Последние времена козачества на первой стороне Днепра // Моя сповідь...
21. Липинський В. Листи до братів - хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. - Київ - Фаладельфія, 1995.
22. Він же. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме // Моя сповідь...
23. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.- Філадельфія, 1991.
24. Див.наприклад, про причини погіршення відношення до особи Куліша з боку Антоновича: Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Моя сповідь...
25. Грушевський М.С. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна I - II, К., 1927.
26. Дзира І. Пантейлемон Куліш і козацьке літописання // Неопалима купина, 1995 № 3-4.
27. Куліш П. История Воссоединения Руси. Т. II, 1874.
28. Він же. Казаки по отношению к государству и обществу // Русский Архив 1877, кн.1.
29. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - К., 1996.

Р.И. Гайнутдинов
К вопросу о политической культуре

Гайнутдинов Рашид Ибрагимович - директор Института международного сотрудничества «Европейский форум», кандидат философских наук, Россия, Санкт-Петербург

По мнению теоретиков, человечество входит в новую, до сих пор неизведанную фазу своего развития, названную «зоной риска». Последняя представляет собой чрезвычайно трудный для познания этап мировой истории, когда усиливается асимметричность мира, противоречивость взаимопересекающихся интересов, многовариантность общественного развития.

На наших глазах происходят экологические катастрофы, всплески агрессивного национализма, вооруженные конфликты и т.д.

Перелом в своем развитии переживают не только государства бывшего Советского Союза, но и все человечество. Ученые призывают к пониманию нового периода развития мира, который отличается удивительным разнообразием условий жизни и возникших проблем. Их уже нельзя решать односторонне, основываясь на принципе биполярности: капитализм или социализм, демократия или авторитаризм, национализм или интернационализм, коллективизм или индивидуализм. Избежать риска или снизить его степень можно не одним каким-либо вариантом общественного развития, а переходом к разнообразным и гибким моделям, ориентированным на выживание людей и возможно лучшую жизнь. Одним из критериев истинности выбранного пути должно быть соответствие его принципам срединного пути развития. Еще Овидий писал: «Середина - самый безопасный путь». Непонимание этого принципа приводило в общественной жизни к постоянным кровавым драмам и потрясениям. История России - ярчайшее тому подтверждение.

Всегда считалось, что в своем развитии Россия идет особым, неповторимым, мессианским путем. Мистические идеи особого предназначения Великой России очень живучи, они служили и служат питательной почвой для противопоставления нашей страны цивилизованному миру и неустанныго стремления к утопии, к мифологическим целям. Но «светлое будущее» постоянно оказывается недостижимым. Так, поражением закончилась попытка построения коммунистического общества в Советском Союзе.

Господство партноменклатуры довело Россию до глубокого кризиса.

Номенклатурное хозяйство оставило в наследие экономическую систему сплошного дефицита и обнищания масс. Но оценивая современное положение российского общества, нельзя обвинять в плачевном его состоянии только советский период развития. За время так называемых либеральных, демократических реформ кризис в России только усугубился. Если в начале 90-х годов противостояние в обществе было между носителями старой (тоталитарной) идеологии и сторонниками рыночных реформ, то теперь это противостояние трансформировалось в конфликт между коррумпированной властью, сросшейся с криминально-финансовыми кругами и населением. А участвовавшие конфликты на этнической и религиозной почве очень часто являются внешним проявлением тех же самых противоречий между властью и народом. Следствием современной политики становится нравственное отчуждение большинства населения, социально-политические трещины, которые могут превратиться в пропасть. Социальное пространство распавшегося государства (СССР) утрачивает способность к саморегулированию и если этот процесс не остановить он может захлестнуть и Россию. Опыт, накопленный цивилизацией, показывает, что расколотое общество с огромным трудом выбирается на эволюционную дорогу и обычно сползает на насильственный революционный путь.

Поэтому ключевой проблемой реформирования России с точки зрения практической политики оказываются поиск срединного пути, который выражается в проведении последовательных реформ и достижении национального согласия.

Политологи указывают следующие главные силы в российском обществе: властные институты, предприниматели, производители в городе и на селе; выявляют противоречия, линии противостояния и совместных действий как между, так и внутри них. Главные объекты и цели их поведения - власть и собственность. И той, и другой ныне обладают, главным образом, институты власти. Скрытой мощью отличается коррумпированный капитал, осознавший преимущество власти и нашедший рычаги воздействия на нее и изнутри, и извне. Предприниматели владеют частью собственности, но не имеют реальной власти. Трудящиеся-производители остались отчужденными от власти и приватизации государственной собственности.

В данный момент трудно определить в каком направлении страна развивается, ибо не определился крен в сторону одной из доминирующих тенденций общественного развития. Такое переходное состояние может продолжаться довольно долго, (хотя объективно ситуация в стране и будет ухудшаться) пока сохраняется противостояние и идет борьба различных

взаимоисключающих тенденций и линий общественного развития: или буржуазная демократия и частно-предпринимательская организация хозяйства, что закрывает перспективу социалистического выбора, или народная демократия, когда власть переходит в руки трудящихся и меняется характер собственности.

Необходимо добавить, что переходное состояние может быть искусственно продлено, т.к. целью правящей элиты является сохранение ее власти, а стремление к сохранению власти ради нее самой не лучшее условие для прогрессивного развития. Кроме этого, для олигархического капитала, возникшего в России, да и не только в ней, а почти во всех республиках бывшего Союза, современное положение вещей наиболее предпочтительно для увеличения капитала. А другие главные силы, существующие в российском обществе, до сих пор недостаточно активны. И до тех пор пока они будут бездействовать состояние общества будет переходным.

И, все-таки, в настоящее время наметился некоторый рост противостояния между основными социальными силами, а также внутри них. Раскол - следствие и источник углубления отчужденности масс от экономической реформы, неспособности значительной части населения руководствоваться законами смешанной экономики.

В современной ситуации существует множество препятствий для утверждения в России демократии. У реформ не может быть магической формулы, но элементы реформирования, особенно при переходе от авторитарной и диктаторской формы правления к демократической, чаще всего общие для различных политических преобразований. Только в процессе осознания того, что диктатура уже исчерпала себя, возникают условия для успешной реформации.

Один из элементов переходного периода, без которого невозможно позитивное развитие, - способность общества к компромиссу. Национальное согласие достигается всеми слоями и группами общества, стремящимися к демократии. При этом появляется потребность в поддержке тех представителей предшествующего режима, которые желают перемен, ибо поняли, что прежние порядки исчерпали себя.

Наличие указанных условий представляет собой обязательную предпосылку для осуществления коренных сдвигов в самой социально-экономической системе. Так, создание стабильного экономического климата в России зависит от развития свободного предпринимательства, приватизации собственности. На практике же стабильности в экономическом развитии страны достигнуть так и не удалось. Чему примером является глубочайший финансовый кризис, переживаемый сейчас Россией. Вот почему российскому правительству для проведения реформ нужна последовательность и постоянство в их проведении, не говоря уже об их продуманности и сбалансированности.

Очень трудно найти быстрый и безболезненный путь выхода из тоталитарной системы. Страны, решающие аналогичную задачу, варианты решения находят свои. Не все они считали нужным прибегать для этого к «шоковой терапии», т.к. находили другие, менее болезненные подходы. Например, Китаю удается шаг за шагом продвигаться в своих реформах. Эта

крупнейшая страна мира идет по пути модернизации социализма, прогрессирующего созидания, а не разрушения. Судя по всему, бывшая «срединная империя» поняла пагубность революционных «скачков» в общественном развитии и в своей истории, в частности, и в дальнейшей своей жизни взяла на вооружение принцип «срединного пути». Очевидно, России может пригодиться положительный опыт не только Китая, но и Польши, других стран.

Сегодня в России действуют силы, блокирующие становление смешанной экономики, частного предпринимательства и, наоборот, пытающиеся разблокировать движение к капитализму. Сейчас трудно обрисовать эволюцию возникшего здесь антагонистического противоречия. Возможно ли его ненасильственное разрешение? Если возможно, то при каких условиях?

Уникальная история России требует взвешенного и вздумчивого отношения. После 1917 года оценка дореволюционного прошлого была нигилистична и история 300 лет династии Романовых представала как цепь провалов, ошибок, преступлений. Однако правомерный пересмотр нигилистического отношения к русской истории сменился в последнее время механическим отсечением советской истории. Опять преобладает в оценках односторонность и предвзятость. Хотя советский образ жизни привлек своих сторонников, поскольку мог удовлетворить социальные и духовные потребности людей. Марксизм - ленинизм соответствовал духу эксплуатируемых масс в период, когда они созрели для восстания. За годы, истекшие со времени установления советской власти, авторитарный режим исчерпал свои возможности. Он не мог выжить, поскольку, веря в свое призвание заставить народ выйти на дорогу подлинного коммунистического счастья, насилем укрощал человеческую натуру.

Вопрос преемственности стоял перед теми, кто ясно осознавал закономерности исторического развития России. Во второй половине XIX века Россия пережила эпоху великих реформ. Тогда закладывались основы трех российских революций, и, следовательно, определялся облик сегодняшней России. Две символические даты венчали эту эпоху. В 1861 году Александр II, воодушевленный поддержкой общественности, даровал свободу миллионам крестьян и открыл дорогу либеральным реформам в 1861 - 81 годах. В 1881 году император, испытав равнодушие и даже злорадство значительной части своих подданных, был убит в центре столицы. Нетерпение экстремистов оборвало жизнь великого реформатора. Его смерть наступила за три дня до подписания манифеста о введении конституционного строя в России. С начала XX века в России активизируются поиски конкретного правового конституционного устройства. Решение было найдено и зафиксировано в Манифесте от 6 августа 1905 года об учреждении Государственной думы и Манифесте от 17 октября 1905 года, наделивший ее уже законодательными функциями. Формирование правового государства могло бы спасти Россию от кровавой диктатуры, но высшая власть была пронизана коррупцией. Развитие постоянно прерывалось забастовками, погромами, стачками. Был убит реформатор Столыпин.

А в 1917 году российская традиция (биполяризация политической жизни),

проявившаяся в противостоянии - правовое государство или диктатура - после тринадцати лет существования решила в пользу невиданной по жестокости и массовости репрессий диктатуры.

В начале 90-х годов Россия вновь встала перед выбором одного из двух вариантов курса на возрождение русского народа и Российской государственности. Суть этой дилеммы в следующем: либо сильное демократическое государство при функционировании Президента и Парламента, либо реставрация тоталитаризма и национал - социализма. Выбор рано или поздно будет сделан. Успокаивает одно - после сталинизма у России нет исторической необходимости воспроизведения своего варианта гитлеризма. Исходным пунктом общественного согласия может быть лишь признание преэминентности в развитии общества. Массовое нетерпение порождает стремление сразу перепрыгнуть в другой мир. История же предпочитает не потрясения, а постепенность, которая благотворнее скачков. История дает еще один шанс осуществлению в России цивилизованной и достойной жизни.

Что мешает России благоустроить свою жизнь? Не будем искать причины в стихийной «душе» народа, в его склонности к «безграничной свободе» и «лености», хотя, видимо, верно, что корень наших бед и страданий не только в бытии, но и в сознании, и в национальном характере. Если это так, то уместно обратить внимание и на такое российское явление, как всевластие бюрократии. Вековой российской привычкой является перекладывание бремени власти на другого, уход в иллюзорную невинность коллективной безответственности. В чем причина этого явления? Отметим, что условно бюрократизм можно разделить на две части - неизбежно необходимую и ненужную. Необходимость бюрократии заключается в главной ее функции - профессиональном управлении государством. Все остальные черты и положительные и отрицательные производны от этой функции. Нейтрализация и устранение негативных свойств бюрократии связано с повышением политической культуры населения и уничтожением условий для злоупотреблений бюрократией в процессе управления общественной собственностью. Помочь этому может развитие института частной собственности. Только в этом случае можно рассчитывать на соединение в одном лице работника и хозяина, гарантировать экономическую, политическую и личную свободу. Над государством в целом должен быть контроль гражданского общества (т.е. частная собственность, многопартийность, независимые профсоюзы, политические свободы).

Современные реалии напоминают об отсутствии быстрых и легких решений в области экономики. Осуществление демократических принципов требует, с одной стороны экономической независимости человека, с другой - более или менее равномерного распределения экономических ресурсов между членами общества. Выход из сложного положения может быть найден в наделении реальной собственностью людей, работающих по найму.

Что происходит сегодня на практике? Чаще всего волюнтаристским способом внедряется криминально-монопольный рынок, в котором большинство населения отчуждено от собственности и продуктов своего труда. Собственность, финансы концентрируются в руках узкого круга лиц, ориентированных на быстрое личное обогащение в ущерб интересам

государства. Теневая экономика сформировала влиятельное политическое лобби во всех эшелонах государственного управления. В настоящее время криминальный капитал определяет спекулятивную, но не производственную направленность выхода экономики из кризиса.

Для экономической демократии в России главным становится отношение населения к рынку, к разнообразию конкретных форм собственности и предпринимательским видам деятельности. Однако, переход к сплошной частной собственности вряд ли найдет практическую поддержку населения. Подавляющее его большинство выступает за смешанные формы собственности, за то, чтобы частная собственность развивалась наряду с коллективными ее формами. В обществе зарождается понимание угрозы системы неограниченной демократии в экономической жизни, что требует вполне конкретных мер противодействия.

Если российское общество обречено на острую политическую борьбу и колебания государственного курса, то исключительно важно иметь при этом более или менее надежную опору, которая позволит удержать политическую систему от раскола, а экономику от развала. Такой опорой в весьма специфических условиях России являются ценности демократии.

Упрочение Российской Федерации и Содружества Независимых Государств на этом фундаменте открывает уникальную перспективу совместить во времени два мощных встречных процесса - становление независимых государств и их объединение в более широкое надгосударственное сообщество. В Западной Европе эти исторические процессы были разновременными. Не исключено, что Россия, как крупнейшая из республик СНГ, может выступить в качестве объединяющего ядра, вокруг которого восстановится единое экономическое пространство. В условиях развития процесса глобального управления и сотрудничества непонимание необходимости объединения усилий для решения проблем, стоящих перед странами бывшего Союза, является, по меньшей мере, недальновидностью.

Но россияне не смогут успешно продвигаться вперед, если не научатся ценить и преодолевать свое прошлое. В политической истории России разумное начало редко проявляло себя. Вот что говорил по этому поводу историк В.О.Ключевский (1911 г.): «Закон жизни отсталых государств или народов среди опередивших: нужда реформ назревает раньше, чем народ созреет для реформ. Необходимость ускоренного движения вдогонку ведет к перениманию чужого наскоро».

«Догонять западные страны» - одна из «любимых» российских традиций. Ко времени Петра I Россия уже «запоздала на два века» (С.М.Соловьев), но благодаря петровским реформам вырвалась вперед в разных областях жизни. Высока была и цена, которую все классы заплатили за достижения. В послепетровские времена возник культурный разрыв между народом и интеллигенцией, который почти два века оставался главным социальным злом. Запоздали все реформы 1861 года. Почти сто лет спустя, в конце 50-х годов Н.С.Хрущев поставил перед народным хозяйством СССР грандиозную задачу - догнать и перегнать экономику США. И многое было сделано. А вот сменивший его Брежнев постепенно впал в такую старческую дремоту, что проспал

технологическую революцию в гражданских отраслях промышленности и в сельском хозяйстве. Поневоле приходит грустная мысль, что российскому народу необходимы экстремальные условия жизни для решения обычных, насущных проблем.

Любая абсолютная модель, будь то рынок или план, теперь не является, как это было раньше, единственно возможным вариантом развития. Разумную политику можно проводить лишь в том случае, если принимаются во внимание разнообразные условия, даже противоречащие друг другу, меняющиеся в зависимости от регионов. Прежняя совокупность отношений разрушена. Россия втянулась в фазу коренной ломки старой модели политических действий. Возникает нечто новое, нетрадиционное. Эти моменты зафиксированы в понятии «смутное время». Так уже бывало в русской истории не раз. И после этого история шла своим чередом.

Научное знание, способное синтезировать опыт прошедших поколений, помогает увидеть коренные перемены, т.к. при слишком подробном описании распада прежней государственности увидеть их нельзя. Научным методом познания признается средний путь развития: «Середина есть точка, ближайшая к мудрости; не дойти до нее - то же самое, что ее перейти» (Конфуций); «Все, что выше середины, то приносит смертным болезни» (Еврипид). Н.А.Бердяев ввел понятие «серединной культуры». Она - результат культурной новизны, появляющейся в случае отказа от абсолютизации противоположностей и усиления внимания к взаимопроникновению полярностей. Благодаря творческому снятию противоположных полюсов формируется средняя область культуры. Имея ее ввиду А.П.Чехов заметил: «Между «есть Бог» и «нет Бога» лежит целое громадное поле, которое проходит с большим трудом истинный мудрец. Русский же человек знает одну из этих крайностей, ее середина между ними ему не интересна, и она обыкновенно не значит ничего или очень мало». Проблема разумной середины в политической жизни вообще и в революционных событиях в частности, одна из самых интересных в политологии и ее адекватное разрешение может иметь самое позитивное значение для общественного развития.

Длительное и безмерное прославление российских революций не прошло даром. Для многих лидеров единственной политической философией является неприятие права и власти. Им чужда срединная культура. Н.О.Лосский, исследуя характер русского народа, писал: «Не дорожа средней областью культуры, русский человек способен проповедовать и действительно совершать изумительные разрушения, осуществленных уже культурных ценностей...».

В чем золотая середина для России? В наших своеобразных условиях средний путь представляется как взаимодействие центральной власти, субъектов федерации и органов местного самоуправления, как созидание снизу. Местные власти должны выступать в роли самостоятельных субъектов экономических и политических преобразований. Их социальные цели - благополучие граждан, справедливость и безопасность.

Современная ситуация в России опять заставляет подумать о том, что Россия будто предназначена для непрерывных революций, что ее дорога есть движение от одной катастрофы к другой. В 1985 г. началась очередная

«революция Горбачева», как ее называют на Западе. Ее результаты хорошо известны. За очевидно дилетантскими действиями «прорабов перестройки» вновь последовала жестокая расправа. Переход власти в руки реформаторов в августе 1991 г. оказался неожиданным для них самих и для всего общества. Опять встает вопрос о степени компетенции реформаторов и реформируемых, о знании ими срединной культуры. Может быть события последних месяцев приведут к пониманию необходимости компромисса, учета интересов не отдельных групп, а населения в целом.

Е К О Н О М І К А**І. Розпутенко****До питання про фінансові ресурси місцевих органів влади**

Розпутенко Іван Васильович - завідувач кафедри економіки і фінансів Української Академії державного управління при Президентові України, кандидат економічних наук

Зростання кризи неплатежів істотно позначилось на фінансових можливостях держави, внаслідок чого вона в ряді випадків не в змозі забезпечити вирішення найбільш нагальних потреб. Помітно збільшилась напруга у взаємовідносинах між центральними та місцевими органами влади, діяльність яких найтіснішим чином пов'язана із розв'язанням повсякденних людських проблем. Ці органи найбільш гостро відчують фінансову скруту, пов'язану із кризою в економіці України. Зростає коло проблем, розв'язання яких покладається на місцеву владу. У комунальну власність передана значна частина об'єктів соціальної сфери та житлово-комунального господарства. Їх утримання пов'язане із великими додатковими бюджетними витратами.

Різко скоротилися обсяги централізованого фінансування з метою розв'язання проблем місцевої влади по каналах міністерств. На загальнодержавному рівні визначена політика щодо перенесення основних зусиль у розв'язанні соціальних проблем з «центру» на місце. Передбачено, що фінансування установ системи професійно-технічної освіти, педагогічних навчальних закладів та підготовки кадрів для сільського господарства проводиться з місцевих бюджетів. У процесі ринкових перетворень накладаються нові функції на місцеву владу.

За цих умов різко збільшилося навантаження на місцеві органи влади. Потенційно зросла їх роль у проведенні економічної і соціальної політики. Разом з тим ще не вдалося створити відповідного фінансового механізму проведення цієї політики. Фінанси місцевих органів влади в Україні залишаються слабкими і нестабільними.

В той же час, Європейська хартія про місцеве самоврядування передбачає відокремленість органів місцевого самоврядування від державної влади, повну незалежність і самостійність у здійсненні покладених на них функцій в межах своєї компетенції. Не буде перебільшенням сказати, що фінансовий бік економічної самостійності місцевих органів влади є визначальним. Від фінансових можливостей залежить у кінцевому підсумку їхні реальні владні функції. Не можна бути справді, а не формально самостійним, будучи залежним у фінансовому плані.

У зв'язку з цим пошук форм і методів зміцнення фінансів місцевих органів влади в Україні є досить актуальним завданням. Потребує розв'язання проблема створення соціально-економічних умов і правових основ для того, щоб місцеві органи влади могли самостійно заробляти кошти і ефективно їх витратити.

Питання економічної, у тому числі фінансової самостійності місцевих органів влади, не є новим. Вони постійно обговорюються як у наукових колах, так і серед депутатського корпусу, практичних працівників фінансової системи. Проте зрушень у практичному вирішенні їх до цього часу не досягнуто.

У Законі України «Про бюджетну систему України», прийнятому в новій редакції у 1995 році, питання незалежності органів місцевого самоврядування знайшло певне вирішення. У цьому Законі передбачається, що місцеві бюджети забезпечують необхідними коштами фінансування заходів економічного і соціального розвитку, які проводяться місцевими органами державної влади і органами державного управління (ч.1 ст.11 Закону). Цим же Законом передбачені і джерела доходів місцевих бюджетів (ч.1 і 2 ст.12), а також передбачений процес перерозподілу накопичень із одних більш розвинутих в економічному відношенні районів в інші, де власні кошти ще не забезпечують задоволення господарських і культурних проблем. Це робиться шляхом залишення у розпорядженні місцевих бюджетів частини загальнодержавних податків, зборів і платежів, яка визначається Верховною Радою, виходячи із відповідних соціально-економічних нормативів бюджетної забезпеченості населення території і стану місцевих джерел доходів. Якщо ж джерел доходів недостатньо, то з центральних бюджетів можуть передаватися кошти у вигляді субвенцій, субсидій та дотацій місцевим бюджетам.

Разом з тим, розширення прав і підвищення відповідальності за рішення важливих соціальних і економічних проблем не підкріплені реальними джерелами доходів як основи створення фінансової бази місцевих Рад, без чого ніяка влада не може існувати.

Отже, процес зміцнення ряду управлінських функцій від органів центральної влади до місцевої є необхідним і неминучим. Органи місцевого самоврядування повинні приймати рішення, які пов'язані з розвитком соціальної бази, системи охорони здоров'я, освіти, удосконалення виробничої інфраструктури. Це потребує розв'язання проблеми створення соціально-

економічних умов і правових основ для того, щоб місцеві органи влади могли самостійно заробляти кошти і ефективно їх витратити.

Як було зазначено вище, доходи місцевих бюджетів формуються за рахунок частини загальнодержавних податків, місцевих податків і зборів, надходжень від здачі в оренду майна комунальної власності, плати за ліцензії, сертифікати і державну реєстрацію суб'єктів господарської діяльності, штрафів і фінансових санкцій, а також за рахунок дотацій і субвенцій з бюджетів вищого рівня.

Доречно зазначити, що децентралізація і розвиток самоврядування - головні чинники побудови правової, демократичної держави. Встановлення рівноваги, балансу між центральною державною владою і місцевими органами влади є важливим завданням всієї політики державного будівництва в Україні. Найважливішою запорукою дійової децентралізації в Україні є самостійність місцевих органів влади у сфері фінансів.

Ключове питання регіональної політики - формування і розподіл фінансових ресурсів між державним бюджетом і бюджетами територій. Знаходження оптимальних пропорцій такого розподілу - актуальна проблема і вона має розв'язуватися на основі чіткого визначення і розмежування функцій. Отож, фінансові ресурси мають розподілятися у відповідності до тих завдань, які розв'язуються центральним урядом і місцевою владою.

Відповідно, бюджетна система України складається з Державного бюджету та місцевих бюджетів. Згідно ст.142 Конституції України, доходи місцевих бюджетів поряд з іншими коштами і засобами є матеріальною основою місцевого самоврядування. Фінанси місцевих органів влади, місцевого самоврядування перебувають нині у процесі становлення. Формування фінансових основ місцевого самоврядування виявилось однією з найскладніших проблем державного будівництва. Слід відзначити, що протягом 1990-1998 рр. ухвалено низку законодавчих актів, які створили правову основу функціонування фінансів місцевих органів влади України. Згідно із законодавством до складу місцевих фінансів належать місцеві бюджети, позабюджетні, валютні та цільові фонди, фінансово-кредитні ресурси, фінансові ресурси підприємств, що перебувають у комунальній власності. Нині в Україні існує майже 12 тисяч місцевих бюджетів.

Історично склалося так, що міжбюджетні відносини в Україні раніше будувалися на принципах бюджетного унітаризму. Місцеві бюджети України були складовою частиною державного бюджету УРСР і, відповідно, державного бюджету СРСР. З 1990 року в Україні проголошується принцип самостійності місцевих бюджетів. Прийнятий у 1990 р. Закон «Про бюджетну систему Української РСР» встановив, що кожна обласна, міська, районна, селищна, сільська Рада має самостійний бюджет. Закон України від 26.03.92 «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» не включаються до інших місцевих бюджетів, а також до Державного бюджету України.

Ще у 1990 р. в бюджетному законодавстві України було визначено, що основу самостійності бюджетів становлять власні та закріплені законом доходи на всіх ланках бюджетної системи. Принцип самостійності бюджетів був

закріплений і в Законі України від 29.06.95 «Про бюджетну систему України» та в Законі України від 24.04.97 «Про місцеве самоврядування в Україні».

Проте у 1990-1998рр. реальних умов самостійності місцевих бюджетів в Україні створити не вдалося. У законодавчому порядку не розмежовані функції, компетенція і сфера відповідальності центральних і місцевих органів державної виконавчої влади, держави і місцевого самоврядування. Не обґрунтовані пропорції, згідно з якими консолідований (зведений) бюджет України розподіляється на Державний бюджет України і місцеві бюджети.

Ефективність структурних перетворень багато в чому визначається тим, які бюджетні ресурси одержують в своє розпорядження місцеві органи влади і через які фінансові важелі це здійснюється. В більшості випадках місцеві органи, фактично, не мають реального самостійного бюджету, а отже і не мають можливостей дієво здійснювати свої повноваження. Фінансова основа діяльності місцевих органів влади, в основному, формується як і раніше - зверху. Реально місцевий податковий механізм має яскраво виражений фіскальний характер, який реалізує заходи по покриттю податковими надходженнями збільшення бюджетних видатків на місцях.

Рівень самостійності місцевих бюджетів залежить від частки у їх доходах місцевих податків і зборів. Частка власних, закріплених доходів місцевих бюджетів України залишається поки що низькою. Основна частина доходів місцевих бюджетів (75-85%) формується за рахунок так званих регульованих доходів, що розподіляються згідно з нормативами, які встановлюються і переглядаються центральною владою, причому нормативи відрхувань змінюються щорічно, а це не дає областям не тільки приймати, але й розглядати власні бюджети до прийняття Верховною Радою Державного бюджету України. Зрештою, нормативи встановлюються на такому рівні, щоб міста могли профінансувати узгоджені з областю програми. Видатки, які здаються обласній Раді необов'язковими чи зайвими, бюджетними ресурсами не забезпечуються.

У 1994 р. майже 75 відсотків видатків консолідованого бюджету здійснено через Державний бюджет України. Отож, частка місцевих бюджетів склала трохи більше чверті всіх бюджетних видатків і знизилась навіть по відношенню до періоду 80-х років. В європейських унітарних державах частка місцевих бюджетів у консолідованому бюджеті значно більша. В Україні, слід підкреслити, в 1995р. в загальному обсязі бюджетів питома вага доходів Державного бюджету України становила 59,2% і значно скоротилася в порівнянні з попереднім роком. Ця загалом прогресивна тенденція свідчила про процеси певної децентралізації, що відбувалися в системі бюджетів України, та відповідне підвищення ролі місцевих бюджетів. Постановою Верховної Ради України «Про основні напрями бюджетної політики на 1997 рік (Бюджетна резолюція)» передбачалося продовження реформування системи взаємовідносин між бюджетами різних рівнів у напрямку забезпечення самостійності місцевих бюджетів.

Але дані про виконання бюджетів за 1997 рік свідчать, що питома вага Державного бюджету по доходах склала більше половини. Виконання бюджету 1998 року продовжує цю негативну тенденцію і фактично закріплює домінуючу централізацію коштів консолідованого бюджету. Це свідчить, що відмічена 1995 року в порівнянні з попереднім роком прогресивна тенденція щодо реалізації

процесу децентралізації в системі бюджетів України і підвищення ролі місцевих бюджетів у 1996-1998 роках змінилась на протилежну, а Держбюджетом на 1998 рік, на жаль, закріплюється і надалі. А це означає, що закладені в проекті бюджету України на 1998 рік пропорції не створюють умов для розвитку місцевої виробничої і соціальної інфраструктури, не забезпечують потреб місцевих бюджетів. Тим самим важелі бюджетного управління підпорядковуються виключно центру, що не відповідає Основним напрямам бюджетної політики на 1998 рік.

Крім того, більшість обласних центрів відзначається тією особливістю, що найзначнішою із статей доходів до міського бюджету є субвенція з обласних бюджетів у розмірі понад чверть доходної частини бюджету. Зазначена субвенція не є регулярною, не може бути спланованою хоча б поквартально, її треба весь час випрошувати в обласній адміністрації.

Розширення самостійності місцевих бюджетів значною мірою залежатиме від того, як буде сприйнятий в Україні існуючий зарубіжний досвід місцевого оподаткування. Практика застосування місцевих податків і зборів засвідчила, що цей інститут використовується поки що вкрай неефективно і своїх функцій не виконує. Тому потрібно внести концептуальні зміни в чинне законодавство про місцеві податки і збори, що дозволить значно підвищити їх роль у формуванні місцевих бюджетів. Тобто, правова база, яка регламентує місцеві податки і збори, потребує значного оновлення, розширення їх переліку, збільшення контингенту платників податків, розширення бази нарахування місцевих податків і зборів, зміни максимальних і мінімальних розмірів ставок, що надасть можливість місцевим Радам диференціювати окремі ставки податків.

Надмірна централізація коштів і зниження фінансових можливостей місцевого самоврядування мають однаково негативні наслідки.

Позиція, що всі фінансові ресурси треба залишати тій території, на якій вони мобілізуються також не є незаперечною. У всьому світі є «бідні» і «багаті» території. Тому бюджетне регулювання - одна з головних функцій держави. З іншого, маємо відійти від старої витратної практики формування бюджетів територій, бюджетного регулювання за принципом «однієї каструлі». Потрібен сучасний механізм бюджетного регулювання, який зацікавить територію заробляти гроші.

Потрібна науково обгрунтована концепція розмежування доходів і витрат різних ланок бюджетної системи. Необхідність в її реформуванні очевидна. Питання виникають в тому, як її реформувати, який рівень незалежності потрібно надати місцевим Радам в галузі бюджету.

Деякі фахівці вважають, що самостійність місцевих органів повинна базуватися на законодавчо закріпленому розмірі доходів, які надходять до місцевих бюджетів залежно від створюваних та використовуваних фінансових ресурсів на певній території.

На думку фахівців, до місцевих бюджетів має надходити близько 30-35 (інколи в літературі зустрічається навіть 50) відсотків усіх доходів, які мобілізує бюджетна система на даній території. Чинне бюджетне законодавство необхідно доповнити положеннями про те, що доходи, закріплені за місцевим бюджетом, не можна змінювати, також законодавчо необхідно закріпити перелік витрат

на розвиток місцевого господарства, соціально-культурної сфери та інших заходів, що фінансуються з місцевих бюджетів.

Другою глобальною проблемою при створенні і зміцненні фінансів є система оподаткування. Місцеве самоврядування не може бути життєздатним і ефективним інститутом місцевої влади без створення його економічних і фінансових основ. Створення і зміцнення фінансових основ місцевого самоврядування потребує реформи податкової системи.

Досвід країн з розвинутою ринковою економікою засвідчує про особливу роль в процесі становлення місцевого самоврядування інституту, за рахунок якого формуються фінансові ресурси місцевого самоврядування. В цих країнах саме податки є головним джерелом. За рахунок місцевих податків у США забезпечується 65% доходів місцевих бюджетів, у Великобританії - 36%, Франції - 60%, Німеччині - 45%. Місцеві податки тут є основним інструментом, за рахунок якого забезпечується фінансова автономія місцевого самоврядування. Характерними рисами місцевих податків в цих країнах є їх множинність і масовість. Так, у Бельгії існує 100 місцевих податків і зборів, в Італії - 70, у Франції - понад 50.

Реалізація законодавчо закріпленого права кожного адміністративно-територіального утворення на економічну самостійність неможлива без існування у кожного органа влади власного бюджету і права його складання, затвердження і виконання без втручання зовні. А це означає, що кожний орган влади повинен володіти своїми фінансовими джерелами, достатніми для організації управління економікою і соціальною сферою на своїй території.

Разом з цим, він повинен володіти і відносною самостійністю в управлінні податками та іншими обов'язковими платежами, які поступають у відповідний бюджет.

Отже, якщо говорити стосовно місцевих органів влади, то вони повинні мати відповідні важелі, які дозволяють їм встановлювати в певних, визначених державним законодавством, розмірах податки, контролювати правильність і своєчасність їх сплати, організовувати ефективно управління економікою на підвідомчій території, яке б забезпечувало поповнення місцевої казни.

За п'ять років свого існування, Декрет Кабінету Міністрів «Про місцеві податки і збори» дозволив виявити ряд суттєвих недоліків місцевого оподаткування, які впливають як із змісту Декрету, так і неправомірних, некваліфікованих дій місцевих органів влади.

З урахуванням практики України та інших країн пропонуються наступні напрямки вдосконалення системи місцевих податків і зборів в Україні:

1. Змінити перелік місцевих податків і зборів, які можна зібрати, не дискредитуючи авторитет місцевої влади і які дозволять забезпечити формування бюджетів.

1.1. Вилучити з переліку комунальний податок, ідея нарахування якого на фонд оплати праці є соціально-небезпечною і може бути причиною для приховування грошових винагород за працю.

1.2. Вилучити з переліку збір за проведення телезйомок, збір за участь у бігах на іподромі, збір за виграш на бігах, збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі.

Вивчення стану надходження вказаних зборів показує, що вони не відіграють істотної ролі у поповненні місцевих бюджетів грошовими коштами і тільки збільшують перелік платежів.

1.3. Розширити перелік зборів з метою надання сільським та селищним Радам можливості запроваджувати для поповнення своїх бюджетів платежі, передбачені чинним законодавством, а не запроваджувати свої податки і збори. Пропонується ввести п'ять нових зборів:

- збір за видачу дозволу на виділення земельної ділянки під індивідуальне будівництво;
- збір на благоустрій сільських та селищних населених пунктів;
- збір за видачу дозволу на відведення земельної ділянки під будівництво гаражів;
- збір за право отримання дозволу на будівництво у межах населених пунктів об'єктів виробничого призначення;
- збір за розташування суб'єктів господарювання, їх філій, відділень, представництв та інших відокремлених підрозділів у будівлях, які мають історико-архітектурні цінності.

1.4. Ввести в перелік податок з продажу товарів (продукції) у розмірі від 1 до 3 відсотків від їх реалізації у роздрібній та дрібнооптовій торгівлі, сфері громадського харчування.

При цьому, з метою недопущення зростання цін на товари першої необхідності, не оподатковувати такі товари: хліб, борошно, сіль, цукор, олію, молоко, продукти дитячого харчування, яйця, рибу, картоплю, плодоовочеву продукцію, медикаменти тощо.

1.5. Розширити перелік місцевих податків за рахунок введення податку на майно юридичних осіб і податку на нерухоме майно фізичних осіб, які на практиці можуть стати основними місцевими податками в Україні. У порівнянні з іншими місцевими податками ці податки мають ряд переваг. Все майно фізичних і юридичних осіб розміщене на території, що знаходиться у підпорядкуванні місцевих органів влади. За своєю суттю ці податки фіксовані, їх легко вирахувати та зібрати.

Досвід країн з розвинутою ринковою економікою засвідчує, що поступово податок на майно стає основним доходним джерелом місцевих бюджетів, незважаючи на різні підходи до визначення розміру цього податку, об'єкту оподаткування, а також надання пільг. Причому, спостерігається різний рівень повноважень місцевих органів влади відносно до встановлення ставок податку і надання пільг. Найбільш характерним щодо цього є приклад США. До 30-х років податок на майно юридичних і фізичних осіб був найважливішим джерелом доходів штатів. Пізніше він став надходити до місцевих бюджетів. Необхідно зауважити, що на різних територіях країни є значні відмінності в обчисленні і справлянні податку на майно. Однак, є і загальні методи обчислення і стягнення податку, що притаманні всім місцевим органам влади. По-перше, податок на майно базується на праві власності на рухоме і нерухоме майно. По-друге, базою для вирахування податку є оціночна вартість майна. По-третє, визначення оціночної вартості майна здійснюється державними органами, в складі яких існує інститут оцінщиків. По-четверте, в будь-якому регіоні оціночна

вартість майна повинна бути приведена до рівня ринкової вартості, що досягається за допомогою оціночних коефіцієнтів. По-п'яте, ставка податку по державі в цілому не повинна значно відхилитися від 2% ринкової вартості майна.

Від сплати податку, як правило, звільняються освітні, благодійні та некомерційні установи. Майно, що належить офіційним владним структурам, також не обкладається податком.

Податок на майно стягується, виходячи з економічного стану власності, а не від величини одержуваного доходу. Він сплачується в грошовій формі, тому можуть виникнути ускладнення у тих платників, які володіють значним майном, але не мають достатніх поточних доходів. До таких платників належать пенсіонери та інші особи з фіксованими доходами. Тому передбачаються податкові привілеї для окремих соціальних груп з метою їх захисту від податкового перевантаження.

Викладені вище принципи обчислення стягнення податку на майно необхідно враховувати при провадженні податку на майно в Україні.

Сьогодні можна стверджувати, що вирішення питання стійкості фінансової бази місцевого самоврядування можна досягти шляхом введення податку на майно юридичних осіб і податку на нерухоме майно фізичних осіб. Ставка податку на майно юридичних осіб може бути обмежена розміром 1 відсотка вартості основних фондів і оборотних коштів, податок на нерухоме майно фізичних осіб може бути введений із ставкою 1 відсотка від ринкової вартості нерухомого майна.

При введенні вказаних податків поряд з названими вище їх перевагами слід також зазначити, що ці податки певною мірою покращили б всю систему оподаткування в Україні в напрямі досягнення оптимального співвідношення між прямими і непрямими податками, а також відповідності податкової системи платоспроможності населення.

Не можна не враховувати і негативних сторін, що притаманні податкам на майно. Ці податки не користуються популярністю серед населення. Виникають певні ускладнення з оцінкою майна. Податки на майно мають тверду ставку, а це свідчить про їх регресивність, тобто величина податку не залежить від величини доходу.

1.6. Ввести в систему місцевих податків і зборів економічне оподаткування шкідливого для навколишнього середовища споживання. Поряд з таким перспективним напрямом як введення помайнових податків, дальший розвиток місцевого оподаткування може йти в напрямі більш інтенсивного використання економічних податків, які, хоча й не будуть мати великого фіскального значення, стануть орієнтувати підприємства на вибір природоохоронних способів господарської діяльності та перешкоджати споживанню, шкідливого для навколишнього середовища. Введення місцевих податків, які сприяють охороні навколишнього середовища, забезпечить популярність цих податків серед населення.

Отже, пропонується такий перелік місцевих податків і зборів:

- податок з продажу товарів (продукції);
- податок на майно юридичних осіб;
- податок на нерухоме майно фізичних осіб;

- податок з реклами;
- збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг;
- збір за паркування автотранспорту;
- ринковий збір;
- готельний збір;
- збір за видачу ордеру на квартиру;
- курортний збір;
- збір за проїзд через територію прикордонних областей автотранспорту, що прямує за кордон;
- збір за видачу дозволу на виділення земельної ділянки під індивідуальне будівництво;
- збір на благоустрій сільських та селищних населених пунктів;
- збір за видачу дозволу на відведення земельної ділянки під будівництво гаражів;
- збір за право отримання дозволу на будівництво об'єктів виробничого призначення у межах населених пунктів;
- збір за розташування офісів, господарських і комерційних організацій у будівлях, які мають історико-архітектурну цінність;
- екологічні податки.

2. Встановити, що податок з продажу товарів (продукції), податок на майно юридичних осіб, податок на нерухоме майно фізичних осіб є обов'язковими для встановлення сільськими, селищними та міськими Радами за наявності об'єктів оподаткування або умов, з якими пов'язане запровадження цих податків і зборів.

Решта податків і зборів запроваджується в залежності від обставин, які склалися на певній території.

3. Встановити, що платниками податку з реклами є юридичні та фізичні особи, які займаються виготовленням та розміщенням реклами, які є виробниками або розповсюджувачами реклами. Замість 0,1% вартості послуг за розміщення одноразової та 0,5% за розміщення реклами на тривалий час, встановити 5%, що відповідає практиці застосування цього податку у розвинутих країнах.

4. Збільшити ставку збору за парковку автотранспорту у спеціально обладнаних місцях за 1 годину з 3% неоподаткованого мінімуму доходів громадян до 10% і у відведених місцях з 1% до 5%.

5. Стосовно готельного збору. Провести градацію готелів чи установ готельного типу в залежності від розміру оплати проживання, місця знаходження готелю, у готелях чи установах готельного типу, які відносяться до найвищого класу, встановити максимальну ставку готельного збору. Із зменшенням класу готелю знижувати ставку готельного збору. Ставку збору встановлювати в межах максимального та мінімального розміру і дати можливість встановлювати їх місцевим органам самоврядування.

6. Зменшити ставки ринкового збору та диференціювати їх в залежності від місця розташування ринку: на ринках, розташованих на території міст Києва, Севастополя, Сімферополя, обласних центрів та їх приміських зон - 3 гривні; на ринках, розташованих на території інших міст і селищ міського типу - 2 гривні;

на ринках, розташованих на території інших населених пунктів - 1 гривня. Як виняток, дозволити місцевим органам влади в разі потреби зараховувати по ринковому збору 80% до місцевих бюджетів, а 20% - на утримання ринкового господарства.

7. На окремі види місцевих податків і зборів передбачити як мінімальні, так і максимальні граничні розміри ставок, що дасть можливість органам місцевого самоврядування, виходячи з місцевих умов, більш оптимально визначити їх конкретні розміри, врахувати специфічні особливості своїх регіонів.

8. З метою регулярного надходження коштів до бюджету встановити єдиний щомісячний термін сплати місцевих податків і зборів, а для контролю за повнотою та своєчасністю їх надходження - подання розрахунків до державних податкових адміністрацій у термін подання квартальної та річної бухгалтерської звітності.

9. Органам державного контролю необхідно здійснювати суворий контроль за виконанням законодавства і покласти край спробам його порушення з боку місцевих органів влади. Нерідкісні випадки завищення ставок місцевих податків і зборів по відношенню до максимально допустимих, які передбачені законодавством. Тому пропонується:

- ввести щоквартальний звіт місцевих органів влади перед Державною податковою адміністрацією про діючі в регіоні місцеві податки і збори;
- передбачити відповідальність органів місцевого самоврядування за порушення законодавства, повернення неправомірно стягнених платежів платникам податків з урахуванням індексу інфляції за період з моменту стягнення до повернення;
- ввести персоналізацію відповідальності за порушення законодавства України з прийняттям адміністративних заходів та частковим покриттям витрат, які пов'язані з ліквідацією наслідків протизаконних рішень.

10. Рішення місцевих органів влади про впровадження місцевих податків і зборів дуже часто страждають відсутністю послідовності та чіткості у визначенні механізму збору податків, термінів їх сплати, обліку та звітності. Одна з причин - усунення спеціалістів в області оподаткування від участі в розробці важливих документів. Перш ніж документ про запровадження в регіоні місцевих податків і зборів буде підписаний і прийнятий, він повинен пройти наукову експертизу, яка дозволить скласти об'єктивний прогноз його дії з урахуванням особливостей регіону. Непрофесіоналізм у прийнятті подібних рішень може дискредитувати саму ідею місцевих податків і зборів.

11. Через надмірну завантаженість місцеві податкові органи не в змозі приділяти належну, всебічну і постійну увагу місцевим податкам і зборам. У цьому зв'язку доцільно було б ввести до штатів Рад базового рівня працівників муніципальної податкової служби з утриманням їх за рахунок сум місцевих податків і зборів, але з підпорядкуванням у методологічному і контрольному плані державним податковим адміністраціям.

12. В Україні вкрай не вистачає кваліфікованих податкових інспекторів, які спеціалізуються на проблемах місцевого оподаткування. Доцільно було б включити курс «Місцеві податки і збори» в число дисциплін, обов'язкових для вивчення в економічних коледжах, інститутах, університетах, а також

організувати на базі провідних економічних інститутів країни підвищення кваліфікації податкових інспекторів по проблемах місцевого оподаткування.

І. Котова

Етапи еволюції та особливості функціонування вільних економічних зон

Котова Ірина Леонідівна - головний інструктор оргвідділу Дніпропетровської обласної державної адміністрації, магістр державного управління

Однією із складових частин перебудови народного господарства України є радикальна реформа діяльності зовнішньоекономічного комплексу. Окрім суттєвого підвищення його внеску в економічний і соціальний розвиток країни, реформа одночасно передбачає формування в Україні економіки відкритого типу, що в свою чергу вимагає не тільки її тісного взаємозв'язку із світовою економікою, але і їх здатність конкурувати між собою. Концепція перебудови зовнішньоекономічних зв'язків виходить з того, що система розвитку нашої країни повинна розроблятися з орієнтацією на світовий простір, враховуючи пропорції і характер економічного зростання в країні, внутрішнє ціноутворення і регіональний розвиток. Надзвичайно приваблива ситуація складеться, коли нові форми зовнішньоекономічних зв'язків передбачатимуть ще і рішення такої задачі, як виведення України на статус вже не тільки міжнародного торговця, але і міжнародного інвестора.

Важлива перевага вільних економічних зон полягає у можливості за їх допомогою вирішувати проблему зайнятості, яка є надзвичайно гострою для України, особливо за умов високого рівня прихованого безробіття.

У таких умовах підприємства з іноземними інвестиціями, створені за умови збереження колективу робітників,

забезпечують не лише їх зайнятість, але й систематичне отримання ними заробітної плати. Залучення іноземного капіталу шляхом створення вільних економічних зон, очевидно, могло б також сприяти і вирішенню проблеми підвищення технологічного рівня виробництва в Україні.

В Україні вже не один рік обговорюються проекти створення вільних зон для зовнішньоекономічної діяльності - «спеціальних вільних економічних зон» та точкових або локальних вільних економічних зон. Йдеться перш за все про надання значних податкових, митних та інших пільг для іноземних інвестицій в межах окремих підприємств та інституцій або певних районів, та про розробку відповідного законодавства.

Стрімке збільшення кількості вільних економічних зон - одне з найбільш характерних явищ, що отримали інтенсивний розвиток в світовій економіці за останні сорок років. Зупинимось на деяких історичних аспектах розвитку вільних економічних зон в світі.

Всі вільні економічні зони об'єднує безмитний або пільговий режим ввезення і вивозу товарів, певна відокремленість в господарських, торгових, валютно-фінансових відносинах від іншої території приймаючої країни, активна взаємодія з іноземним капіталом, а також тісний зв'язок з світовим ринком. У конвенції Кіото (травень 1973 р.) було приведено таке визначення поняття «вільна економічна зона» - це частина території однієї країни, на яку завезено відповідних товарів і таких, що не зазнають митного контролю.

Найбільше поширення вільні економічні зони отримали в країнах, що розвиваються. Якщо до 1981 р. у таких державах було створено 96 таких зон, то до початку 1990 р. - вже близько 300. Загальна зайнятість у вільних економічних зонах, створених в країнах, що розвиваються, досягала 2 млн. осіб у 1990 році, перевищувала 3 млн. у 1995 році та складає близько 4 млн. осіб у теперішній час. Виручка від експорту з вільних економічних зон в цей час становить 23-25 млрд. долл., а до 2000 р. за оцінками експертів Центра ООН по транснаціональним корпораціям, вона може досягти 45 млрд. долл.

Вільні економічні зони існують майже у всіх розвинених країнах. При цьому в Сполучених Штатах Америки їх чисельність найбільша - близько 300. Крім найстарішої і найбільшої вільної економічної зони в Нью-Йорку, вони засновані в Бостоні, Чикаго, Клівленді, Сан-Франциско, Сіетлі і в інших містах. Загальний обсяг товарів, які щорічно надходять до американських вільних економічних зон, збільшився з 100 млн. долл. в 70-ті роки до 2 млрд. до кінця 80-х років. Спочатку вільною економічною зоною вважалась особлива територія великого морського порту, залізничного вузла, аеропорту або району, що до них прилягає, виділена з митної території країни для вільного та безмитного ввезення і вивозу іноземних товарів. Такими деякі зони збереглися і до цього часу. У них товари знаходяться на складах необмежених або обмежених термін, розфасовуються, підлягають сортуванню і переробляються, а потім постачаються на внутрішній ринок даної країни та вивозяться із сплатою мита або безмитно за кордон.

Використання подібних економічних зон дозволяє постачальникам відкласти реалізацію товарів до підвищення на них попиту і відповідно цін, демонструвати продукцію потенційним оптовим покупцям, допрацювати її

з метою сплати надалі меншого мита. Історично таким зонам передувало створення «вільних портів», іншими словами, територій безмитного складування товарів на період пошуку покупців. Спочатку «вільні порти» створювалися для розвитку місцевого ринку, а потім і для сприяння розширенню міжнародної торгівлі. До речі, статус «вільних портів» мала Генуя (з 1595 р.), Венеція (з 1661р.), Марсель (з 1669 р.), Одеса (з 1817 р.), Владивосток (з 1862 р.) і Батумі (з 1878 р.).

Під час монополізації ринку і посилення протекціоністської політики держав «вільні порти» стали скасовуватися, а на їх територіях і в інших торгових центрах почали створюватися вільні економічні зони, де все більше значення набувала переробка товару. Фундаторами такого типу вільних економічних зон були англійці П.Халл і З.Хоув, а також американець З.Бутлер, які дійшли висновку, що державне втручання у різних критичних ситуаціях не в змозі запобігти економічному занепаду великих промислових центрів. За їх думкою, не поліпшували стану і традиційні методи економічного та політичного впливу на господарську діяльність цих територій.

Підприємцям, які намагалися займатися бізнесом в районах, що опинилися у важкому економічному стані, надавався ряд пільг по оподаткуванню, менш жорстко регламентувалася їхня діяльність. Крім того, бізнесмени могли здійснювати тут деякі операції, які звичайно не дозволяються нормативами місцевого законодавства (наприклад, в області банківських і страхових операцій). У межах таких зон, скажімо, банки могли вільно моделювати з будь-якими валютами і підтримувати ділові відносини з клієнтами, що проживають поза межами зони. Отже, тут не треба було встановлювати контроль за валютним обміном, рухом капіталів тощо.

Протягом тривалого часу вільним економічним зонам була властива переважно комерційна діяльність. В економічних зонах товари складувалися і зазнавали лише тих операцій, які були спрямовані на забезпечення доброякісного зберігання, на поліпшення загального вигляду або зовнішнього оформлення, що дозволяло підвищити їх якість. І тільки на початку 60-х років була дозволена обробка товарів у вільних економічних зонах. Звичайно при цьому здійснювалися операції, які збільшували додаткову вартість товару. Отже, із збираючих центрів і пунктів розподілу вільні економічні зони все частіше ставали місцем обробки і трансформації товарів. При цьому діяли пільгові умови їх експорту із згаданих зон. Відзначимо, що підвищення додаткової вартості товару за відсутності митних та інших зборів ставало визначальною рисою економічних зон, які були створені в Сполучених Штатах Америки.

Іншою важливою тенденцією цього етапу розвитку вільних економічних зон є де бюрократизація управління підприємствами, розташованими в зоні, що актуально і досі. У практиці економічних зон в цей час застосовується широкий спектр пільг і стимулів для іноземних вкладників капіталу. Як правило, вони залежать від специфічних умов кожної економічної зони. Звичайно, крім скасування митних зборів, передбачалися такі пільги:

- скасування будь - якого оподаткування за рахунок права на експорт, звільнення від інших податків, перш за все на нерухоме майно, а також місцевих податків, що є в ряді країн;

- скасування податків на прибуток іноземного персоналу, що працює у вільній економічній зоні;

- повне або часткове скасування податків на прибуток зональних підприємств на певний термін і в залежності від ряду умов. Наприклад, в Південній Кореї підприємства, створені у вільній економічній зоні, в перші п'ять років повністю звільняються від податків, а в наступні три роки податки для них знижуються на 50%. У Шрі-Ланці повне скасування оподаткування відбувалося на протязі періоду від двох до десяти років в залежності від специфіки функціонування підприємств економічної зони, при цьому враховується число зайнятих на підприємстві, приток конвертованої валюти, та технологій, що застосовуються.

Створення вільних економічних зон в різних країнах в цей час передбачає досягнення таких цілей:

- забезпечення більш повної зайнятості робочої сили безпосередньо в економічній зоні;

- залучення інвестицій, особливо у вільноконвертованій валюті;

- організація в економічних зонах таких виробництв, продукція яких могла б іти на експорт, не утискаючи при цьому вже працюючі місцеві підприємства, що діють на внутрішньому ринку.

Крім того, багато країн, що створюють вільні економічні зони, вважають, що вони будуть сприяти розвитку відсталих в економічному відношенні районів, модернізації технологій, отриманню нових технологій, навчанню фахівців і робітників новим методам праці, а також використанню власних сировинних ресурсів для виробництва експортної продукції.

Таким чином, створення вільної економічної зони в будь-якій країні передбачає передусім прискорений розвиток тієї або іншої території. Розвиток таких зон дозволяє урядам тих країн, що приймають зони, пом'якшувати кризові ситуації в національній економіці і долати труднощі державних капіталовкладень в регіоні. Зрозуміло, наскільки це нині актуально для України.

Важливим моментом з точки зору створення вільних економічних зон є роль державних, господарчих і муніципальних органів управління. В більшості країн, як розвинених, так і тих, що розвиваються, економічні зони можуть бути засновані за рішенням центральних урядових органів, міністерств планування або фінансів. Ці органи мають необхідний досвід в області управління великими проектами, а також вельми компетентні в області зовнішньоекономічних зв'язків.

Переважна більшість підприємств в існуючих нині вільних економічних зонах - це підприємства легкої промисловості, які потребують відносно невеликих капіталовкладень. Вони виробляють текстиль і одяг, побутову електроніку, спортивний інвентар, вироби з пластмаси, меблі, продовольчі товари.

Зазначимо, що засновники деяких вільних зон пішли по іншому шляху і стали сприяти розвитку підприємств важкої промисловості. Наприклад, в експортно-промисловій зоні Тобаго переважає переробка нафти і нафтохімічна промисловість. В Гані підприємства вільної економічної зони зайняті переробкою в глинозем і алюміній бокситів, що там добуваються. В економічних

зонах Об'єднаних Арабських Еміратів діє цілий ряд хімічних, нафтохімічних і автомобільних компаній. Створення підприємств важкої промисловості в вільних зонах вказаних країн, як правило, пов'язано з їх природними ресурсами. І все ж, потрібно зазначити, що політика урядів згаданих трьох країн була спрямована не стільки на розвиток важкої промисловості в своїх економічних зонах, скільки на створення експортних промислових зон на основі підприємств важкої промисловості, що вже існували. Що стосується Об'єднаних Арабських Еміратів, то тут відбулася закономірна еволюція: поява підприємств, пов'язаних із здобиччю та переробкою нафти і газу супроводилася створенням підприємств важкої промисловості в несуміжних галузях, зокрема в машинобудуванні.

Але в певному розумінні практика вищезгаданих держав є виключенням. Йдеться про те, що однією з характерних рис промислового розвитку більшості вільних економічних зон є прагнення компаній, які розташовані там, як правило, до мінімального використання місцевих ресурсів. Слабкі зворотні зв'язки цих компаній з підприємствами країни, що приймає зону, пояснюються закритим характером економічних зон, профілем діючих там підприємств і відносно нерозвиненим потенціалом національних постачальників. Одночасно ряд іноземних компаній, які діють в країнах, що розвиваються, вельми охоче використовують місцеві сировинні ресурси і напівфабрикати, зроблені на їх основі (сталь, алюміній, різноманітні хімікати, гуму, деревину тощо). Деякі з них створили потужну переробну промисловість використовуючи місцеву сировину - добре розвинені і організовані підприємства, які діяли в країнах протягом багатьох десятиріч, до створення перших вільних економічних зон. Часто такі компанії не мають нагальної необхідності у використанні можливостей новостворених економічних зон. Крім того, дається взнаки і ще один чинник: переробні підприємства, які використовують місцеву сировину, як правило, розташовані неподалік від його джерел (будь то шахта, нафтова свердловина або гідроелектростанція), в той час як експортно-промислові зони звичайно формуються поблизу великих населених пунктів або промислових центрів. Крім того, вільні економічні зони створюються засновниками для швидкого розв'язання проблем промислового розвитку будь - якої території. Звідси примітивні виробничі приміщення, схожі на тимчасові і незначні витрати іноземних інвесторів на обладнання. Зрозуміло, наскільки шкідливим був би такий підхід до створення вільних економічних зон в Україні.

Звичайно вважається, що вільні економічні зони сприяють прямим іноземним інвестиціям відносно потужних компаній і таких, що мають надійну репутацію. Однак, як свідчить світовий досвід, могутні транснаціональні корпорації не дуже потребують привілеїв і можливостей вільних зон. Вони можуть успішно функціонувати і в звичайних умовах практично будь-якої країни. І якщо умови будь-якої держави надзвичайно несприятливі, то переваги, що пропонуються вільними економічними зонами, навряд чи примусять ці корпорації змінити їх стратегію міжнародного розвитку. Це одна з основних причин того, що в більшості країн інвесторами у вільних зонах є не великі, добре відомі транснаціональні корпорації, а невеликі фірми, які часто виходять на ринок іноземних інвестицій в перший раз. Досвід таких країн, як Мексика або Ямайка, що навмисно залучають у свої економічні зони дрібних іноземних

інвесторів, підтверджує, що середні або дрібні фірми розвинених країн або країн, що недавно встали на шлях індустріального розвитку, з користю для справи доповнюють діяльність потужних компаній. Дрібні фірми більш гнучко реагують на обстановку, що швидко змінюється і спроможні задовольнити нагальні потреби внутрішнього ринку цих країн. Врахувавши прагнення багатьох держав якнайшвидше привернути увагу іноземних інвесторів, такі компанії виявилися кращою короткостроковою альтернативою, ніж великі транснаціональні корпорації, які діють набагато повільніше.

На цей час функціонує більш ніж 700 вільних економічних зон практично в усіх країнах світу, вони активно впливають на загальноекономічні процеси. Завдяки діяльності таких зон збільшуються обсяги виробництва товарів та послуг, посилюються процеси зовнішньоекономічного обміну, зростає чисельність зайнятих, підвищується рівень життя населення тощо. Але, що стосується результатів функціонування вільних економічних зон, то із 400 торговельно-складських вільних економічних зон і більше 300 - виробничого типу, досить успішно функціонує лише близько 30, тобто десь 4% їх загальної кількості. Це означає, що при створенні вільних економічних зон потрібна обережність, детальне проведення ґрунтовних попередніх розрахунків.

Ще раз наголосимо, що доцільність створення в Україні вільних економічних зон повністю підтверджується світовим досвідом.

Україна має всі необхідні передумови створення та ефективного функціонування вільних економічних зон: вигідне географічне розташування, розвиненість зовнішньоекономічних зв'язків, наявність природно-кліматичних умов, значних трудових і природних ресурсів, відповідного науково-технічного потенціалу і транспортної інфраструктури. Принципове значення має те, що Україна є індустріальною державою, яка забезпечена об'єктами виробничої та соціальної інфраструктури, розгалуженою системою комунікацій, у тому числі транспортною мережею і засобами зв'язку. Має значення також відсутність жорстких екологічних обмежень та заборон щодо створення вільних економічних зон, зумовлених можливими антропогенними навантаженнями на навколишнє природне середовище.

Тому в Україні найбільш перспективним може бути формування багаторівневої структури вільних економічних зон різних типів, а саме зовнішньо-торговельних, комплексно-виробничих або торговельно-виробничих зон багатогалузевої спрямованості, науково-технічних, туристично-рекреаційних, банківсько-страхових (оффшорних), інформаційних тощо. Україна має бути зацікавлена у створенні, насамперед, зовнішньо-торгівельних, виробничих і науково - технічних зон.

Науково-технічні зони дозволяють оптимально поєднати інтелектуальні ресурси та підприємницькі можливості, зменшити строки впровадження відкриттів та винаходів у виробництво, залучати кошти у вигляді ризикових капіталів та кредитів, збільшити надходження від продажу наукової продукції та товарів, вироблених на її основі, стримати вплив висококваліфікованих кадрів за кордон. Незначних витрат потребує формування зовнішньо-торгівельних зон, діяльність яких дає змогу досягти швидкої окупності та забезпечує, як правило, позитивний соціально-економічний ефект.

Створення багатопрофільних виробничих зон може здійснюватися на основі діючої виробничої бази з відповідним поповненням її національними та іноземними інвестиціями. Це сприятиме розвитку експортного потенціалу конкретного регіону та держави в цілому, розв'язанню проблем зайнятості. Складність проблем, пов'язаних з фінансуванням та інфраструктурним забезпеченням вільних зон, може бути зменшена шляхом надання окремих незабудованих територій в оренду на пільгових умовах та на тривалий строк з гарантуванням стабільності та узгоджених договором умов оренди.

Перспективне формування вільних економічних зон різних типів в окремих регіонах України повинно стати одним з елементів регіональної політики, що здійснюється з метою активізації підприємницької діяльності, нарощування виробництва і постачання високоякісних товарів та послуг як на внутрішній, так і на зовнішні ринки, залучення та впровадження нових технологій, розвиток ринкових методів господарювання, поліпшення використання природно-господарського потенціалу та прискорення соціально-економічного розвитку регіонів.

В цілому створення в Україні вільних економічних зон має здійснюватися при узгодженні загальнодержавних економічних програм і залежатиме від ефективної взаємодії органів державного управління, місцевих структур та підприємств, а також від розширення самостійності територій у питаннях управління їх соціально-економічним розвитком. Досягнення поставлених цілей шляхом створення і функціонування вільних економічних зон можливе лише за умови, коли в країні є необхідна законодавча і нормативна база. Зазначимо, що останнім часом створення такої нормативної бази активно проходить в Україні.

В наступних статтях ми наведемо докладний аналіз законодавчої бази діяльності вільних економічних зон, зупинимось на особливостях розвитку вільних економічних зон в умовах ринкової трансформації економіки України, на перспективах створення нових вільних економічних зон, а також на особливостях управління в таких зонах.

Список літератури:

1. Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон», 1992 р.
2. Закон України «Про режим іноземного інвестування», 1996 р.
3. Проект Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон», 1997 р.
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції створення спеціальних (вільних) економічних зон в Україні» від 14 березня 1994 року № 167. // Вісн. держ. служби України. - 1996.
5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Міжвідомчої комісії з розгляду питань та підготовки документації по створенню спеціальних (вільних) економічних зон» від 14 липня 1993 року № 533.// Вісн. держ. служби України. - 1995.
6. Указ Президента України «Про заходи щодо проведення експерименту

у Північнокримській економічній зоні «Сиваш» від 17 листопада 1995 року №1062. // Вісн. держ. служби України. - 1995.

7. Указ Президента України «Про економічний експеримент «Яворів» від 27 березня 1998 року № 229/98. // Вісн. держ. служби України. - 1998.

8. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація: Монографія / Кол. авт.; Відпов. ред.- проф. Н. Р. Нижник. - К.: УАДУ при Президентові України, 1997.

9. Давидов Р. Проблеми централізації і децентралізації в управлінні територіями // Мат. наук. - практи. конф. «Актуальні проблеми управління територіями в Україні», - К., 1994.

10. Вільні економічні зони країн з перехідною економікою. Зб. наукових праць. За редакцією д. е. н. Савельєва. - Тернопіль: Економічна думка, 1997.

11. Закон України «Про деякі питання валютного регулювання та оподаткування суб'єктів експериментальної зони «Сиваш», 1996 р.

12. Пила В., Чмирь О. Сучасні проблеми створення точкових ВЕЗ в Україні // Мат. наук.- практи. конф. «Актуальні проблеми функціонування локальних вільних економічних зон», - К., 1996.

13. Гурне Б. Державне управління / Пер. з фр.- К.: Основи, 1993.

14. Розпутенко І. Управління державними видатками в перехідних економіках. - К.: Основи, 1993.

Ф І Л О С О Ф І Я

С. В. Шевцов

Феномен власти в образовании как онтологическая проблема

Шевцов Сергей Викторович - аспирант, преподаватель кафедры философии Днепропетровского государственного университета

Н аличие феномена власти в образовании не вызывает сомнений. И дело здесь не только в авторитарном характере педагогической системы, претерпевающей сегодня кризис, не только в присущей данной системе иерархической структуре, и не только в специфике взаимоотношений учителя и ученика. Изжила ли себя эта система, которой принадлежали и принадлежат многие из нас, вопрос спорный, поскольку наряду с недостатками, в ней есть и немало прекрасных страниц, да и ломать всегда, как известно, легче, чем строить. А вот каким быть образованию будущего, действительно, есть напряженная проблема современной научной мысли, и феномен власти занимает здесь не последнее место. Актуальность исследования феномена власти видится особенно ярко в рамках того поворота, заложенного в XX веке такими мыслителями как М.Шелер, М.Хайдеггер, П.Наторп, М.Бубер и др., и который условно можно было бы назвать «онтологией образования». Анализируя причины краха идей Просвещения, где педагогической системе отводилась ключевая роль в совершенствовании человечества, причины всеобщего упадка духа образования, духа школы, университета в современном обществе, указанные мыслители, каждый по-своему (Шелер

через анализ форм знания и прояснение феномена образования, Хайдеггер через интерпретацию платоновского мифа о пещере, Бубер через вскрытие диалогической природы сущности человека, Наторп через осмысление философских основ педагогики), приходили к необходимости онтологической интерпретации образования, освобождения его от психологического понимания как формирования знаний, навыков, умений, или чисто прикладного, в смысле получения профессии, специальности, и возврату к экзистенциальным истокам бытия человека.

Сегодня видится важным прояснение одной из ключевых ролей феномена власти в реализации идеи образования, выявления его специфики, отграничение этого феномена от психологической проблемы выбора или навязывания авторитетов, необходимости подчиняться, или предоставления полной самостоятельности на всех этапах образования, отграничение от феномена политики в образовании, что является отдельной и серьезной проблемой, во многом тяготеющей над современной педагогикой. Попытаемся наметить основные онтологические аспекты феномена власти в образовании, сквозь которые можно пробиться, и только через них осмыслить и психологические, и дидактические, и политические, и другие стороны образования. Причем оговоримся, что статья скорее ставит проблему, чем дает ее исчерпывающее объяснение, это как бы приглашение к разговору, который должен состояться, и от успешности которого, надеемся, зависит будущее обновление педагогической системы в целом. Выход к проблематике мировой философской мысли попробуем осуществить через прояснение самих понятий «власть» и «образование», и выявление их основных смысловых корреляций (проблема власти как таковая была одной из ключевых на проходившей в Пуще Озерной с 29.6.98 по 18.7.98 международной летней философской школе «Политическая философия современности», и некоторые идеи, используемые в статье, почерпнуты из результатов работы школы).

Приступая к анализу феномена власти, оговоримся, что, несмотря на его присутствие и в более низших формах жизни, будем его рассматривать, наряду с образованием, как специфически антропологический феномен, наличие которого в разных слоях социальной действительности (семья, политика, экономика, церковь, то же образование) позволяет его трактовать как «универсальный феномен всеобщего измерения человеческого бытия» [3, с.2]. Власть есть некое образование, онтологическая структура, специфику которой нам предстоит понять.

Как таковая власть всегда интенциональна, она не есть нечто существующее само по себе, изолированно, но в своей структуре имеет «направленность на...» Власть есть власть кого-то над кем-то, и потому содержательно несет в себе понятие господства и подчинения, причем важность именно в их содержательном характере в феномене власти, поскольку с внешней стороны господство и подчинение могут создавать лишь иллюзию власти, но не саму власть.

Господство и подчинение взаимно обуславливают друг друга: господствовать можно над кем-то (в том числе и над самим собой, что, безусловно, сложнее), и этот кто-то должен, в свою очередь, позволить

господствовать над собой, то есть подчиниться. Это отношение предполагает понятие силы, которая суть «самоутверждение сущего как особого бытия среди других сущих, это - способность быть, сохраняя свою самоидентичность» [3, с.2]. Но сила как интегральная характеристика господства и подчинения должна быть присуща им обоим, но при этом в господствующем она носит активный, деятельный характер, а в подчиняющемся пассивный, страдательный, если эти слова понимать диалектико-онтологически, а не в психоаналитических ассоциациях. Однако быть одновременно и деятельным и страдательным может лишь тот, кто равнодушен, или безразличен к своему бытию, и потому понятия силы самого по себе уже недостаточно для характеристики власти и ее конституирования в господстве и подчинении. Вводя такую конституенту власти как «безразличие», мы должны отграничить наш феномен от борьбы за выживание, поскольку и здесь есть определенное безразличие к бытию. Их объединяет интенция к жизни, воля к жизни, но в борьбе за выживание она осуществляется одним за счет другого, тогда как власть, как было видно из предыдущего хода рассуждения, равно требует бытия и господствующего и подчиняющегося. Можно сказать так, что власть есть там, где бытие одного реализуется посредством бытия другого, но так, что при этом другой так же реализует свое бытие. Отсюда основной вопрос власти не в том, кто будет существовать, но кто у кого окажется в подчинении. Цель власти не уничтожение, а покорность. Будучи укорененной во власти, покорность есть не внешняя ситуация бытия силы, но ее внутреннее состояние. Покорность - самоподчинение одного другому (причем в самом человеке это может быть как самоподчинение низшего высшему), основанное на внутреннем состоянии силы, которая суть воля. Поэтому власть есть некая intersубъективность, в которой «осуществляется определенное изволение воли, при этом всякое сопряжение воли порождает власть и составляет ее сущность» [3, с.3].

Может быть данное понимание власти покажется слишком простым, но нам видится важным прояснение ее сущностных конституент, без которых данная трактовка может быть лишь пустой, отвлеченной формой. Более того, именно проделанная работа позволяет отграничить власть как антропологический феномен и наметить его пути пересечения с образованием, после прояснения сущности последнего.

В отличие от животной власти, для которой характерно непосредственное превосходство силы, ее постоянное подтверждение и безусловное подчинение волеизлиянию вожака как таковому, человеческая власть опирается на общую волю, обладающую не просто нормативным, но трансцендентальным характером. Она не подчиняется никому, но она имеет требование, чтобы ей подчинялись все. Собственно, это элементарное диалектическое требование, когда целое, хотя и находится в частях, в то же время, несводимо к ним. Человеческая власть - это власть культуры, требующая осознания трансцендентального характера общей воли, нормы, с исчезновением которой общество превращается в толпу. И здесь надо заметить, что, несмотря на теоретическое разграничение, в реальности мы можем наблюдать смешение животной и человеческой властей, в чем одна из причин трагичности власти. Кроме этого, имея укорененность в воле, власть несет в себе ее стихийность,

иррациональность, в чем также состоит трагичность власти, с особой силой прозвучавшая в трудах многих философов XX века: Н.Бердяева, С.Булгакова, П.Новгородцева, И.Ильина, Б.Вышеславцева и др. Дальнейшее развитие этих мыслей выводит нас к проблемам политики, государства, что само по себе есть предмет отдельного разговора и исследования, а сейчас мы переходим к анализу сущности образования.

Образование несет в себе определенную интенцию - «образование направлено на...», оно суть «образование кого-то», и поскольку мы подчеркнули антропологический характер исследования, то мы имеем ввиду «образование человека».

В этой первичной структуре ясно выделяются три аспекта. Во-первых, «образ», как некая целостность, взятая в своей статичности, во-вторых, связанный с этим «образом» «процесс», действие, динамика, и, в-третьих, их интендирование по отношению к человеку, Можно сказать, что «образ», «процесс», «человек», открыты по отношению друг к другу в своей соотнесенности так, что «образ» есть «образ человека», «процесс» есть «процесс, связанный с человеком и его образом», и «человек» присутствует в «образовании», хотя, в то же время отличен от него. Следовательно, в бытии человека интенция образования занимает совершенно особое место, и оказывает на него влияние. Но какое и как?

Мы сказали, что человек присутствует в образовании. Но что значит «присутствовать»? Этимологически это значит «быть-при-сути», быть при сути образования. Но «быть-при-сути» возможно, если сам открыт этой сути навстречу собственной сути. Таким образом, чтобы состоялась встреча «образования» и «человека», они должны быть открыты друг другу своими сущностями. Бытие человека при сути образования требует, чтобы и образование было открыто навстречу сути человека, само при этом раскрывая сущность человека, задействуя «образ» и «процесс», которые включены в сущность человека. Но как возможно раскрытие сущности человека в образовании, как возможна включенность образования в сущность человека? Это возможно в том случае, если человек сам по себе есть тот, кто он есть, но не тот, кем он может быть, и тем самым в его сущности конституирована возможность изменения, бытия собой и иным одновременно, для последнего и необходимо образование. Рассмотрим, исходя из данного понимания человека, более подробно взаимодействие выделенных аспектов.

Первоначально выделим «образ» и «человека». Интенция «образа» дала нам «образ человека», последний определен как «тот, кто есть, но не тот, кем он может быть». Следовательно, по отношению к человеку можно выделить два образа. Первый фиксируемый «образ» - «образ того, кто есть», каким он присутствует здесь и сейчас. Второй - «образ того, кем он может быть», который так же присутствует в человеке, но в потенции, реализация которого и составляет суть образования, причем последний содержит в себе некую открытость. Оба образа присутствуют в человеке, и человек в них, при всей их несхожести, суть един. Второй «образ», здесь видится, целесообразнее называть «первообразом», исходя из которого происходит процесс образования. Но что есть этот «первообраз»? Он суть предел возможной реализации человека, но

такой предел, который совмещает в себе и беспредельность, ибо любая артикуляция предела высвечивает его те или иные стороны, но не сам «первообраз» в его цельности. Первообраз принадлежит человеку, он и есть сам человек, взятый в предельности своей целостности, и поскольку он ему принадлежит, и характеризует его как его самого, то он в своей сути индивидуализирован, его можно понять только из него самого, и любая характеристика в нем высвечивает только какую-то определенную черту, тем самым как бы «умалая» первообраз, поэтому он - синтез выразимого и невыразимого, всегда иное того, что мы о нем мыслим. Первообраз - актуальная бесконечность, к нему могут быть приложимы лишь апофатические высказывания.

Образование как «процесс» есть процесс становления образа человека, исходя из идеи первообраза в качестве самого первообраза. Само слово «качество» говорит о том, что в образовании первообраз из идеального задания, *potentia*, становится выраженным, *actu*, получает реализацию. Как актуальная бесконечность первообраз может иметь бесконечное число интерпретаций, поэтому образование как процесс многообразно, и в этом многообразии строго индивидуализировано, лично. Образование, как процесс, - суть интерпретация первообраза, и потому отлично от изолированно понимаемых и развиваемых: познания, воли, чувства, становление же последних мы и можем оценить, исходя из целостности, из первообраза, что требует определенного педагогического такта и мастерства, поэтому образование сродни искусству в своей тонкости и хрупкости. Причем Гадамер отмечает как одну из заслуг философской мысли XIX-XX веков преодоление формального понимания образования (от англ. *formation*), и поворот к тем смысловым глубинам, которые таит в себе «образ» как нечто индивидуальное, личностное, имеющее внутреннюю перспективу, и, даже более, неизреченность, тайну.

Бытие человека и причастно образованию, и отлично от него. В образовании происходит изменение сущности человека, ее преобразование, поэтому образование есть особый настрой в бытии человека, само бытие его в образовании получает особую тональность, звучание. Человек может быть и не открыт образованию, но и с сущностью его тогда изменений не происходит, образование есть не только условие раскрытия сущности и ее изменения, но и открытости человека этому миру, и здесь необходимо прояснить само условие этой открытости. Образованию, чтобы быть, необходимо отличаться от всего иного, от необразованности, поэтому возможность образования кроется в осознании того, что я необразован, что тот, каков я есть, не есть тот, каким я могу быть. Поэтому образование в своей сущности соотнесено с необразованностью. Данное утверждение тождественно в своей сути сократовскому «незнанию» и *docta ignorantia* Николая Кузанского. Очевидность и ясность этого положению приводит порой либо к его забвению, либо к переводу из экзистенциального, онтологического статуса в психологический, где он существует как простая констатация факта собственного незнания, а отсюда лишь шаг к агностицизму и нигилизму.

В условии сущностного соотнесения образования и необразованности и таится феномен власти. Чтобы осознать собственную необразованность, чтобы

перейти от того, «кто я есть» к тому, «кем я могу быть», необходимо безразличие к собственному бытию, что существенно и для власти культуры. Осознание необразованности есть, выражаясь библейски, «нищета духовная», и открывается она в экзистенциальном вопрошании, которое требует не просто усилия, не просто волевого напряжения, но сущностного, личностного устремления человека. Феномен власти в образовании имеет своей следующей конституентой самопреодоление. Но поскольку в этом самопреодолении, в безразличии к собственному бытию для образования человека существенна его соотнесенность с первообразом, а власть культуры раскрывается в акте господства и подчинения относительно общей воли, имеющей трансцендентальный характер, то феномен власти в образовании присутствует как власть первообраза, и это ее базовая конституента. Можно сказать, что образование только тогда достигает своей цели, когда первообраз как метафизический центр бытия человека актуально становится для него таковым, условием чего является сознание собственной необразованности, нищета духовная. Власть первообраза означает, что все душевные и духовные силы человека подчиняются этому высшему, трансцендентальному центру в человеке, или, по выражению Гегеля, в образовании человек направлен на субстанциальное. Власть первообраза утверждает человека в его цельности, в нераздробленности так-бытием. Власть первообраза одновременно и деятельна и страдательна, ибо требует максимального напряжения и, соответственно, определенной как внутренней, так и внешней дисциплины. Данное понимание «власти первообраза» созвучно с гегелевским понятием «призвания» и шелеровским «предназначения». Для Гегеля призвание есть синтез теоретического и практического образования, необходимость подчинения которому делает человека свободным, покорность собственному призванию, судьбе, есть сущностное условие бытия человека в свободе. Власть первообраза не есть нечто насильственное, грубое, скорее, наоборот. Шелер об этом высказался так: «Однажды человек целиком должен уйти в нечто Цельное и Подлинное, Свободное и Благородное, раз он решил быть «образованным»... Такой образец не «выбирают». Он сам захватывает нас, маня и призывая, незаметно привлекая к своей груди» [5, с.33]. Однако проблема заключается в том, что власть первообраза в своей актуальности изначально не дана, к ней лежит путь, порой долгий, порой короткий, а порой трагичный.

Как устанавливается власть первообраза? Вот вопрос, на который, пожалуй, никто и никогда не ответит, хотя он был, есть и будет аккумулятирующим нервом философско-педагогической мысли и практики, ибо это тот самый «ключ без права передачи». Можно прояснить условия этого, но и при всей их ясности, классифицированности и исследованности бывает так, что условия эти есть, а власти первообраза, а стало быть и образования, нет (кстати В.Розанов в «Сумерках просвещения» тонко подметил, что педагогически хорошо обставленные дети редко становятся образованными в истинном смысле слова). Есть в этом что-то не просто иррациональное, непостижимое, но, прямо-таки, чудесное, и установление власти первообраза не есть только сугубо педагогическая проблема (она такова по сути), но скорее социальная, ибо первообраз, как выражающий собой цельность бытия человека

и может проявиться лишь в полноте бытия, тогда как педагогическая система лишь часть жизни (хотя и она может быть наполнена высшим смыслом), важная, существенная, но всего лишь часть. Можно учиться у множества замечательных педагогов и не обрести эту власть первообраза, а бывает иногда, что случайная встреча, фраза, слово, даже взгляд, изменяют судьбу человека. Как можно объяснить тот переворот в душе двадцатилетнего Аристокла, произведенный Сократом?...

Устанавливая ограничения на притязания педагогической системы быть тотальной в своем охвате, мы не умаляем ее значения и роли. Педагогическая система как социальный институт не заменит собой жизнь и семью (если последнее случается, то это скорее исключение нежели правило), но именно это ограничение требует переосмысления идеи образования. Каким будет это переосмысление пока сказать трудно, ибо это только пока предмет вопрошания, в котором, к сожалению, есть некая несогласованность педагогики и философии, но направление в принципе указано - онтологизация образования, освобождение педагогической науки от тотальной власти психологии и физиологии, дальнейшее, наряду с трудами П.Наторпа, Д.Дьюи, С.Гессена, прояснение ее философских оснований. Осмысление феномена власти в образовании приводит к тому, что потенция установления власти первообраза кроется во взаимоотношении учителя и ученика, в отношениях власти между ними.

Как можно описать эту встречу, эту ситуацию власти? Здесь должно выглядеть так. Один знает, что он «тот, кто он есть, но не тот, кем он может быть» и это экзистенциальное знание, ничтога духовная. Второй знает, что он «тот, кто есть», а о том, что он «не тот, кем он может быть» или знает, но знает внешне, или интуитивно догадывается, или не знает совершенно. Учитель есть господствующий, ученик - подчиняющийся, встреча учителя и ученика одновременно и власть и тайна, встреча эта всегда ситуативна. Может иметь место иллюзия власти, где есть только внешнее, механическое подчинение и господство, но нет тайны, нет внутреннего, экзистенциального контакта. Впрочем, первоначально так и бывает, ибо к внутреннему необходимо придти, поэтому встреча учителя и ученика как потенция установления власти первообраза имеет определенный темпоральный характер, и здесь не может быть готовой, предзаданной схемы реализации власти первообраза.

Отношения учителя и ученика суть ситуация власти в образовании, но ситуация господства-подчинения существует не ради нее самой, ее бытие определяется властью первообраза. В этих отношениях важен прорыв к первообразу, причем не только ученика, но и учителя, ибо напряжение происходит во взаимности встречи, здесь очень важна внутренняя, порой даже бессознательная устремленность друг к другу, она повышает вероятность прорыва к первообразу, хотя и не обещает его. И в этом диалогичность природы образования. Учитель не только учит, но и учится, ибо, чтобы быть учителем, необходимо быть учеником как в собственном смысле, то есть открытым учению, так и действительно быть в ученике, господствовать в нем, но не ради себя, а ради него, господствовать, самоотрицая себя в нем, и тем обретая свое высшее утверждение. Ученик, как подчиняющийся, учится у учителя, но в то же время и учит его, ибо раскрытие сути человека, всегда есть новое, всегда тайна, загадка,

чудо. Феномен власти в образовании онтологически предполагает собой наличие педагогического такта. Слово «власть» созвучно с однокоренным «владеть», в котором мы можем усмотреть еще и «лад», «ладить». Оба слова существенны для конституирования отношений власти между учителем и учеником. Говоря «ладить», мы подразумеваем не конформистское соглашательство между ними, но придавая этому слову экзистенциальный смысл. Будучи соотнесенный с первообразом, - ладить в главном, в сути, даже если внешне имеет место напряженность (хрестоматийные отношения Аристотеля и Александра, на мой взгляд, демонстрируют это понимание, «ладение» друг с другом в сути, хотя внешне, как известно, эти отношения были не так уж и просты). «Лад» создает в феномене власти в образовании некую тональность, настрой, трудноуловимую музыку, и мы можем лишь указать, что вот она есть, а значит есть и образование, и есть власть первообраза, тогда как в другой ситуации встречи ее может и не быть.

Феномен власти в образовании таит в себе еще один существенный аспект. Мы сказали - образованию, чтобы быть, необходимо отличаться от необразованности, которая представляет собой неоформленность, раздробленность, инобытие, меон. И здесь высвечивается трагизм образования, трагизм власти первообраза, трагизм феномена власти в образовании. Образованию необходимо преодолевать меон, бессмыслицу, и чем ярче свет, тем сильнее тьма. Судьбы Сократа, Платона, Бруно, Лейбница и многих других тому подтверждением. Но это трагедии, которые эхом прокатились по истории, а сколько сокрытых, не прогремевших в вечности, но от этого не ставших менее горькими. Истинная образованность это, зачастую, трагедия порядочного человека в этой жизни, и истоки ее в самой сути образования. Гегель заметил: «Люди великих интересов и дел обычно вызывают в народе сожаление, что они мало пользуются удовольствиями, т.е., что они живут делом, а не своей акцидентальностью» [1, с.58]. У Платона трагизм феномена власти в образовании, особенно в отношениях между тем, кто ведет к истине, и теми, кого ведут, выражен сильнее. Сократ говорит Главкону в начале 7 книги «Государства», описывая знаменитый миф о пещере: «А кто принялся бы освобождать узников, чтобы повести их ввысь, того разве они не убили бы, попадись он им в руки?» [2, с.298]. В.Эрн в «Верховном постижении Платона» писал, что, несмотря на свою древность, миф о пещере именно этой идеей у Платона (безусловно инспирированной смертью Сократа) получил новое звучание и силу. Педагогическую интерпретацию мифа о пещере в XX столетии осуществил М.Хайдеггер в работе «Учение Платона об истине» [5, с.345-361], и, кстати, логика данных рассуждений об образовании во многом пересекается с его мыслями. Здесь хотелось бы отметить, что такое понимание власти первообраза в сути своей содержит экзистенциальную встречу «пайдейи» и «алетейи», образования и непотаенного, руководства к изменению человека в его существе и истины. С этой точки зрения, проблема трагичности образования и власти в образовании требует своего продумывания, и без нее такие педагогические ориентиры как «самоактуализация личности», «Я-концепция», «способная к творчеству личность» представляются только рассудочными конструкциями, не имеющие отношения к жизни.

Данная статья не может содержать традиционных выводов, здесь скорее только намечено, интуитивно усмотрено тематическое поле исследований. И власть первообраза, и самопреодоление, и встреча «учитель-ученик», и педагогический такт, и «ладить», «лад», - нуждаются в дальнейшем прояснении и промысливании, более того, в прояснении интенциональных связей, категориальных отношений между ними. Первичное касание к этим проблемам далеко не безусловно, это автором осознается, но сама проблема видится одной из существенных в современных исследованиях как по философии образования, так и в ее пересечениях, скажем, с философией политики. Избежать феномена власти в образовании, и особенно в отношениях «учитель-ученик», невозможно, вопрос в том, какими им быть. Те попытки, которые в философско-педагогическом опыте имели место у Руссо и Толстого, основать системы образования на изначальной свободе ученика показали свою утопичность, о чем в научной литературе уже говорилось (в частности С.Гессеном в «Основах педагогики»). Поэтому видится интересным дальнейшее углубление в феномен власти в образовании как в собственно в феноменологическом плане, так и в контексте антропологических идей Шелера, фундаментальной онтологии Хайдеггера, диалогической природы человека у Бубера и Бахтина. Надеюсь, что это небольшое введение в проблему послужит началу дальнейшего разговора.

Список литературы:

1. Гегель. Работы разных лет. В двух томах. Т.2. М., 1973.
2. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т.3. М., 1994.
3. Пролеев С.В. Политическая философия античности и современность / Материалы МЛФШ «Политическая философия современности». К., 1998.
4. Хайдеггер М. Учение Платона об истине / Время и бытие. М., 1993.
5. Шелер М. Формы знания и образование / Избранные произведения. М., 1994.

А.В. Решетніченко

Духовні основи світоглядних парадигм

Решетніченко Андрій Володимирович - кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Дніпропетровського державного університету

В історії пізнання поняття «духовності світоглядних парадигм» не виступало предметом поглибленого і тим більш спеціального аналізу. Домінувавши в період тоталітаризму категорії «духовного життя», «духовної діяльності» та їх похідних відносились, як відомо, до функціонування ідеального у сфері виробництва і тлумачились у відповідних термінах «духовного виробництва» або ж «духовного відтворення».

Невиправдано абсолютизуючи роль трудової діяльності у розумінні духовного життя суспільства, послідовники марксизму не тільки спрощували, але й деформували розуміння суті духовних процесів. Так, Л.П.Сверчкова, наприклад, наступним чином подає необхідність розкриття змісту духовності: «Категорії «духовне життя», «духовна діяльність», «духовне виробництво» відносяться до області виробництва і функціонування сфери ідеального». У цьому смислі усі вони, на думку автора, відносяться до однієї області людської діяльності «...і тому можуть вживатись як синоніми» [1].

Між тим самі К.Маркс та Ф.Енгельс надзвичайно широко розуміли зміст поняття «духовності», вміщуючи у форми його прояву навіть «туманні утворення у мозку людей». Маючи на увазі діалектичну єдність процесів історичної та логічної взаємозалежності соціальних явищ, вони підкреслювали, що «...Для нас відправною точкою є дійсно люди, і із їх дійсного життєвого процесу ми виводимо також і розвиток ідеологічних відображень та отзвуків цього життєвого процесу. Навіть туманні утворення у мозку людей, і ті являються необхідними продуктами, свого роду випаринами їх матеріального життєвого процесу, який може бути встановлений емпірично і який пов'язаний із матеріальними передумовами» [2].

Бажання класиків наблизитися до пізнання емпіричних витоків духовності фактично залишило осторонь як природу, так і механізми регулювання цих «відображень» та «випарень». Не сприяють розв'язанню проблеми ототожнення духовності зі сферою громадської свідомості, як це робить, наприклад, В.В.Журавльов, вважаючи, що «духовне життя суспільства - це функціонуюча громадська свідомість» [3]. Однак як би не прагнули виявити форми прояву громадської свідомості, навіть наблизитись до розуміння витоків духовності без урахування позасвідомих та ірраціональних за своєю суттю феноменів просто неможливо.

Схожу по суті позицію займає і А.К.Уледов, який пропонує розширити обсяги розуміння категорії духовності шляхом порівняння із «реальним процесом існування людей». Втім, це більш тонко завуальована форма ототожнення духовності із «громадською життєдіяльністю» та «виробництвом і розподілом свідомості». У цьому зв'язку автор підкреслює: «...духовне життя суспільства за своєю суттю є реальний процес існування людей, а за своїм здійсненням - спосіб громадської життєдіяльності і відносно самостіна сфера, пов'язана з виробництвом і розподілом свідомості та задоволення потреб людей» [4].

Надзвичайно показова у цьому плані історія становлення категорії духовності, яка зазнала трансформації власного змісту шляхом ототожнення практично з кожним із фундаментальних понять як поодиночі, так і з спробами зв'язати їх у ціле. Починаючи з тлумачення брахману як вищої об'єктивної неособистої духовної первинності, створившої увесь світ, поняття духовного набуває з часом етимологічно схожі тлумачення як «нус» (розум) у Платона та Арістотеля, у біблійсько-християнській традиції трансформується в особистий абсолют та волю бога (теїзм, персоналізм), у Новий час набуває раціоналістичних обрисів завдяки розробці категорій розсудку, мислення, свідомості (Декарт, Спіноза, Французькі матеріалісти XVIII сторіччя), а у ірраціоналізмі - волі, почуттів, уяви, інтуїції (Ніцше, Шопенгауер, Е.Гартман,

Бергсон, Лосський та ін.). У концепції «Світового духу» Гегель здійснює спробу розкрити природу духовності шляхом поєднання у єдину систему логічно взаємопов'язаних категорій.

Викликаючи найгостріші суперечки на протязі тисячорічної історії пізнання, духовність і на сьогодні залишається вкрай протирічною проблемою. Саме ця категорія виступає як своєрідний критерій методологічної спроможності світоглядних установок суб'єкту. Суть розвиваемого нами підходу зводиться до того, що розв'язання проблеми духовності слід шукати на шляху подолання обмежуючих кордонів окремо існуючих філософії, науки, мистецтва, культури та буденних форм людського пізнання. Актуальність і ємкість пізнання духовності примушує визнати цю категорію такою, що визначає зміст основного питання не лише філософії, але й релігії, освіти, виховання, управління та інших провідних сфер життєдіяльності суспільства. Мабуть настав саме той час, коли духовність із області абстрактно-теоретичного інтересу треба більш інтенсивно залучати до розв'язання найбільш актуальних практичних завдань. У такому разі духовності відводиться роль дійсно інтегруючого засобу осягнення усієї історії людського буття і одночасно його позитивних перетворень. Зрозуміло, що ні один із раніш відомих напрямків пізнання сам по собі не в змозі розв'язати цю непросту задачу.

На цьому шляху, перш за все, слід подолати крайнощі від безоглядного відкидання позитивістами проблеми духовності як метафізичної (тобто такої, що виходить за межі можливостей наукового дослідження) до абсолютизації її як предмету пізнання лише однієї філософії. Прийшов час більш плідно та продуктивно використовувати можливості усього комплексу засобів пізнання та впливу на людину і суспільство і, перш за все, розгалуженої системи соціально-політичних, -економічних, -правових, -історичних, -етнічних та багатьох інших соціально орієнтованих підходів до розкриття змісту духовності та механізмів управління процесами його формування і змін.

Однак на практиці здійснити ці завдання фактично неможливо через майже неосяжне різноміття теоретико-методологічного підґрунтя, покладеного у основу тих або інших соціально орієнтованих підходів. Навіть перелік таких із них, як системний, структурно-функціональний, детермінантний, біхевіористський, позитивістський та багато інших робить зрозумілим, що існуючий у самих науках про людину і суспільство так званий теоретичний мультипарадигматизм (термін запропоновано Дж.Рітцером) зводить на нівець спроби розкрити суть духовності як чогось цілого та неподільного.

З метою подолання цього «мультипарадигмального хаосу» ми пропонуємо на базі загальної картини світу на практиці реалізувати універсологічний підхід, суттю якого є всебічне використання таких методологічних засад, які спрямовані на пізнання витоків існування та механізми регуляції буття всіх разом та кожного зокрема на рівні актуального всесвіту [5]. Дещо незвичні ідеї універсології як особо інтегрованої форми знання про картину світу зовсім інакше примушують дивитись як на підходи, так і на зміст категорії духовності. Так, до числа майже повних упущень слід віднести фактично недосліджені зв'язки категорії духовності з різноміттям просторово-часових ознак організації різновидів буття людства. Між тим саме простір та час є тими

провідними ознаками, які розкривають наповненість носія духовності змістом та сенсом як помислів, так і дій, дозволяють вести предметний аналіз як обсягу, так і міри протяжності, відриву та глибини людської свідомості, насиченості енергетичним потенціалом не самих по собі фізичних або ж біологічних полів, зарядів і т. ін., а саме духовних носіїв соціальної енергії, якими виступають такі складові побудови соціуму, як особистості, сім'ї, соціальні групи, організації, інститути та інші людські спільності.

Отже проблема духовності крізь призму організації просторово-часового континууму буття повертається до людства тим загальносвітовим боком, який дозволяє теоретичне розуміння суті людського буття використовувати як найбільш інтегрований засіб впливу на процеси трансформації самого буття. Таким чином, багато в чому безпредметні суперечки навкруги підходів до духовності набувають потреб реального дослідження тих складових та механізмів, які визначають структуру, рівні, якісні ознаки та інші умови існування простору і часу на різних рівнях організації людського та всесвітнього буття.

У цьому зв'язку слід зауважити, що саме українські дослідники починаючи з XVIII сторіччя неодноразово звертали увагу на людяність природи духовності яка виходить за межі окремо взятих можливостей філософії, політики, мистецтва чи культури. Базуючи свої погляди на традиціях народного вільнодумства, Іоан Дамаскін, Максим Проповідник, Кірил Транквіліон та багато інших діячів церкви сприяли розвитку уявлень про складну будову всесвіту, у якому провідна роль належить внутрішнім саморухію силам. Розвиваючи ідеї Г.С.Сковороди про діалектичну організацію трьох світів (макрокосму, мікрокосму та світу символів), у дуже складні роки початку XX сторіччя В.І.Вернадський підкреслював, що лише в уяві можна відокремити науковий світогляд, та й саму науку від усього того, що одночасно або раніше відбувалося у діяльності людей в області релігії, філософії, громадському житті або мистецтві [6]. У останні десятиріччя саме українські фахівці вивели запропоноване у 30-ті роки М.Хайдеггером поняття «картина світу» у ранг систематичних фундаментальних досліджень [7-9]. Таким чином проблема духовності у працях українських дослідників на протязі століть набула суттєвих рис осмислення з позицій глобального моделювання на рівні організації, будови та функціонування взаємопов'язаних людини і всесвіту.

Нагальні практичні проблеми гуманізації та гуманітаризації соціального буття [10-12] набувають обрисів принципово нових підходів до реалізації сучасних технологій організації освітянської, виховної, управлінської та інших трансформаційних видів соціальної діяльності. Ці об'єктивно назрілі кроки слід розглядати як визначальні передумови подолання розриву між технічними, виробничими, кібернетичними, інформаційними, науковими, політичними, економічними, правовими та багатьма іншими важливими складовими аспектами формування, розвитку та цілеспрямованого впливу на процеси духовності суб'єктів соціального буття.

Було б, однак, передчасно думати, що нові теоретичні підвалини інтегрованої моделі буття вже остаточно «розтягли» раніше безпідставно обмежуванні погляди на поняття діалектики, методології, теорії, світогляду,

історії та інших вихідних одиниць аналізу соціального буття [13]. На жаль, їх невизначеність і надалі залишає провідні континенти планети у стані глобальної кризи та методологічного хаосу. З цього боку ми схильні розглядати процеси розбудови державності України та входження її у світову спільноту на правах засновника та провідного члена елітарних держав, яким належить першість у розробці та обґрунтуванні інтелектуальних засобів цілеспрямованого пізнання та якісних перетворень людського буття. Інакше кажучи, держава, у лонах якої розроблена та запропонована модель картини світу, по праву повинна очолювати інтелектуальні зусилля світової спільноти на шляху розкриття та більш повного використання духовного потенціалу людства.

Схематично окреслюючи провідні особливості нових підходів, перш за все увагу слід акцентувати на онтологічному боці духовності. Так, онтологічна сутність духовності розкривається, на наш погляд, шляхом діалектичної єдності сенсорних, рефлексійних та логічних механізмів соціального пізнання у динаміці прямих та зворотнім зв'язків та взаємопереходів між фундаментальними категоріями за формулою:

$$1 \text{ (історичне)} \pm 2 \text{ (логічне)} \pm 3 \text{ (психічне)} \pm 4 \text{ (соціальне)} = 10 \text{ (духовне)}.$$

Більш детально зміст та шляхи розробки різних видів тезаурусів соціологічних, філософських та інших фундаментальних понять комплексу наук про людину та суспільство розглянуті нами раніше [14-15]. Відносно ж змісту категорії духовності стає очевидним, що історично його зміст розкривається усіма основними формами руху матерії, які входять до структурної будови картини світу; роль логічних механізмів складають упереджуюче моделювання закономірностей цілісного історичного процесу. Неважко також здогадатися, що досі усі нагромадження у системі психологічних знань, антропології, у біологічних науках побудовані на штучному протиставленні загострених «протиріч» між фізичним та психічним, біологічним та соціальним, розумним та чуттєвим стають, кінець-кінцем, з голови на ноги і набувають можливості нормального аналізу у межах єдиної картини світу. Інакше кажучи, психічне як предмет пізнання здобуває можливість розуміння своїх витоків у повному історичному обсязі і перестає кружляти у обмеженому колі спеціальних знань.

Принципово важливо відрізнити простий «лінійний» підхід від діалектичного розуміння якісних відмінностей між соціальними та духовними компонентами всесвіту. В межах картини світу соціальне розкривається завдяки тому, що історичні, логічні та психічні механізми дозволяють зрозуміти, яким саме чином усі «зняті» (тобто, передуючі) форми руху матерії беруть участь у функціонуванні таких новоутворень, як особистість, держава, влада, мораль та інших якісно нових атрибутів життя. Оскільки ж онтологічна природа соціуму не обмежується поняттям наявно існуючого (тут і зараз) буття, тому необхідно враховувати наступне «зняття» існуючої сьогодні соціальної реальності новими, більш складними формами руху матерії (у книзі «Парадигма життєдіяльності і світогляд» (стор.79-99) запропонована нами глобальна модель всесвіту показує, як реально існуючий соціум «знямають» космічна та галактична форми руху матерії, природа яких відображена у якісно нових ознаках гуманоцентричної системно-сферної детермінації діяльності). Завдяки цьому стає зрозумілим, що духовність є такий діалектичний підсумок, який з самого початку позбавлений

завершеності своїх складових частин. У цьому смислі духовне являє собою той реальний місток, який з часом перетворюється на усе більш надійний та широкий шлях від минулого до майбутнього.

Гносеологічний аспект розкриття суті духовності підкреслює безглуздість абсолютизації не тільки окремих напрямків, але й взаємоізолюваних засобів пізнання, безпідставно було б, наприклад, очікувати точні, надійні та об'єктивні результати поза межами використання математичних методів. Але не менш безперспективно розраховувати на можливості самих по собі математичних знань при розв'язанні проблем управління соціальними процесами пов'язаними із людською вірою, переживаннями та багатовекторно орієнтованою мотивацією діяльності. На жаль, сучасний стан взаємоізолюваних та розкиданих у різні боки науки і релігії, мистецтва і техніки, літератури, філософії та математичних знань не дозволяє вести мову про точність та надійність соціальної інформації ні окремо взятою наукою, ні релігією, ні філософією, ні мистецтвом...

Не більш в задовільному становищі знаходяться і засоби розкриття духовності. Так, оперуючи лише цифрами, математик не може розраховувати на відображення суті духовності без використання пізнавальних можливостей кольорів або ж звуків, які, як відомо, є прерогативою діяльності музикантів, поетів, художників та кінематографістів. Тим більш сумнівні самі по собі спроби оперування з категоріями, бо навіть найбільш вагомими та «розтягнутими» з них фундаментальні поняття типу матерія, буття, енергія, бог та інші позбавлені єдності з числами, звуками, кольорами та іншими не менш важливими засобами розкриття суті духовних явищ.

Якщо аналізувати конкретні параметри духовності та характер їх прояву на рівні суб'єктів буття, то картина світу до числа провідних відносить форму матеріального носія та відповідний рівень організації просторово-часового континууму. Так, на рівні неорганічної природи термодинамічні механізми розгортання буття спираються на механічні, фізичні та хімічні форми рухомої матерії. На цьому рівні організації буття простір та час упорядковані відповідно параметрам їх матеріальних носіїв, представлених у поняттях ваги, маси, розміру, довжини, заряду, структури, організації, поля, енергії, швидкості, руху та інших. Враховуючи дуже складну і недостатньо опрацьовану проблематику даного напрямку пізнання, у самому загальному виді слід зауважити, що ознаки духовності парадигм на рівні неорганічної частини буття послідовно знімають первинну площину простору і часу механічної форми руху матерії спочатку дворівневою організацією трьохмірного континууму фізичної, а потім трьохрівневою будовою хімічної форми руху матерії. Інакше кажучи, у своїх витоках духовність на рівні неорганічного буття, по-перше, ускладнює механізми прояву від механічних та фізичних форм до хімічних і, по-друге, відповідно цьому змінює організацію простору та часу, континууми яких проходять трикратне зняття простих усе більш складно організованими.

Рівень органічної природи відображає процеси планетарної організації космічного середовища, опанування якого рослинними і тваринними організмами якісно змінює параметри самих цих планет та умови їх подальшого розвитку. Так, на прикладі Землі наочно видно як рослинний і тваринний світи

не тільки суттєво змінили характер планети, але й створили принципово іншу біогеоценотичну оболонку протікання усіх без винятку процесів життєдіяльності суб'єктів буття. Простір та час на цьому рівні організації також ускладнюються завдяки відповідним змінам форм їх матеріальних носіїв. Так, дуже складно структуровані термодинамічні комплекси на рівні планетарних утворень виконують роль тих відносно простих складових, які знімаються якісно більш складними процесами формування планети у ході космічних перетворень. Тут простір і час.

Для тіл, молекул, агрегатів, з'єднань, комплексів та інших термодинамічних систем набуває нових вимірів на рівні формування ядерної, центральної та периферійної структур планет та їх трансформацій під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів. Тому порядок організації континууму простору і часу також трикратно ускладнюється шляхом зняття біогеоценотичними структурами відносно простих неорганічних утворень. Яким саме чином і по яких законах? Ці та багато інших запитань залишаються сьогодні без відповіді, що, звісна річ, потребує скоординованих зусиль фахівців та спеціалістів різних галузей пізнання.

Дуже гострим і майже відкритим залишається питання змістовної насиченості уявлень про континуум простору і часу соціальної форми руху матерії. Спроби перенести із механіки та фізики уяви про атомарні структури, поля, ентропію і т. ін. у кращому випадку нагадують спроби наділити усіх здатністю бачити світ очима самих фізиків, математиків, механіків чи хіміків. Зрозуміло, що світ без кольорів і почуттів, розуму та безглуздя, любові та розчарувань застигне у нерухомості. Відомі спроби розкрити зміст простору і часу шляхом ототожнення з технічними по суті уявленнями про «псі-функції», «вектори», «модулі», «інтерференції» та подібні інгредієнти, які також не розкривають особливостей соціально детермінованих форм побудови простору і часу.

Безумовно, і рослини, тварини, а тим більш соціальні системи не тільки виробляють, але й взаємодіють на рівні усіх без винятку полів, різних за видами енергій та механізмів більш просто організованих рушійних форм. Однак, підкреслюємо, соціальні носії просторово-часових ознак принципово, якісно інакше пов'язані як між собою, так і на рівні нових форм руху матерії. Так, наприклад, уповільнення основних процесів під час сну людини детермінується принципово, тобто якісно інакше ніж зміни під час сну тварин, восстановчих циклів рослин і т. ін. Багато хто справедливо відмічає благотворність впливу на соціально-просторові континууми різних властивостей рослин, тварин, каміння, планет, тощо. Однак загадка саме соціальних механізмів цієї взаємодії не виключає небезпечність та непередбачуваність такого роду впливів.

Багато чому навчившись у вимірах та змінах фізичних і хімічних процесів (температура, тиск, швидкість...) вчені поки ще навіть не підійшли до вірної постанови питання про тривалість життя людей, запобігання, профілактику та лікування найбільш вразливих хвороб, про отримання та використання інформації яка пройшла через всю історію на рівні всесвіту і т. ін. Дійсно, встановлення американським дослідником Клівом Бакстером факту реакції рослин на думки людей, які приходять «у жах» від намірів останніх заподіяти

їм шкоду або зовсім знищити, хоча й має пізнавальну цінність, але аж ніяк не наближує до розуміння власне механізмів цієї взаємодії.

Те ж саме стосується і фактів взаємодії рослинних систем та мікроорганізмів в умовах просторової ізоляції: коли горить ліс, віддалені дерева «відчувають» небезпеку; шкідливий вплив на мікроорганізми в одній склянці приводить «у жах» мікроорганізми у сусідньому сосуді і т.ін. Однак природа цих впливів, зв'язок із формою континууму простору-часу і тим більш питання про управління подібними процесами і надалі залишаються відкритими.

До числа доволі обмежених спроб знайти відповіді на ці питання слід віднести запропоновану білоруським вченим А.І.Вейником теорію хрональної організації просторово-часового континууму. Суть гіпотези зводиться до припущення, що первинну основу усіх речей складають різномірні надпрості речовини. З безлічі «порцій» цих речовин і збудований світ - елементарні частки, атоми, молекули. На думку автора йому вдалося виділити поки що одну - «хрональну» (від гр. хронос - час) речовину, яка надає тілам властивість тривалості. Саме хрональне поле уповільнює коливання частоти під час сну. Зконструйована ним модель хронального поля у вигляді єгипетської піраміди впливає на людський організм (відчуття тепла, уповільнення процесів старіння), що дозволяє А.І.Вейнику зробити висновок: сила хронального поля у піраміді пропорційна його величині [16].

Якби буденна свідомість більше знала про можливості простору й часу творити чудеса у вигляді продовження тривалості життя та захисту від хвороб, то багаті миттєво кинулись би споруджувати палаци та бастіони у вигляді єгипетських пірамід. Мабуть це більш суттєво наблизило б до розуміння суті цих феноменів. Але поки що слід будувати таку теорію, яка дійсно спроможна наблизити людство до розв'язання цієї проблеми. На відміну від А.І.Вейника, ми вважаємо, що носіями простору і часу на кожному з рівнів буття є якісно відмінні прояви відповідних форм руху матерії. Щодо соціуму, то тут види просторово-часового континууму утворюють такі раціональні та позасвідомі компоненти, як числа, слова, звуки, кольори, емоції, почуття, переживання, інтуїція, тощо. Тобто духовність світогляду визначається мірою освіченості та відчуттям прекрасного, любов'ю до батьківщини, рідних, професії чи близьких за поглядами людей, вірою в бога та світле майбутнє. Підкреслимо, що простір та час суб'єкту соціуму тим більш частковий, обмежений, подрібнений чи деформований, чим більший розрив існує як у кількості, так і у якості використання соціалізованих як раціональних, так і позасвідомих засобів зв'язку між світом зовнішнім та внутрішнім. Так, наприклад, чудові митці та артисти які не розвинули здібності відчувати красу та можливості точних і природничих наук мають, як правило, досить збіднені та обмежені уявлення про себе і світ. Навпаки, гіпертрофована прихильність лише до точних та раціоналізованих засобів пізнання також збочує і обмежує свідомість, хоча і в зворотньому напрямі.

Простір і час, як ми вважаємо, у кожному історичну епоху мають свої, якісно відмінні ознаки, які взаємопов'язані таким чином, що кожен суб'єкт одночасно є носієм як прийдешніх тенденцій, так і майбутніх устремлінь. Але як саме, у якій мірі та яким чином вимірювати ці показники? І, взагалі, чи можливо це

здійснити на практиці?

Відповіді на більшість з цих питань дає запропонована нами концепція універсумної трансформації соціогенезу, яка, по-перше, розкриває структурну будову самого соціуму і, по-друге, окреслює шляхи визначення провідних критеріїв виміру відповідних просторово-часових континуумів [5, с.50-66. Табл.1,2]. Так, наприклад, зрозуміло, що просторово-часовий континуум окремої людини або якоїсь соціальної спільності суттєво відрізняється в залежності від стилю мислення, характеру праці, типу управління, рівня освіти чи організації відпочинку. У такому разі слід відрізнити, скажімо, стилі мислення архаїчні або маргінальні від інтегральних та більш складних, які виступають запорукою сучасного прогресу. Так само відбивають особливості організації простору і часу суб'єкта соціуму інші критерії, аналіз форми та змісту яких дозволить спочатку визначити стан та особливості їх носіїв, а надалі - формувати передумови та засоби управління цими процесами. Отже простір та час, сутність яких відбивається у закономірно організованих історичних критеріях життєдіяльності людства, вже сьогодні може і повинна належним чином вимірюватись, аналізуватись та цілеспрямовано формуватись, гарантуючи тим самим кожній людині і цивілізації у цілому прогнозоване та гуманне майбутнє.

Список літератури:

1. Сверчкова Л.П. Субъект духовного производства: методологический анализ. - Л.:Изд-во ЛГУ, 1988. - С.12.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 3. - С.25.
3. Журавлев В.В. Проблемы духовной жизни развитого социализма. - М.: Наука, 1980. - С.23.
4. Уледов А.К. Духовная жизнь общества: проблемы методологии исследования. - М.,1980. - С.38-39.
5. Решетниченко А.В. Парадигма жизнедеятельности и мировоззрение. Методологический аспект. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1977. - С. 62.
6. Вернадский В.И. Научное мировоззрение // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение / Сост. П.В. Алексеев. - М., 1990. - С. 185.
7. Научная картина мира: Логико-гносеологический аспект. Сб. науч. тр. / Ин-т философии АН УССР, науч. совет по пробл. «Филос. вопр. совр. естествознания». - Киев: Наук.думка, 1983. - 270 с.
8. Решетниченко А.В. Материализм и картина мира Н.Кузанского // Мировоззрение в развитии: сущность, функции, уровни. - Днепропетровск, 1990.- С. 131-132.
9. Решетниченко А.В., Распопов И.В. Картина мира в системе познания.- Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. - 136 с.
10. Гуманізація і гуманітаризація - пріоритетний напрямок державної політики України у галузі вищої освіти:Тез.доп.міжвуз.наук.-практ.конф. В 3-х ч. - Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992.
11. Гуманітарні проблеми освіти. Зб. наук. праць / Під ред. акад. В.Ф.Пріснякова. - Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. - 227 с.
12. Українознавство і гуманізація освіти: Тез. доп. Всеукр. наук.-практ.

конф.У 4-х ч. - Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993 та інші.

13. Решетниченко А.В., Гилюн А.В. Единица анализа социальных изменений // Вестник Днепропетровского госуниверситета. Сер. «Социология, Философия, Политология». Вып.1. - Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1993. - С.56-64.

14. Решетниченко А.В Категории в структуре социологических тезаурусов // Методологические проблемы современной социологии. Матер. междунар. конф. - Киев, 1994.- С. 96-98.

15. Решетниченко А.В. Проблемы разработки понятийного аппарата социологии // Вестник Днепропетровского университета. Сер. «Философия, Социология, Психология.» Вып.2. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1996. - С.114-119.

16. Социалистическая индустрия. - 7 июля 1987г. - Беседа с чл.-корр. АН БССР А.И.Вейником.

А.Н. Корж

Философия просвещения и идея самоопределяющейся личности

Корж Александр Николаевич - начальник кафедры социально- политических дисциплин Академии таможенной службы Украины, кандидат философских наук

По меткому выражению одного из авторов, свобода есть гротеск, если она не допускает возможности быть иным. Это, в частности, значит и то, что действительная демократизация украинского общества невозможна без последовательного формирования в его сознании ценностей индивидуализма. Речь, разумеется, об индивидуализме в его классическом либеральном понимании, то есть как о системе ценностей, которая делает акцент на самоценности каждого индивида, его праве и способности на независимое самоопределение и, вместе с тем, его персональной ответственности за свою судьбу, судьбу близких и общества.

Важную роль в адекватном усвоении этих ценностей должно сыграть обращение к истории философии, в частности к философии

Просвещения, во многом предопределившей либерально-демократическую направленность современного западного общества. Ведь именно просветители не просто провозглашают идею самоопределяющейся личности, а пытаются найти пути и условия ее включения в систему действующего права.

Имея в виду подобную установку, Э.Ю.Соловьев пишет, что Просвещение - «это прежде всего философская *легитимация* раннебуржуазного *частного интереса*» [11, с.65]. Вполне естественно, что признание законности этого интереса и его последующее претворение на практике в значительной мере зависело от способности третьего сословия «представить свой интерес как общий интерес всех членов общества, т.е., выражаясь абстрактно, придать своим мыслям форму всеобщности, изобразить их как единственно разумные, общезначимые» [7, с.47]. Для этого, в свою очередь, надо было обосновать взаимосвязь индивидуального и универсального. В фундамент подобного обоснования, по крайней мере в рамках французского Просвещения, было положено представление о человеке как природном существе, природные требования которого должны быть признаны совершенно справедливыми и законными, при одном, однако, условии - они должны быть соотнесены с такими же справедливыми и законными требованиями других людей. В этой же связи человека начинают трактовать в такой же мере индивидуальным как и общественно-договорным существом, а о «частном интересе» рассуждать не иначе как во взаимосвязи с такими понятийными конструкциями, как «правильно понятый частный интерес», «разумный интерес», «общественный интерес», «гармония интересов», «благо народа», «долг» и т.п.

Просветители достаточно отчетливо осознают как часто за этими словами скрываются чьи-то не менее партикулярные интересы, в силу тех или иных причин получившие статус «общественных». «Поэтому предлог «общественного блага», - пишет Руссо, - это всегда самый опасный бич народа» [8, с.127]. Вместе с тем, они понимают, что без согласования общественных и личных интересов ни достижение свободы, ни ликвидация многочисленных социальных зол невозможны. «Все зависит, - выражает Гельвеций мысль общую для просветителей, - от того, объединяет людей общий интерес или разъединяет» [2, с.263].

Подобное согласование, гармонизация общественных и личных интересов требуют от индивида признания свободы и прав других личностей, самоограничения собственного произвола и ответственности не только за свое персональное, но и за общественное благополучие. Основной путь к этому - просвещение и воспитание. Задача последних состоит, в данном контексте, во-первых, в том, чтобы искоренить «невежество законодателей, которые всегда частный интерес противопоставляют всеобщему» [2, с.203]. И, во-вторых, в том, чтобы «окультурить», сделать разумными и потому законными заложенные в человеке «себялюбие», стремление к самосохранению и свободе; научить индивида следовать их велениям не в ущерб другим и обществу в целом; показать, что «истинное» счастье личности невозможно без счастья других; прочно увязать самоуважение и самолюбие с уважением и любовью к себе подобным, к человечеству в целом.

Большинство просветителей при этом, за исключением разве что Канта,

были практически единодушны в том, что «существа могут любить себя, могут стремиться к осуществлению своих интересов и искать мирское счастье, оставаясь при этом добродетельными» [5, с.76]. А установка на согласование личного интереса с требованиями «общественного блага» вовсе не означала отказа просветителей от защиты прав и свобод индивида, его суверенитета в решении своей собственной участи. Показательна в этом отношении позиция Ж.-Ж.Руссо, для которого самоценность и право на самоопределение каждого индивида заключалась уже в его единственности и неповторимости, прочувствованных мыслителем на самом себе. «Я один, - пишет он в «Исповеди»,- ...Я создан иначе, чем кто-либо из виденных мною; осмеливаюсь думать, что я не похож ни на кого на свете. Если я не лучше других, то по крайней мере не такой, как они» [9, с.9-10]. Поэтому я смотрю на мир *своими* глазами и хочу *своею* волею. Поэтому же задача «общественного договора» состоит, с одной стороны, в том, чтобы интегрировать индивида в социальное целое и сориентировать его на требования «общей воли». С другой стороны, основная, подчеркивает Руссо, задача этого договора заключается в том, чтобы «найти такую форму ассоциации, которая защищает и ограждает всю общую силу личность и имущество каждого из членов ассоциации, и благодаря которой каждый, соединяясь со всеми, подчиняется, однако, только самому себе и остается столь же свободным, как и прежде» [8, с.160]. Иначе говоря, «кроме общества как лица юридического, мы должны принимать в соображение и составляющих его частных лиц, чья жизнь и свобода, естественно, от него независимы» [8, с.171].

Просветители настойчиво акцентируют, что стремление к свободе и самосохранению заключено в самой природе человека, поскольку всякий человек рождается свободным и хозяином самому себе. Иными словами, оно совершенно естественно и потому законно. Причем, по достижению зрелости индивид «только сам должен судить, какие средства пригодны для его самосохранения» [8, с.153]. Это весьма непросто и ответственно. Поэтому многим свобода приходится не по вкусу. Свобода, считает Руссо, - это пища, добротная для людей сильных и к ней привыкших, но весьма тяжелая для людей слабых и не приученных к ней [8, с.33]. Однако отказаться от свободы и самостоятельного выбора - значит отречься от своего человеческого достоинства, от прав человеческой природы, даже от ее обязанностей. И уж никто не имеет права умышленно лишать человека этого права и обязанности, ибо «лишить человека свободы воли - это значит лишить его действия какой бы то ни было нравственности» [8, с.156]. При этом Руссо, предваряя Канта, обращает внимание на то, что поступать лишь под воздействием своего желания есть рабство, тогда как подчиняться закону, который ты сам для себя установил, есть свобода [8, с.165].

Руссо вовсе не противопоставляет интересы индивида благу общества. Порой даже, напротив, складывается впечатление о его тоталитарных интенциях. Он лишь настойчиво повторяет, что благо одного гражданина не в меньшей степени общее дело, нежели благоденствие всего государства. «Если нам скажут, что справедливо, чтобы один погиб ради всех, я восхищусь таким изречением в устах достойного и добродетельного патриота, который обрекает

себя на смерть добровольно и подчиняясь долгу ради спасения своей страны. Но если под этим понимают, что Правительству дозволено принести в жертву невинного ради безопасности многих, то я нахожу, что этот принцип - один из самых отвратительных, какие когда-либо изобретала тирания; самый ложный из всех, какие можно выдвинуть; самый опасный из всех, какие можно принять, и наиболее открыто противоречащий основным законам общества. Не только не должен один единственный погибать ради всех, но, более того, все обязуются своим имуществом и своей жизнью защищать каждого из них так, чтобы слабость отдельного человека всегда была защищена общественной силою, а каждый член Государства - всем Государством» [8, с.123]. Это гуманистическое утверждение ценности каждого индивида неразрывно с признанием его прав и суверенитета в решении вопросов его собственной судьбы. Да, свобода и самостоятельность, и Руссо это прекрасно понимает, вещи весьма непростые и ответственные. И тем не менее основной пафос его идей вполне однозначен - «предпочитаю волнения свободы покою рабства» [8, с.201].

Семена «демократического индивидуализма Руссо» (В.Ф.Асмус) нашли благоприятную почву во взглядах виднейшего представителя немецкого Просвещения И.Канта. Гегель впоследствии скажет, что в кантовской философии особо привлекает та ее мысль, что «человек обретает в самом себе безусловно прочный, устойчивый центр» [1, с.444]. Эта мысль весьма отчетливо выражена в ходе кантовского анализа не только «практического», но и «теоретического разума». Рассматривая познание как деятельность, протекающую по своим собственным законам, а познающего субъекта как главный фактор, который не только определяет способ познания, но и конструирует его предмет, Кант, безусловно, усиливает идею интеллектуальной автономии личности.

Однако особо важным, в плане обоснования свободного самоопределения человека, представляется положение Канта об автономной, то есть самозаконной воле. По мнению Канта, воля человека как существа разумного определяется не природной необходимостью и даже не божественным провидением, а исключительно внутренним, самой разумной волей перед собой поставленным законом. Тем самым, разумная воля индивида «сама для себя закон» [6, I, с.278].

Именно автономная воля, считает Кант, является основанием достоинства человека. Речь, однако, идет не о произволе его эмпирических индивидуальных склонностей, а о выражении разумного, всеобщего, в кантовской терминологии «трансцендентального», нравственного начала. Несмотря на свою всеобщность и законосообразность, это начало создает весьма благоприятные условия для свободного самоопределения личности. Ведь быть личностью, согласно Канту, значит быть прежде всего свободным и руководствоваться в своих поступках идеей свободы [6, I, с.292]. Единственное действительно категорическое, то есть безусловное требование, вытекающее из знаменитого кантовского императива, сводится в общем-то к тому, чтобы каждый индивид видел и в другом, и в собственной персоне прежде всего «цель саму по себе» [6, I, с.463], а не средство осуществления чьих бы то ни было (пусть даже самого Бога!) партикулярных целей. Иначе говоря, индивид должен признавать свободу и самоценность

каждой человеческой личности и именно через призму этого признания оценивать свои поступки. Критерием оценки, соответственно, становится возможность превращения принципов (максим) собственного поведения в принципы всеобщего законодательства. «Канон моральной оценки наших поступков состоит вообще в том, - пишет Кант, - чтобы человек мог хотеть, чтобы максима его поступка стала всеобщим законом» [6, I, с.264].

Нередко требования, вытекающие из кантовского императива, как и сам императив, характеризуются то как исключительно формальные и потому якобы совершенно не способные стать реальным руководством в конкретных жизненных ситуациях, то представляются как некие цепи, сковывающие личностную свободу и инициативу ригоризмом своих предписаний. Но, как представляется, в этой формальности и заключается подлинный гуманизм и потому, скрытая, за отпугивающими абстрактностью и ригоризмом, притягательность кантовской позиции. Выделив лишь самый общий «метапринцип» нравственного поведения, Кант, во-первых, вовсе не рассчитывает на его безусловно-однозначную регулятивную роль. Для него это лишь «прообраз», труднодостижимый идеал человеческого поведения. Во-вторых, Кант, и это очевидно, *в принципе против* каких бы то ни было детализированных «рецептов» человеческого поступка. Поэтому требования его императива и не могут быть непосредственными инструкциями к конкретным ситуациям. Они лишь предлагают общее направление всякого волеизъявления нравственности. Закон, пишет Кант, «предписывает только максимум поступков, а не сами поступки... он оставляет произволу некоторый простор для соблюдения закона, то есть не может точно определить, как и насколько (индивид. - А.К.) должен посредством поступка достигнуть цели» [6, II, с.324]. По другому, следуя логике Канта, и быть не может. Ведь каждая отдельная личность это непостижимо своеобразное сочетание эмпирического и трансцендентального, разрывающее ее между требованиями долга и позывами склонностей, между стремлением к добродетели и желанием личного счастья. И любые попытки найти некое безусловно общее и конкретно-однозначное решение вопросов, вытекающих из этих персональных антиномий, причем, в персональных жизненных ситуациях, в принципе несостоятельны, каким бы путем - рациональным (теоретическим) или иррациональным (религиозным) они не осуществлялись. Иными словами, индивиду даже при всем желании не дано убежать от личного решения и выбора. Все, в конечном счете, должна решать разумная воля *персонально самоопределяющейся* личности, имеющая, при этом, прочный и надежный путеводный принцип.

Важные предпосылки свободного самоопределения были заложены и в принципе автономии морали, прежде всего в ее отношении к религии. Кант нарушил традицию выведения морали из религиозных заповедей и признал мораль, а следовательно и руководствующуюся ею личность, независимой от религии. Индивид в своем выборе должен полагаться не на религиозную веру, а на присутствующий в нем самом «моральный закон». Вера же, положенная в основу индивидуального выбора в качестве его условия, не только делает этот выбор несамостоятельным, но и нарушает должную чистоту лежащего в его основании морального мотива, поскольку обещает индивиду личное спасение.

Поэтому индивид обязан принимать решения самостоятельно, на свой страх и риск. А «постулаты религии (вера в существование бога и личное бессмертие) нужны кантовскому субъекту не для того, чтобы стать нравственным (в этом они могут только повредить), а для того, чтобы сознавать себя нравственно эффективным» [10, с.180].

Примечательна в этой связи и кантовская трактовка «богоугодных» человеческих качеств. Богу, согласно Канту, вряд ли импонируют духовная слабость, униженность, раболепие и малодушие человека, его «фанатическое презрение к самому себе как человеку (ко всему человеческому роду) вообще» [6, II, с.380]. Скорее напротив - ему угодны нравственно самостоятельные, сильные, независимые личности, осознающие, что «их достоинство выше любой другой ценности в мире» [6, I, с.414-415]. Ведь свобода есть одновременно и основа личной нравственности, и цель социальной жизни. Свобода - это основа вменяемости и ответственности индивида. И тот, кто не понимает этого, не заслуживает уважения. Более того, «кто превратил себя в червя, не должен потом жаловаться, что его топчут ногами» [6, II, с.376].

Если для Канта достоинство индивида связано с его способностью «начинать ряд событий из самого себя», а также с его причастностью к всеобщему нравственному началу, то для его младшего современника Вильгельма фон Гумбольдта, несомненно испытавшего на себе сильнейшее влияние просветительской идеологии, самоценность личности обусловлена прежде всего единственностью и неповторимостью его индивидуального «Я». В своих работах он неоднократно указывал на то, что в обществе слишком часто обращают преимущественное внимание на известное идеальное целое, в сравнении с которым отдельные личности кажутся почти забытыми и больше заботятся о том, как избавиться от препятствий, возникающих из-за разнообразия личностей, «нежели о том, какую пользу извлечь из добра, порождаемого самобытностью» [3, с.7].

Вместе с тем люди, согласно Гумбольдту, объединяются вовсе не для того, чтобы утратить какие-либо черты этой самобытности, а для того, чтобы избавиться от все исключаящей изоляции и, таким образом, осуществить истинную цель своего бытия. Эта цель состоит во все возрастающем и наиболее пропорциональном формировании его сил в единое целое. Главным условием подобного формирования является свобода индивида и многообразие жизненных ситуаций, позволяющих индивиду выявлять и развивать свои силы. Однако добиться такого многообразия в индивидуальном жизненном опыте, в силу его ограниченности, практически невозможно. Преодолеть подобную несостоятельность призвано общение, в ходе которого, «с помощью связей, вытекающих из глубин человеческой сущности, один человек должен усвоить богатство другого» [4, с.31]. Особую ценность в процессе всеобщего взаимообогащения обретают, естественно, уникальные качества личности, ее неповторимый жизненный опыт. Именно они более всего притягивают к себе своей оригинальностью и своеобразием. При одном, однако, условии - «они должны быть не слишком велики, чтобы стороны могли понимать друг друга, но и не слишком незначительны, чтобы они могли возбудить восхищение перед тем, чем владеет другой... следовательно, то, на чем в конечном счете покоится

все величие человека..., есть *своеобразие* силы и формирования» [4, с.31].

Сформулировав эту блестящую, по своей гуманистической направленности идею, Гумбольдт сразу же подчеркнул, что такое своеобразие возможно лишь в условиях индивидуальной свободы. Поэтому «истинный разум не может желать человеку никакого другого состояния, кроме того, при котором... каждый отдельный человек пользуется самой полной свободой, развивая изнутри все свои своеобразные особенности» [4, с.39]. Чрезмерное вмешательство в дела и образ жизни подданных совершенно недопустимо, ибо неизбежно вносит «губительное однообразие», ослабляет их силу и предприимчивость. «Кем много и часто руководят, - пишет Гумбольдт, - тот легко отказывается даже от предоставленной ему доли самостоятельности, считает себя свободным от ответственности и ждет указаний свыше» [4, с.40].

Гумбольдт не разделяет повсеместных опасений в крушении нравственных устоев в связи с распространением атеизма и возрастающей ориентацией человека на свои собственные силы. Ведь «ничто не делает утраты божества столь безвредной для нравственности, как самостоятельность и сила, которая сама собой удовлетворяется и сама собой ограничивается... Чем сильнее чувство этой силы в человеке, тем беспрепятственней он ищет внутреннего подчинения тому, что руководило бы им и вело бы его; он остается верен нравственности независимо от того, будут ли эти узы любовью и поклонением Богу или удовлетворением самосознания» [4, с.76].

Общий пафос взглядов Гумбольдта - глубочайшее уважение к величайшей ценности всего человечества - индивидуальному «своеобразию свободного существа» [4, с.44]. Лишь при таком отношении гармония индивидуального и общественного обретает реальную возможность оказаться действительной.

Говоря об идеологии Просвещения в целом, можно безусловно сказать, что она оказала «катализирующее» воздействие на дальнейшую гуманизацию европейской культуры, последовательное распространение идеи политической, экономической и духовной независимости личности, признания ее прав на индивидуальную инициативу и самостоятельность. Вместе с тем именно в рамках Просвещения был сделан очень важный, в плане становления современного индивидуализма, шаг в сторону разграничения свободы и произвола, а также осознания того, что необходимым условием действительно свободно самоопределяющейся личности является ее разумность, умение отказываться от проявлений крайнего эгоизма и согласовывать собственные интересы с интересами общества. Достижением бесспорной значимости является признание индивидуального своеобразия в качестве общечеловеческой ценности.

Список литературы:

1. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. - М., 1935. Т. XI.
2. Гельвеций К.А. О человеке // Сочинения: В 2 т. - М., 1974. Т. 2.
3. Гумбольдт В. Избр. тр. по языкознанию. - М., 1984.
4. Гумбольдт В. Идеи к опыту, определяющему границы деятельности государства // Язык и философия культуры. - М., 1985.
5. Дидро Д. Принципы нравственной философии // Сочинения: В 2 т. -

М., 1986. Т.1.

6. Кант И. Сочинения: В 6 т. - М., 1963. Т. 4. Ч I, II.

7. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Собр.соч. 2-е изд. - М., 1955. Т.3.

8. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. - М., 1969.

9. Руссо Ж.-Ж. Исповедь. - М., 1961. Т. 3.

10. Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас. - М., 1991.

11. Французское Просвещение и революция. - М., 1989.

І С Т О Р І Я

В.И. Лазебник
Екатеринославский городской голова

Лазебник Валентина Ивановна - зав. сектором Днепропетровского исторического музея

«Не успел отец окончить жизнь свою, Екатеринославское городское общество обратило на меня внимание, как на полезного члена своего, и предложило мне принять общественную должность. Вслед за сим начались городские выборы, на которых я был избран в градскую думу гласным, и с этого времени я почти не переставал служить общественному делу, забывая для общей пользы свои собственные выгоды, не только в потере дорогого для каждого коммерческого человека времени, но и уделяя из своего имущества возможные пособия для каждого, кому я мог быть полезным по своим средствам», - писал городской голова И.И.Ловягин в своей автобиографии, опубликованной в 1887г. на страницах «Екатеринославского юбилейного листка». В этом же году город торжественно отмечал свое первое столетие, и Городская дума, возглавляемая И.М.Яковлевым, сделала попытку написать его историю. Эту работу выполнил городской секретарь М.М.Владимиров. В его книге «Первое столетие Екатеринослава» впервые был опубликован список городских голов и гласных Городской думы за 1787-1887гг. Второй список городских голов был составлен также городским секретарем Н.Набиркиным, но уже в 1910 г., и опубликован в очерке «Сведения об историческом развитии Екатеринослава».

И, наконец, третий список был опубликован в 1915 г. в десятом выпуске «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии», по всей вероятности, В.А.Бедновым.

Все эти три списка дополняют и уточняют друг друга. Их ценность состоит в том, что при составлении их авторы использовали архив Городской думы и Управы, хранившийся тогда в здании Думы и ныне утраченный. В приложении к данной статье дается новый список городских голов, дополненный и уточненный по материалам Днепропетровского исторического музея и областного архива, включая 1787-1919 гг. Исходя из этого списка, т.е. без учета кандидатов, заступающих место и исполняющих обязанности (и.о.), а также ошибочно вписанных (в списке Н.Набиркина за 1905 г. - Тархов и Богданов), на посту городского головы за 1787-1919 гг. побывало 29 человек. Одинойды были избраны 13 человек, дважды - 9, трижды - 4 человека (Д.Горяинов, П.Калабухов, Д.Минаков, Я.Рохлин), пять раз избирался Иван Васильевич Колесников, шесть раз (и один раз и.о.) - Иван Изотович Ловягин, слова которого приведены в начале статьи.

Городской голова - выборная должность. Его избирали городские обыватели «между собой, кого хотели». Впервые эта должность в России была основана манифестом Екатерины II, от 14 декабря 1766 г., и голова был единственным представителем города, как совокупности городского населения, до 1785 г., т.е. до введения «Указа на права и выгоды городам Российской империи», согласно которому избиралась Городская дума.

Сведений о том, был ли городской голова в Екатеринославе до выборов в первую Городскую думу в марте 1787 г., обнаружить не удалось. А известно следующее: 24 июня 1786 г. Новомосковскому (Екатеринославскому) городскому голове Ивану Шевелеву поступила копия указа об открытии общей и шестигласной Городской думы, на основании чего он организовал и провел первые выборы в Городскую думу, сформировал ее канцелярию, счетную часть (бухгалтерию), составил первую смету города. И самое главное - вместе с гласными принял присягу о добросовестном служении городу.

Что же известно об Иване Шевелеве? Был он купцом, имел в городе трактир, в 1791 г. избирался гласным Городской думы. Сохранился портрет И.Шевелева и его жены Варвары, переданные в 1919 г. в музей Д.И.Яворницкому купцом П.Прониным. В 1957 г. портреты были переданы в художественный музей, где хранятся и поныне.

Вторым головой был Дмитрий Емельянович Горяинов. Трижды избирали его городские обыватели на эту должность - в 1791, 1797 и 1811 гг. При нем был построен наплавной мост через Днепр, сооружены деревянные Успенская и Троицкая церкви за счет дохода от ярмарок, проходящих в городе. В 1799 г. ему была дарована Павлом I золотая медаль с надписью: «Новороссийскому (Екатеринославскому) главе купцу Горяинову за оказанные на пользу общую услуги».

Третьим был Петр Иванович Башмаков, купец второй гильдии. По предложению губернатора им впервые была введена такса на съестные припасы, выше которой продажа запрещалась. Им же был куплен первый дом для Думы.

С 1787 г. и на протяжении всего первого столетия во главе городского

общества Екатеринослава были люди исключительно купеческого сословия - первостатейные купцы. Должность городского головы была почетной, но очень хлопотной. Да и жалованье тогда еще не платили.

Семь раз, чаще всех, избирался городским головой Иван Изотович Ловягин, купец первой гильдии. Почти 30 лет, с 1834 по 1863 год избирался он гласным Думы, а с 1847 по 1863 г. был городским головой. Вместе с городом пережил он голод 1848 и 1849 годов, эпидемию холеры и скорбута (цинга), Крымскую войну. Он имел деньги и не раз выручал город денежной помощью. Во время эпидемии он пожертвовал 3000 рублей на покупку и ремонт зданий для больниц, приюта для бедных жителей города, на лечение горожан. За свою долголетнюю и полезную деятельность удостоен был Похвального листа от Екатеринославского купеческого и мещанского общества. «Во все время он постоянно отличал себя примерным поведением, нравственностью, бескорытием и непоколебимым усердием к службе и к пользе для города, за что приобрел признательность начальства, и вполне оправдал доверие общества, посему по всей справедливости заслуживает уважения, которое неукоризненно отдавая ему, Ловягину, выдаем сей похвальный лист за подписями нашими».

Пять раз избирался головой и купец Иван Васильевич Колесников (1812-1828). Своим коштом построил он каменную Успенскую церковь. А в 1845 году купец Федор Сафронович Дуепенко начал строить на свои средства другую каменную церковь - Троицкую (на постройку он пожертвовал 100 000 рублей). Но щедрому жертвователю не суждено было увидеть свое дело доведенным до конца: он умер в 1847 году от холеры. Завершено было строительство А.Киришниковым, пожертвовавшим еще 15 тысяч рублей. Оба купца были городскими головами.

Конечно, щедрые пожертвования на пользу города как-то благоустроивали его, но не меняли в целом картину провинциального губернского города, каким был Екатеринослав на протяжении первого столетия. Вопросам городского хозяйства, благоустройства, практически не уделялось внимания. И к 80-м годам прошлого столетия город не имел мостовых, мощеных улиц.

Но времена менялись, менялось Городовое Положение. На смену городскому голове - купцу, приходят люди образованные, из родовитых и сановитых лиц. И первым головой из интеллигенции стал Иван Михайлович Яковлев, действительный статский советник, камерюнкер, избранный в 1885 г. Ох и туго пришлось ему поначалу! Купечество, составлявшее все еще большинство Думы, в штыки принимало многие новые начинания по благоустройству города, улучшению его хозяйства, санитарного состояния. Это привело к тому, что Яковлев пишет письмо в Думу, о сложении с себя звания гласного и городского головы.

«Городское хозяйство, - пишет он, - мною принято в хаотическом состоянии. Пререкания, недоразумения и неудовольствие гласных в последнее время усилилось. Им не нравится мое звание и происхождение». И хотя гласные несколько раз обращались к Ивану Михайловичу с просьбой забрать заявление обратно, он отказывался. Видно, крепко досадили ему купцы! И тогда Городская

дума избирает головой купца 2-й гильдии П.В.Калабухова. Но вот незадача! Министерство внутренних дел не утверждает его в должности. И снова выборы, и снова выбирают Калабухова и требуют утвердить его. Но нашелся трезвый человек в Думе, сообщивший, что подобное дело в одном из городов России закончилось роспуском Городской думы. И Калабухов от должности отказывается. А вторым по количеству голосов оказался Яковлев, который и был избран повторно. В память о нем и о его крутом повороте в городском хозяйстве бывшая Качельная площадь, благоустроенная в его бытность городским головой, получила название Яковлевский сквер (ныне территория театра оперы балета).

Продолжил дело Яковлева статский советник Иван Гаврилович Греков (1893, 1897 гг.). Современники отзывались о нем как о человеке, одаренном от природы недюжинным умом, знавшем хорошо городское дело и любившим его. При нем были пересажены деревья на проспекте, построен первый электрический трамвай, проведено электрическое освещение улиц, повсеместно мостились улицы. Было принято решение о строительстве специального здания для Городской думы и Управы - Городского Дома на углу Проспекта и ул. Управской (ныне Исполкомовская). Для этого была засыпана и благоустроена часть Жандармской балки (ныне Красноповстанческая) от проспекта, и образовавшаяся после этого новая улица была названа Грековской (ныне Южная).

Достроил здание Городской думы и организовал строительство еще более красивого здания в городе городской голова Александр Яковлевич Толстиков. Здание это - коммерческое училище имени Императора Николая II, построенное на купеческие средства (ныне здание облгосадминистрации, пр.Кирова, 1). При А.Я.Толстикове было создано в городе купеческое общество, старостой которого он был. При нем бюджет города возрос в три раза: так если в 1900 г. он составлял 692 тыс. рублей, то в 1902 г. - уже 2210 тыс., и Екатеринослав вошел в семерку городов России (из почти 700), чей бюджет исчислялся от 1 до 8 миллионов рублей.

Много потрудился для города и городской голова, инженер Иван Яковлевич Эзау. Впервые в истории города ему удалось получить в 1904 г. разрешение на облигационный заем на 2 млн. 500 тыс. рублей для устройства нового водопровода (1908 г.), второго городского трамвая (1906 г.), скотобойни, торговых лавок, зданий для учебных заведений. Отличный организатор работ и инженер, он в 1912 г. получил приглашение возглавить Городскую думу в г.Баку. И.Я.Эзау был последним городским головой в 1918 г., когда принималось решение об открытии университета.

Согласно городовому Положению городской голова имел должностные знаки, которые носил при исполнении своих обязанностей и в торжественных случаях. Это были мундир особого образца и знак на большой серебряной цепи. На лицевой стороне его - герб города и название должности. В 1912 году в Городскую думу пришла срочная телеграмма из С.-Петербурга от головы И.В.Способного, просившего передать ему должностную цепь, т.к. предстоит прием у Николая II по городским делам и, прежде всего, о новом займе для города.

«В общественной службе, - подчеркивал И.В.Способный, - должен

господствовать один девиз: всегда к наилучшему». Он был ярким сторонником хозяйственного способа производства городских работ, изучал и учитывал лучшие мировые достижения по благоустройству, привлекал к решению этих вопросов видных инженеров, ученых, специалистов. И хотя в работе его было много показного, а порой, как говорили, диктаторского, он много успел сделать для города.

После Февральской революции 1917 года прошли последние выборы в Городскую думу. Городским головой так называемой «социалистической» Думы стал В.И.Осипов, до этого работавший в губернской земской Управе, по политическим убеждениям - социал-революционер. Это особый период в истории Думы. Было сделано много новых начинаний, среди которых волевые, положившие начало разрушению городского хозяйства, финансовому кризису. Все усилия В.И.Осипова на предотвращение разрушений, а судя по сохранившимся протоколам заседаний именно так он и поступал, не смогли остановить революционный напор фракций, партий, блоков, из которых она состояла.

С августа 1918 года во время деятельности Украинского правительства Городская дума была восстановлена в прежнем составе и городским головой стал, как уже отмечалось, И.Я.Эзау.

Ни в одном из 3-х списков за период 1889-1893 гг. не упоминается имя городского головы А.Я.Толстикова. В то же время справочник «Весь Екатеринослав» за 1913 год упоминает А.Я.Толстикова, который, будучи городским головой в 1891-1892 гг., принимал решение о переселении жителей низменной части города, пострадавших в результате ливней, в т.н. «Новые планы». В журнале «Екатеринослав» (изд. А.И.Егоров) за 1889 год в разделе «Памятный листок» следует: «7 февраля городским головой большинством 5 голосов (27 против 22) избран купец Александр Яковлевич Толстиков. Должность эта была у нас вакантной более полугода». Это же подтверждается и третьим источником - в биографии А.Я.Толстикова, опубликованной в год его смерти (1905 г.) в «Отчете о состоянии Екатеринославского коммерческого училища за 1905-1906 гг.». Правда, здесь была допущена ошибка - год избрания указан 1884.

Полный список Екатеринославских городских голов с указанием года избрания за период с 1786 по 1919 год:

Шевелев Дмитрий Емельянович, июнь 1786, 1787 гг.

Горяинов Дмитрий Емельянович, 1791, 1797, 1811 гг.

Башмаков Петр Иванович, 1794 г.

Кустов Григорий, 1796 г.

Молчанов Козьма, 1800 г.

Четвериков Петр, 1803, 1809 гг.

Коханов Афанасий, 1806, 1808 гг.

Колесников Иван Васильевич, 1812-1815, 1817, 1821, апрель-сентябрь 1828гг.

Киселев Демьян, 1818, 1819 гг.

Рохлин Яков Андреевич, 1825, 1828, сентябрь 1830 г., 1833, 1836 гг.

Пчелкин Иван Степанович, январь-апрель 1828 г.

Дупленко Федор Сафронович, 1830 г.

Артамонов Иван Тимофеевич, и. д. главы, бургомистр, 1839 г.
 Кирпишников Андрей Иванович, 1834 г.
 Тархов Илья Иванович, 1842 г.
 Богданов Фома Федорович, 1843 г.
 Белявский Прокофий Андреевич, 1846 г., и.д., 1851 г.
 Ловягин Иван Изотович, 1847, и.д., 1851, 1854, 1856, 1858, 1861, 1863 гг.
 Птицын Егор, 1860 г., и.д.
 Минаков Дей Михайлович, 1864 г., и.д., 1865, 1866, 1871, 1875 гг.
 Киселев Константин Демьянович, 1864 г.
 Алексеенко Иван Михайлович, 1866 г., кандидат
 Пчелкин Д.В., 1868 г.
 Калабухов Петр Васильевич, 1877, 1879, 1883 гг.
 Яковлев Иван Михайлович, 1885, 1887 г.
 Толстикова Александр Яковлевич, 1889, 1901 гг.
 Греков Иван Гаврилович, 1893, 1897 гг.
 Волков Петр Филиппович, и.д. около 2 лет, 1901 г.
 Эзау Иван Яковлевич, 1905 г., и.д. с 1.11.-25.11.1906 г., 25.11.1906-26.11.1909 г., 1918-01.02.1919 г.
 Способный Иван Васильевич, 26.11.1909, 1913 гг.
 Макаренко Константин Игнатьевич, 1917 г., и.д.
 Осипов В.И., август 1917 г.

Список источников и литературы:

1. М.М.Владимиров. Первое столетие г.Екатеринослава. 1787-9 мая 1887. Екатеринослав, 1887.
2. Н.Набиркин. Сведения об историческом развитии г.Екатеринослава.
3. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, Выпуск X. Екатеринослав, 1915.
4. Государственный архив Днепропетровской области. Ф.469, оп.1, д.1. Протоколы коллегиальных заседаний ЕГД. 23.08.1917-5.01.1918. Ф.11, сп. 1, д.311. Письма и прошения разных лиц губернатору о взяточничестве и злоупотреблениях городских голов, членов управы. 1897.
5. Екатеринославский Юбилейный листок. Екатеринослав. 1887.
6. Журналы ЕГД. 1888 г., 1890 г., 1900 г., 1904 г., 1905 г., 1906 г.
7. Известия Екатеринославского городского общественного Управления. 1909 г., 1910 г., 1911 г.
8. Известия Екатеринославского городского общественного Управления. Екатеринослав, 1918.
9. Первый Екатеринославский справочный листок. 1895 г. Екатеринослав.
10. Адрес-календарь. Весь Екатеринослав, за разные годы.
11. Сметы доходов и расходов г.Екатеринослава. За отдельные годы.
12. Альбом Южно-русской областной промышленной и кустарной выставки в Екатеринославе в 1910 году. Екатеринослав 1911 г.
13. Адреса-календари «Приднепровье».
14. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 г. Екатеринослав, 1875.

В.В. Іваненко, О.А. Удод

Про репресії у вузах та наукових установах Дніпропетровська (1930-і роки)

Іваненко Валентин Васильович - доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою російської історії Дніпропетровського державного університету
Удод Олександр Андрійович - кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри російської історії Дніпропетровського державного університету

Загальновідомо, що однією з найтяжчих спадщин нашого відносно недавнього минулого є масові репресії, безвинними жертвами яких стали мільйони радянських людей. Тривалий час ця актуальна в науково-пізнавальному і надзвичайно гостра в політичному та морально-психологічному відношеннях проблема по суті навмисно замовчувалася офіційною історіографією, правлячою елітою, створюючи тим самим поряд з іншими міфами та легендами ауру «непогрішимості» й «святості» суспільства, побудованого в колишньому СРСР.

В останні роки ситуація суттєво змінилася. Дослідники дістали доступ до закритих раніше архівних фондів та інших документальних джерел, отримали свободу творчості, розпочали перегляд застарілих стереотипів і схем, що впродовж десятиліть визначали пріоритети радянської історичної науки. Як наслідок - з'явилося чимало серйозних, правдивих праць про причини, характер, розмах і наслідки репресивної хвилі, котра прокотилася по країні у ході соціалістичного експерименту. Проте зроблені поки що тільки перші кроки на шляху пізнання істини в усій її повноті, відтворення реальної картини подій тієї бурхливої й надто суперечливої доби, відновлення історичної справедливості щодо тих, хто постраждав від сталінщини і тоталітарного режиму загалом. Великий імпульс до розгортання наукових досліджень на цьому стратегічному напрямі в Україні дала національна

програма «Реабілітовані історією», затверджена Верховною Радою та урядом в 1992 р.

Витоки політичного терору в постреволуційній Росії криються, на наш погляд, в жорстко централізаторській природі ладу, що виник 1917 р. на уламках величезної імперії, в абсолютизації більшовиками класового підходу у політиці, ідеї диктатури пролетаріату і компартії, в гіпертрофофаному розумінні ними іманентно властивої диктатурі функції насилля як універсального інструменту розв'язання різних проблем та протиріч, в неприйнятті цивілізованої формули політичного плюралізму, демократії, опозиційності, критичного осмислення шляхів і методів будівництва нового суспільства.

Врешті-решт поступово репресії були зведені в ранг партійно-державної політики й стали мало не природньою нормою соціальної практики в умовах започаткованих на радянському просторі глибинних суспільних перетворень. Їх еволюція і сплеск у 30-і роки органічно пов'язані з іменем «наймудрішого вождя» та його сумнозвісною тезою про «загострення класової боротьби у міру просування країни до соціалізму», взагалі з ідеологією, політикою і практикою сталінізму, що утвердився тоді у державі й суспільстві в результаті чергової «революції зверху» і являв собою свого роду унікальний історичний феномен, стрижень політичної системи тоталітарного типу - антигуманної й антилюдяної за суттю та змістом. Така система, що трималася багато в чому на страху, нехтуванні прав і свобод громадянина, особистості, й породила ту вакханалію беззаконня та свавілля, яка обернулася справжньою трагедією для покоління будівничих соціалізму передвоєнної пори.

В епіцентрі репресій за традицією опинилась інтелігенція як найбільш освічена, мисляча частина суспільного організму, котра об'єктивно виступає провідним носієм прогресивних ідей, а відтак, і «бунтарської» у певному сенсі психології, що так чи інакше впливає на її стосунки з керуючим класом. Причому недовіру й навіть ворожість з боку радянських властей інтелектуальний шар суспільства відчув практично відразу ж після революції. «На кожного інтелігента має бути справа» [1] - відкрито й недвозначно вимагав від чекістів Ф.Дзержинський, розгортаючи боротьбу з «ідейно чужими елементами». Тож і не дивно, що першими в жорнова репресивної машини потрапили представники старої інтелігенції - вчені, літератори, митці, технічні спеціалісти, а потім наступила черга й «нової»...

До початку 30-х років зусиллями кремлівського владика і створеної ним командно-бюрократичної системи в СРСР було нагромаджено чималий досвід «упокорення» тих, хто висловлював щонайменші порухи вільнодумства чи будь-які сумніви щодо вірності «генеральної лінії» більшовицької партії. Новий режим аж ніяк не бажав мати справу з опозицією, інакодумцями, ізолюючи їх від громадської думки, суспільства в цілому.

Своєрідним полігоном, де випробувались і відточувались механізми сталінської карально-репресивної машини, стала Україна. Саме тут «роззброювали» й «мирили» з більшовиками рештки уцілівших від громадянського протистояння 1917-1920 рр. політичних партій і рухів. Саме тут відпрацьовувалася «модель» ліквідації залишків «контрреволюційного охвістя». Нарешті, саме тут в кінці 20-х - на початку 30-х років прокотилася

інспірована «зверху» хвиля гучних процесів над «шкідниками» та «націоналістами», які завдяки офіційній пропаганді дістали широкий резонанс в країні. Згадаймо хоча б «шахтинську справу», спіави щодо міфічних «контрреволюційної організації у Наркомземі УРСР», «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Української військової організації» тощо [2].

Власне, під акомпанимент цих судилищ і здійснювався перехід до політики «великого перелому», «розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту», ламаючи числені людські долі. Найбільше при цьому постраждали старі спеціалісти та селянство, які й заповнили тоді переважну кількість місць так званих «будинків відпочинку». Але репресивний смерч не обминув і нову інтелігенцію. Так, із системи Наркомату освіти до листопада 1933 р. було «вилучено» понад 2 тис. чоловік, в тому числі майже кожний десятий вчитель республіки [3]. Лише з апарату Наркомосвіти «вичистили» близько 300 фахівців, а в обласних управліннях за політичними мотивами відбулася повна зміна керівництва, районній ланці - на 90% [4]. Багатьох з них відправили до таборів, а потім знищили. Водночас значного погрому зазнали науково-дослідні установи та відновлені з 1933 р. університети у Києві, Харкові, Дніпропетровську і Одесі [5].

Підсумовуючи перші «здобутки» на ниві боротьби з «націоналістами та шкідниками» в освітянській сфері, нарком В.Затонський не без пафосу відзначав: «Під керівництвом ЦК КП(б)У, завдяки нашому славному ДПУ, ми розкрили і розгромили ряд шкідницьких організацій, завдали українській націоналістичній контрреволюції більшовицького нищівного удару... Завдання, що стоять перед нами, вимагають ще більшого посилення більшовицької пильності, систематичного зривання з ворога маски... З системи НКО ще не вичищена вся контрреволюційна наволоч. Чистка повина продовжуватись далі» [6]. Наступні події підтвердили, що «турботи» наркома не були марними. Надто багато «ворогів народу» виявилось тут згодом.

Нерідко репресивні акції проти творчої, наукової інтелігенції ініціювалися рішеннями партійних органів, публікаціями в пресі і навіть звичайними доносами. Ось лише один приклад з цієї серії.

12 липня 1934 р. газета «Правда» повідомляла, що на очах дніпропетровських комуністів відкрито діють «українські націоналісти», зокрема професор держуніверситету Давиденко, який називав соціалістичну революцію на Україні «національно-визвольною», її гегемоном - буржуазію, а аббревіатуру «СРСР» вважав помилковою і пропонував змінити на «СРНР» - «Союз Радянських Національних Республік». Реакція місцевих партфункціонерів на «сигнал» не забарилася: Давиденка та його однодумця директора обласного історичного музею Карпенка виключили з партії. Проте сталінським опричникам цього було замало. 25 листопада того ж року в «Правде» з'явилася ще одна публікація, назва якої - «Буржуазні націоналісти розвінчані, а їх покровителі - ні» - промовисто свідчила про те, що справа «зброєносця націонал-опортунізму» професора Давиденка викличе до життя низку нових репресій, але тепер вже проти самого партійного та університетського керівництва [7]. Прискорила ж їх терорестична акція 1 грудня 1934 р. у Ленінграді, коли було

вбито одного з більшовицьких лідерів, члена політбюро ЦК ВКП(б) С.М.Кірова.

Того самого дня за пропозицією Сталіна приймається постанова ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», яка фактично й стала «правовим полем» для насадження атмосфери підозрілості, шпигуноманії, страху, формування системи позасудових структур («трійки», «двійки» тощо), небаченої ескалації насильства та беззаконня в країні в наступні роки. Відтоді починається якісно новий етап у боротьбі з «контрреволюційними злочинами», розгортанні репресій, що поступово набирають тотального характеру. Не випадково відомий західний дослідник Р.Конквест охарактеризував вказану постанову ЦВК, як «хартія терору» [8]. З такою оцінкою важко не погодитись, знаючи, які біди і страждання довелося пережити нашому народу лише за довільно-спрочене тлумачення закону, прав людини.

І знову сумне лідерство тут захопила Україна. Закритий лист ЦК КП(б)У до партійних організацій республіки під заголовком «Уроки подій, пов'язаних із злочинським вбивством тов.Кірова» визначив долучаючи багатьох науковців Дніпропетровщини, в тому числі ректорів державного університету М.Б.Комаровського і М.Г.Куїса, професорів Н.М.Ягнетинської, М.О.Юр'єва, П.Г.Глузмана та інших [9]. Лише протягом 1935 р. обласний відділ НКВС заарештував 182 троцькістів, звинувативши їх у підготовці терористичних актів проти керівників партії та уряду [10].

У зв'язку з цим цікаво простежити сам механізм дій органів НКВС. Так, у грудні 1934 р. майже одночасно з «вичищенням» із ВКП(б) за ґратами опинилася група вчених університету, зокрема Н.Ягнетинська, яку звинуватили в опозиційній діяльності, читанні книги Л.Троцького «Моє життя», в «протягуванні троцькістської пропаганди» у чорнових начерках до підготовленої нею історії заводу Г.Петровського. 28 листопада 1935 р. особлива нарада при НКВС СРСР винесла Ягнетинській вирок - 5 років виправно-трудових таборів (ВТТ) [11]. Такий же строк за «систематичне протягування буржуазної контрабанди шляхом використання у лекціях великої кількості цитат із ворожих марксизму-ленінізму авторів» отримав і завідувач кафедри історії партії П.Глузман, якому пізніше інкримінували ще участь у «троцькістському русі», за що й розстріляли [12].

У пошуках все нових і нових «ворогів народу» чекісти дедалі виразніше починають робити ставку на «виявлення» й знешкодження організаційних форм супротиву владі, фабрикуючи справи про всілякі «троцькістські», «есеро-меншовицькі», «націоналістичні», «диверсійно-терористичні» й т.п. угруповання, що діяли нібито за настановами лідерів опозиції та іноземних розвідок. Незважаючи на абсурдність звинувачень, саме вони визначали долі багатьох людей, і найчастіше представників гуманітарної інтелегенції, науковців, яким здебільшого відводилась роль своєрідних «мозкових центрів» подібних організацій. Розплата в таких випадках наступала негайно - тюрма, висилка, розстріл.

Хвиля справ щодо різноманітних «контрреволюційних об'єднань» прокотилася в Україні вже протягом 1935-1936 рр. Проте справді «дев'ятого валу» вона досягла в пік репресій, тобто в 1937- 1938 рр.

У квітні 1937 р., приміром, на Дніпропетровщині була викрита «троцькістсько-меншовицька організація» - так званий «паритетний центр», членами якого пильні «лицарі революції» «встановили», окрім ряду обласних керівників, ректора університету М.Куїса і проректора О.Брохіна, деканів історичного факультету Н.Александрова і геологічного О.Мікея, доцента кафедри діалектичного матеріалізму С.Молчанова, професорів Інституту фізичної хімії В.Фінкельштейна і фізико-технічного А.Реву, колишнього ректора Вищої комуністичної сільськогосподарської школи Л.Фельдмана та інших [13].

Залежно від посади, яку займав той чи інший арештант, слідчі й будували звинувачення. В.Фідровському, скажімо, приписували, що він у своїх лекціях «вихолощував марксистсько-ленінське вчення, протягував меншовицькі трактування»; О.Мікею - «шкідницьку діяльність на ідеологічному фронті»; Н.Александрову - те, що при підготовці до видання стенограм всеукраїнських з'їздів Рад у примітках та коментаріях буцімто «протягував скрипниківські контрреволюційні твердження з національного питання, які лили воду на млинок українського буржуазного націоналізму» [14].

Майже усі «паритетники» були засуджені до розстрілу, а Мікею, який відмовився на суді від своїх свідчень, мотивуючи це тим, що обмовив себе під впливом «жахливого становища у камері, де ув'язнені намагалися покінчити життя самогубством», дали 10 років ВТТ [15].

Навесні 1937 р. НКВС «розкручував» також справу «фашистської організації професури», котра начебто об'єднувала групу вчених-геологів провідних наукових центрів країни, в тому числі Дніпропетровська. Врешті-решт слідчим вдалося-таки довести з початку й до кінця фальсифіковану справу до логічного завершення - закритого засідання Военної колегії Верховного суду СРСР й застосування щодо професорів гірничого інституту І.П.Бухиника, Г.Є.Євреїнова, Б.П.Горського А.С.Гутта, А.Е.Малиновського за звинуваченнями у шпигунстві вищої міри покарання. Із складу надуманої організації в живих тоді лишився лише професор ДГІ С.С.Гембіцький, засуджений у березні 1938 р. до 8 років ВТТ, де й помер 18 травня 1943 р. (табір Чибіо в Комі АРСР), не дочекавшись звільнення. В 1957 р. усі репресовані за даною справою були посмертно реабілітовані [16].

Трагічна доля спіткала ще одного ректора університету - І.М.Єфімова, заарештованого 9 червня 1937 р. за належність до так званої «антирадянської терористичної організації «правих». Не викликає сумніву безглуздість обвинувачення: ніби Єфімов разом з секретарем партбюро О.Хохловим та помічником проректора з навчальної частини В.Данішевським відправили до Москви групу «терористів», спочатку у «розвідку» викладача-історика Л.Попова, а потім асистента П.Симоненка і студента С.Новогрудського з метою здійснення теракту над наркомом внутрішніх справ М.Єжовим. За версією слідчих, вони мали влаштувати засідку на одній з пожвавлених вулиць столиці і відкрити вогонь по автомашині Єжова в момент уповільненого її ходу. Ці звинувачення базувались, певно, на тому, що всі троє дійсно знаходились в той час у Москві, але - хто у відрядженні, хто на стажуванні, а хто у відпустці. І, звичайно ж, без зброї. Не виключено, що у процесі фабрикації справи не останню роль відіграли й інші чинники, зокрема те, що Новогрудський вважався сином

троцькіста, а Симоненко - одним із учнів репресованого професора Мікея. Тавро «ворог народу» в тодішніх умовах означало надто багато. Як би там не було, але восени 1937 р. усі звинувачені по справі «замаху на М.Єжова» за рішеннями виїзних сесій Воєнної колегії Верховного суду СРСР були страчені. Реабілітація ж прийшла тільки в середині 50-х років [17].

До речі, такі судові засідання були, як правило, закритими, проходили без участі адвоката, свідків й тривали пересічно 15-20 хвилин. Закінчувалися вони здебільшого винесенням стандартного вироку - вища міра покарання з конфіскацією усього майна, що особисто належить підсудному.

Зауважимо, що після серпневого (1937 р.) пленуму ЦК КП(б)У, який закликав остаточно розправитися з «бандою націоналістів», тюрми НКВС поповнилися новими арештантами, головним чином з числа колишніх боротьбистів, укапістів, меншовиків тощо. На Дніпропетровщині під цю категорію потрапили, наприклад, завідуючий обласним відділом народної освіти С.Крупко, професори Ю.Петровський, Франк, А.Горб, І.Каган, доцент А.Скідельський, І.Мейеров, викладачі С.Ринський, С.Мостовий, О.Ющенко, В.Колос, заступник директора Інституту металів М.Монахов та багато інших [18]. Водночас готувався арешт видатного історика, академіка Д.І.Яворницького, котрий фігурував в документах НКВС як «натхненник українського націоналістичного підпілля» [19].

Причому репресивні заходи застосовувалися не тільки щодо безпосередніх «зрадників Батьківщини», а й до членів їх родин. Так, на тривалий термін до таборів ГУЛАГу були відправлені дружини ректора університету І.Єфімова - Анастасія Федорівна, доцента С.Молчанова - співробітник гідробіологічного інституту Р.В.Бикова та інші. Діти заарештованих потрапляли переважно в інтернати й нерідко назавжди розлучались з батьками [20].

Всього тільки в період апогею сталінсько-єжовського свавілля (1937-перше півріччя 1938 р.) на Дніпропетровщині було репресовано понад 30 тисяч чоловік, або кожний 115-й житель області, включаючи немовлят й людей похилого віку [21]. За цією сухою статистикою - знівечені долі значно більшої кількості наших земляків, оскільки й сім'ям «ворогів народу» доводилося терпіти неабиякі утиски й приниження з боку властей.

Ось що являли собою лише в одному регіоні зловісна тінь сталінщини, нав'язана «вождем» політика «великого терору». І хоч хвилю репресій дещо збила постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства», згідно з якою заборонялися масові акції по арештам та виселенням, ліквідовувалися позасудові органи, почався процес перегляду окремих закритих та поточних справ, звільнення частини в'язнів з-під стражі, притягнення до кримінальної відповідальності найбільш одіозних енкаведистів, але невдози їх маховик знову був запущений на повні оберти, несучи нові болі та страждання в численні сім'ї будівників соціалізму. Вже у 1939-1940 рр., не без санкції «верхів», звісно, місцеві відділення НКВС приступили до цілеспрямованої «зачистки» усіх тих, кого не встигли «підібрати» раніше.

Безперечно, попереду ще велика й копітка робота по відновленню історичної правди і справедливості, так би мовити, у повному обсязі, без будь-

яких застережень чи обмежень. Потрібні свіжі, масштабні дослідження в цій важливій і, прямо скажемо, делікатній сфері, з залученням нових масивів джерел та свідчень сучасників, передусім недоступних у минулому документальних матеріалів із спецфондів архівів ВЧК-ДПУ-НКВС.

Однак можна без перебільшення стверджувати, що у ті багато в чому драматичні часи під пресом сталінської репресивної машини була перемелена краща частина нашого народу, його цвіт, а чи не найбільше все ж дісталось інтелігенції, яка часто розглядалася властями під кутом зору потенційного противника радянського державного та суспільного ладу, зазнаючи всіляких переслідувань і гонінь, аж до фізичного знищення. В цьому сумному ряду й ціла плеяда яскравих особистостей, представників наукової еліти, видних вчених Дніпропетровщини найрізноманітнішого спектру знань, «вилучених» правлячим режимом із творчого процесу в 30-і роки. У багатьох з них відібрали найцінніше життя. В результаті напередодні воєнного лихоліття більшість кафедр вузів і науково-дослідних установ фактично залишилися без досвідчених кадрів, професури, молодого талановитого порослі, були зруйновані відомі в Україні та за її межами наукові школи, згорнуті перспективні дослідницькі програми. Ясно, що ці люди могли б ще чимало зробити для збереження і примноження здобутків української нації, її соціально-економічного та духовного прогресу. Але не судилося...

Примітки:

1. Д.Э. Дзержинський - председатель ВЧК-ОГПУ - М., 1977, с.365.
2. Докладніше про це див.: Шаповал Ю.І. Україна 20-50 років: сторінки ненаписаної історії. - К., 1993.
3. Архів Служби безпеки України (СБУ). Фонд друкованих видань. Спр. 34, 36, 37, 45 та ін.
4. На фронті культури. - К., 1935, с.15.
5. Див.: Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-і роки.- К., 1991, с.313; На фронті культури..., с.96.
6. Цит. за: Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні..., с.314.
7. Див.: Повернення із небуття: документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті (Ред. кол.: В.В.Іваненко, В.Ф.Прісняков та ін. - Дніпропетровськ, 1995, с.38-44, 57-65; Зоря (Дніпропетровськ). 1934. 18 грудня; Звезда (Днепрпетровск). 1935. 1 января.
8. Конквест Р. Большой террор // Нева. 1989. №9, с.139.
9. Див.: Повернення із небуття..., с.29-30, 35-37, 46-48.
10. Архів управління СБУ по Дніпропетровській обл. Ф.3, спр. 51, т.6, арк. 78, 187.
11. Там же. Ф.4, спр. П-5048.
12. Див.: Повернення із небуття..., с.6.
13. Архів управління СБУ по Дніпропетровській обл. Ф.4, спр. П-5167, П-7143, П-7366, П-7655, П-8099, П-8206, П-14083, П-14643.
14. Там же. Ф.1, спр.14, арк.120.
15. Там же. Ф.4, спр. П-4675, П-7555, П-8206.

16. Див.: Елинов И.М., Ченцов В.В. Дело «фашистской организации профессуры» // Интеллігенція: суть, історичні долі, перспективи. - Дніпропетровськ, 1996, с.126-129.
17. Архів управління СБУ по Дніпропетровській обл. Ф.4, спр. П-7366, П-7770, П-3825, П-7773, П-13640.
18. Там же. Спр.П-4728, П-7782, П-13674, П-13899, П-22674, П-18733, П-20180, П-2253, П-7125, П-22589, П-24221.
19. Докладніше про це див.: Ченцов В. Учасник українського націоналістичного підпілля // Борисфен. 1966. №8-9.
20. Архів управління СБУ по Дніпропетровській обл. Ф.4, спр. П-49126, П-4931.
21. Там же. Ф.1, спр.14, арк. 77-83, 107.

О.Ю. Висоцький

Ідеологічні та організаційні особливості УСДРП та УПСР у контексті їх поразки у революції 1917-1920 років

Висоцький Олександр Юрійович - аспірант кафедри російської історії Дніпропетровського державного університету

Актуальність дослідження Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) обумовлена тим, що їх діяльність завдяки своїй спрямованості на реалізацію ідей соціальної і національної справедливості має для нас культурноціннісну значимість, через те, що ці ідеї відносяться до загальнолюдських цінностей і досі не мають належного, у порівнянні з країнами розвинутої демократії, втілення в Україні.

При зверненні до історичного досвіду українських соціалістів нас перш за все цікавить проблема їх поразки у революції 1917-1920 років в Україні та її причини. Фактично, будь-яке історичне дослідження Української революції, якщо воно не є цілком позитивістським, так чи інакше торкається цієї проблеми.

Основні позиції істориків щодо даної проблеми, хоча і в загальних рисах, але досить репрезентативно, відобразив у праці «Нарис історії України» Я.Грицак, який водночас запропонував низку своїх висновків з цього приводу¹. Деякі з них були опосередковано використані нами. Певне значення мали для нас також думки на цей рахунок відомого українського історіографа І.Лисяка-Рудницького².

Цілком зрозуміло, висновки багатьох українських закордонних істориків, а також сучасних вітчизняних дослідників, що пов'язували поразку українських соціалістів, скажімо, з вторгненням більшовистських військ в Україну або помилками лідерів українського соціалістичного руху, які нібито були обумовлені їх молодістю, неглибокі, наївні і характеризують цих дослідників як представників волонтаристського підходу до історії. А це виключає, в свою чергу, всіляку науковість. На наш погляд, у дослідженні даної проблеми треба триматися такого розуміння історії, яке передбачає об'єктивну даність і каузальну обумовленість усіх явищ та подій історичної реальності. Таким чином, щоб зрозуміти, чому український соціалістичний рух зазнав поразки, треба дослідити весь хід його розвитку та виявити причини, які на нього впливали.

З утворенням у 1899-1900 роках Революційної Української Партії (РУП) можна констатувати виникнення національної української революційної інтелігенції як самостійної суспільно-політичної сили Наддніпрянщини. Поява РУП, що виникла на організаційній базі студентських громад 1897-1899 років, була логічним продовженням культурницько-українофільської традиції, котра, як відомо, веде відлік з початку 1860-х років. Про це свідчить хоча б те, що такі засновники РУП як Д.Антонович, М.Русов, Д.Познанський були дітьми відомих українофілів-культурників. Разом з цим, утворення РУП було свого роду реакцією на аполітичне культурництво старшого покоління українських діячів. Як і представники культурництва, данину якому молодше покоління віддало ще задовго до заснування партії, руповці керувалися прагненням служити інтересам народу, але не шляхом підвищення його культурного рівня, а через його політичне просвітництво та організацію на боротьбу за соціальне і національне визволення. Проте сама постановка соціально-економічних і національно-політичних цілей українського руху у Наддніпрянщині не була заслугою виключно руповців. Виділення соціального та національного аспектів на рівні політичних завдань було характерно для українського руху ще з часів кирило-мефодієвців. Особлива роль тут належала М.Драгоманову й українським гурткам 1880-1890-х років у Києві та Петербурзі³, що знаходились під впливом його ідей.

Нове в утворенні РУП полягало у тому, що вперше у Наддніпрянщині була створена масова революційна організація, яка орієнтувалась на нелегальні форми діяльності, що не виключали революції. Про те, що РУП первісно планувалася як революційна організація, свідчить, між іншим, і її назва.

Виникнення РУП було наслідком низки причин, серед яких відзначимо найбільш значущі. По-перше, захоплення українською наддніпрянською молоддю (під впливом революційних подій у Західній Європі та діяльності революційних організацій Росії та Галичини) революційною романтикою. По-друге, етичні устремління засновників РУП служити інтересам народу,

домагаючись його соціального і національного визволення, які вирости (багато в чому завдяки творчості Т.Шевченко) із романтизації минулого України, ідеалізації українського народу та його героїчної боротьби, почуття морального обов'язку перед ним. По-третє, прагнення української молоді зайняти високе положення в суспільстві, тобто зробити кар'єру, і неможливість цього в тих історичних умовах, внаслідок необхідності для неї своїми діями слугувати традиції й ідеям національного відродження, що виключало, в свою чергу, можливість просування по суспільній драбині, оскільки будь-який суб'єкт, помічений як діяч національного відродження, неминуче піддавався, в кращому випадку, адміністративному гонінню⁴. Необхідність іти невідступно в руслі традиції служіння ідеї національного відродження була обумовлена як національним світоглядом революційної молоді, яка ідентифікувала себе з українським наддніпрянським соціумом, так і «очікуванням» з боку цього соціуму. При цьому відмова, чи тимчасовий відступ, як у випадку учасників Української соціал-демократичної «Спілки», від цієї традиції не лише не сприймався представниками українського соціуму, але й розцінювався як віровідступництво і міг потягти за собою осуд і навіть бойкот. В-четвертих, прагнення подолати відчуття національної неповноцінності шляхом придбання права на національно-культурний розвиток та творчість.

Створення РУП відзначило собою початок нового етапу у розвитку українського суспільного руху Російської імперії, що набуває завершення з останнім акордом Української революції. Саме у рамках РУП починають формуватися дві течії українського соціалістичного руху Наддніпрянської України - робітничая, яку репрезентувала у подіях 1917-1920 років УСДРП, та неонародницькая, що згодом конституювалася як УПСР.

Як відомо, первісно РУП не мала чіткої платформи, що давало можливість для існування у її складі представників різних ідейних течій. За великим рахунком, це були не стільки ідейні течії, скільки ідейні захоплення. На перших порах у діяльності РУП переважало народницьке захоплення і спрямованість на роботу у селі, організацію селянського руху. Передумовами існування народницької течії у РУП були: 1) традиційна в українському русі орієнтація на народ, під яким у першу чергу розумілося селянство; 2) вплив російського народницького руху; 3) обезземелення українського селянства.

З 1902 року у РУП виразно спостерігається формування соціал-демократичної течії, яка вперше набула яскравого ідейного виразу у «Нарисі програми Революційної Української Партії», запропонованому у квітні 1903 року на сторінках партійного часопису «Гасло» Київською Вільною Громадою. Передумовами виникнення робітничої течії в українському соціалістичному русі були: 1) вплив робітничого, а також соціал-демократичного руху Західної Європи та Росії; 2) проникнення нелегальної літератури, в основному соціал-демократичного змісту, у Наддніпрянщину; 3) соціальне розшарування селянства та його пролетаризація в результаті індустріальної модернізації Росії.

Поступово РУП остаточно переходить на соціал-демократичні позиції. Причинами цього були: 1) краще теоретичне підґрунтя, стрункність та переконливість соціал-демократичної ідеології у порівнянні з народницькою (чималу роль тут зіграла її спрямованість у майбутнє, на відміну від

народницької, яка намагалася зберегти аграрний характер економіки) ; 2) популярність соціал-демократичної ідеології у Західній Європі, що означало її авторитетність для українських революціонерів, прагнучих знайти теоретично-раціональне обґрунтування своєї діяльності, яка первісно багато в чому визначалася емоційними та етичними причинами; 3) намагання руповців прилучитися до світового революційного руху, легітимізуючи тим самим свою діяльність.

Процес переходу РУП на соціал-демократичні позиції завершився на II з'їзді (грудень 1905 р.) прийняттям партійної програми і перейменуванням її в УСДРП. Теоретична частина програми українських соціал-демократів була повністю запозичена з Ерфуртської програми (1891 р.) Соціал-демократичної партії Німеччини. Таке запозичення не було випадковим. По-перше, Ерфуртська програма вважалася зразком соціал-демократичних програм, а, по-друге, запозичення її теоретичної частини йшло у руслі резолюції «Міжнародна організація соціал-демократії» Цюрихського конгресу II Інтернаціоналу (1893р.)⁵, що рекомендувала, «щоб перша частина програм соціал-демократичних партій усіх країн, яка вказує на необхідність економічного перевороту, була б складена в однакових виразах для всіх...»⁶. Таким чином, запозичення мало за мету легітимізувати існування української соціал-демократії як самостійної революційної сили. Цій же меті служила резолюція, що була прийнята програмним з'їздом з національного питання, де УСДРП визначалася як «один з відділів міжнародної соціал-демократії»⁷.

У руслі реалізації завдання національного визволення, яке ставилося протягом всього періоду розвитку українського суспільного руху Наддніпрянщини, одним з важливіших пунктів програми УСДРП було висунуто вимогу автономії України. Автономістські, на відміну від самостійницьких, переконання українських соціал-демократів впливали, у першу чергу, із їх соціально-культурного буття. Виховані у російській школі і на російській літературі, будучи двомовними і часто використовуючи, як службовці, російську мову, діячі УСДРП були споріднені з Росією, за виразом І.Лисяка-Рудницького, вони «однією ногою стояли у всеросійському світі»⁸. Але основною причиною висунення автономістських, а не самостійницьких завдань, були стратегічні міркування українських соціал-демократів. Головним чином те з них, яке передбачало, що національне визволення щільно пов'язане з поваленням самодержавства і демократизацією (а також децентралізацією, котра розумілася як наслідок демократизації⁹) Росії зусиллями всеросійського революційного руху, до якого українські соціал-демократи зараховували й себе. Свою ж роль діячі УСДРП бачили в організації та керуванні боротьбою українського пролетаріату. Таким чином, установлення автономії (більш відповідаючій, як бачимо, стратегії української соціал-демократії) УСДРП планувала не за рахунок власної революційної діяльності з опорою на внутрішні сили Наддніпрянщини, а внаслідок здійснення демократичних устремлінь усього російського революційного руху.

Така позиція ставила УСДРП у залежність від всеросійського революційного руху, на який, у свою чергу, вона мала дуже обмежений вплив. Разом з тим, орієнтація на всеросійський рух та пов'язування з його розвитком

здійснення низки своїх програмних постулатів, не дозволило УСДРП вийти за рамки організації, що репрезентувала інтереси українського пролетаріату.

Треба зазначити, що в основі подібного добровільного обмеження та вузькомасштабності ролі УСДРП лежало ідеологічне положення, «що тільки ті організації робітничого класу, які виростають згідно з умовами життя пролетаріату кожного народу, можуть найліпше з'ясувати протилежність класових інтересів, боротися проти націоналістичних напрямів в кожній нації, розвивати класову свідомість і вести й направляти класову боротьбу пролетаріату кожного народу в спільній економічній і політичній боротьбі робітничого класу всієї держави»¹⁰. У зв'язку з цим постулатом УСДРП визнавала право всіх народів на національне і соціальне визволення, але вважала, що тільки національні організації пролетаріату цих народів можуть боротися за їх права. Цим, до речі, пояснюється і те, що при федералістському характері у цілому ідеології українських соціал-демократів, ними не було внесено у програму тезу про федерацію. І навіть коли у 1917 році вимога федерації була прийнята як програмна, деякі представники УСДРП, наприклад В.Винниченко, вважали, що «все представництво української соціал-демократії» не мало «ніякої потреби добиватись цієї форми (федерації. - О.В.) національного забезпечення»¹¹.

На формування стратегії українських соціал-демократів вплинуло декілька причин. Серед найважливіших виділимо, по-перше, вплив ідеології західноєвропейської соціал-демократії з її тезою, що, оскільки становище робітничого класу однієї держави стає все більш і більш залежним від становища пролетаріату в інших державах, його визволення може бути здійснене лише спільними діями робітників всіх країн¹², та, по-друге, організаційну слабкість УСДРП.

Важливим моментом в ідеології партії було й те, що вирішення питання про соціальне визволення тісно пов'язувалося з національним, причому перше ставилося у залежність від другого. Таким чином, питання про національне визволення українські соціал-демократи наповнювали не лише культурним та політичним змістом, але і соціально-економічним. Це видно хоча б із «Резолюції з національного питання» (грудень 1905 р.), де, між іншим, було заявлено, що «національний нагніт... веде до культурного, економічного і політичного занепаду»¹³. Треба однак зазначити, що подібне розуміння національної проблеми було характерним ще для діячів студентсько-громадівського руху, майбутніх руповців, які в «Оповіщенні» (1899 р.), адресованому організаціям української студентської молоді, відзначали, «що лихий безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідка російського абсолютизму»¹⁴.

Проте, безумовно, теоретична розробка та обґрунтування зв'язку національного і соціального питань багато в чому належить М.Поршу, одному з лідерів і головному теоретику УСДРП, який ще навесні 1905 р. у полеміці з Д.Антоновичем на сторінках «Праці», посилаючись на загально визнаний авторитет К.Каутського, відстоював думку про залежність соціально-економічного гноблення від національного¹⁵. Згодом ця думка була широко й докладно обґрунтована М.Поршем у його концепції національно-

територіальної автономії України спочатку на сторінках партійного щотижневика «Слово» (Київ, 1907-1909), а потім у брошурах «Про автономію» (К., 1913), «Автономія України і соціалдемократія» (К., 1917). Тут важно зазначити, що багато в чому саме завдяки роботам М.Порша політична програма УСДРП отримала вичерпне теоретичне та концептуальне обґрунтування і логічно завершений вигляд.

Те, що українські соціал-демократи ставили у залежність рішення соціально-економічних питань від національного обумовило їх політичну стратегію, яка передбачала спочатку встановлення автономії з сеймом, а потім вже вирішення проблеми соціально-економічного визволення трудящих. Наприклад, М.Порш міркував з цього приводу таким чином. Демократизація і прийняття законів про рівність прав усіх громадян і націй не вирішує проблеми національної неволі, тому що залишається капіталістичний лад і буржуазія, яка зацікавлена у пригніченні інших народів. Усунення національної неволі можливо лише за соціалістичних порядків, коли зникне «зовсім всяка неволя». Проте соціалізм є «тільки зіркою провідною в визвольній боротьбі робочого класа», «бо ж ніхто не знає, коли отой новий лад настане». Тому на перший план виходить завдання національно-територіальної автономії, при досягненні якої «національна неволя впаде сама собою»¹⁶, що відкриє широкий шлях для боротьби за соціально-економічне визволення, оскільки, згідно з М.Поршем (як і з більшістю українських соціал-демократів, що видно з «Резолюції з національного питання» (1905 р.)¹⁷), «національна неволя держить робітничий клас поневоленого народу в горі і злиднях, туманить його класову свідомість, розбиває єдність всіх робітників держави і єднає капіталістів і робітників поневоленого народу»¹⁸.

Як відомо, установка українських соціал-демократів на вирішення спочатку національного питання, а потім вже соціального, у повній мірі виявилася у добу Української Центральної Ради (УЦР). Наприклад, у резолюції «Про відношення до Української Центральної Ради», що була прийнята на конференції УСДРП у квітні 1917 р., вказувалося на необхідність стежити, «щоб завдання ЦР не ускладнились прийняттям ніяких інших пунктів політичної програми,... що безпосереднє не мають метою переведення автономії»¹⁹.

Важлива роль у концепції національної і соціально-економічної перебудови суспільства українськими соціал-демократами відводилася законам, що приймалися б на основі всенародного представництва²⁰. Якщо встановлення автономії пов'язувалося з діяльністю Всеросійських Установчих Зборів, то вирішення соціально-економічних та культурних питань на рівні автономії прямо ставилося у залежність від законів, видання яких передбачалося українським народом через своїх «виборних» у сеймі²¹. Надання великого значення законам, яке було, до речі, обумовлене традиційним беззаконням самодержавної Росії, свавіллям царської адміністрації, самоправством та безкарністю чиновників²², після повалення самодержавства багато в чому позбавляло революційності УСДРП (мається на увазі вирішення пекучих питань революції явочним порядком). Не сприяло революційності також розуміння українськими соціал-демократами досягнення соціалістичного суспільства як тривалого, поступового процесу перетворень.

Повертаючись до питання про українську неонародницьку течію, зазначимо, що впродовж 1903-1904 років його представники (М.Шаповал, О.Мицюк, В.Чехівський та ін.²³), у зв'язку з переходом РУП на соціал-демократичні позиції, залишили лави цієї партії і приєдналися до організацій російських есерів, або зайнялися створенням українських гуртків соціалістів-революціонерів на провінції. Проте до 1905 року діяльність гуртків та груп українських соціалістів-революціонерів була незначною. У цей час існували організації на Полтавщині та Харківщині, зокрема у Золотоношському повіті з 1903 року діяла українська група соціалістів-революціонерів, здійснюючи, за словами відомого українського есера М.Шаповала, «переважно аграрно-терористичну боротьбу»²⁴.

З початку Першої російської революції рух українських соціалістів-революціонерів суттєво активізується. У цей час виникають організації у Симферополі, Одесі, у Мелітопольському повіті, на Херсонщині, Полтавщині, Київщині, Харківщині, у селах Чернігівщині, Волині та Поділля; проходять своє бойове хрещення відомі есерівські діячі періоду 1917-1920 років - М.Шаповал (як учасник української есерівської групи у Чугуєві), О.Мицюк (як організатор «Українських Селянських Спілок» на Полтавщині та Катеринославщині²⁵), М.Стасюк (як організатор «Українських Селянських Спілок» на Катеринославщині) та інші.

Проведення I з'їзду Партії соціалістів-революціонерів (ПСР) у 1906 р. та прийняття на ньому програми організації підштовхнуло українських соціалістів-революціонерів до створення власної партії і програми. При цьому треба зазначити, що ідеологія ПСР у принципі поділялася українськими есерами²⁶ за винятком національного та земельного питань.

З'їзд (за іншими даними конференція) українських соціалістів-революціонерів був скликаний у Києві у лютому 1907 року багато у чому завдяки зусиллям і при активній участі відомого організатора українського соціал-революційного руху М. Залізняка²⁷. На з'їзді були присутні представники із Таврії, Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля та Київщини, були також українці, що належали до російської партії соціалістів-революціонерів. Усього ж нараховувалося 30-40 осіб.

З доповіддю про основи програми майбутньої партії українських соціалістів-революціонерів на з'їзді виступав М.Залізник, який став, таким чином, першим теоретиком українського соціал-революціонізму. Тримаючись думки, що необхідно створити власну, окрему від російської, партію соціалістів-революціонерів, М.Залізник побудував свою доповідь в основному на розгляді того, чим мусить відрізнятися програма українських соціалістів-революціонерів від їх російських колег. Наприклад, було заявлено, що програма ПСР у галузі земельного питання «для України не підходить». Крім того, вказувалося, що українські соціалісти-революціонери «повинні домагатися скликання Українських Установчих Зборів». Ці погляди М.Залізняка були підтримані більшістю присутніх, за винятком представників ПСР. І хоча програма так і не була вироблена, учасники з'їзду визнали себе «установчими зборами партії Українських соціалістів-революціонерів» та обрали її керівний орган - Головну Раду (свого роду Центральний Комітет), куди, серед інших, увійшли М.Залізник

і Ю.Квасницький²⁸.

Взявши за мету організацію партії, Головна Рада розіслала по селах, містах, різних школах і семінаріях своїх агітаторів, які заснували цілу низку партійних груп. Так були засновані групи у Родомислі, Коростишеві, Глухові на Київщині, а також у Валках, Золотоноші, Нової Александрії та Харківщині. Крім того, були засновані організації у Рівні серед солдатів та у Харкові серед студентів університету. Проте партія так і не змогла сформуватися внаслідок наступу реакції. У серпні 1907 року поліцією була розгромлена найбільш діяльна (стосовно видавницької діяльності) Родомисльська організація, яка складалася головним чином із вчителів. Зазнали аресту близько 30 осіб. Потім сталися арести в інших місцях і невдовзі була розгромлена Головна Рада, а М.Залізник і Ю.Квасницький - заарештовані²⁹. Але незважаючи на атмосферу поліцейських переслідувань, спроби українських есерів налагодити революційну роботу не припинялися. 1908 р. почала свою діяльність група під керівництвом В.Чехівського на Черніговщині. У відповідь на заклик у серпні 1911 року Головної Ради УПСР «до поновлення старих організацій і до заснування нових»³⁰ з початку 1912 року поновлюють свою діяльність Київська і Харківська організації, Г.Одинцем (одним із активних діячів періоду УЦР) заснуються Баришпольська та Ново-Басанська українські есерівські групи, до 1914 року з'являються гуртки українських есерів за межами України - у Москві, Петербурзі, Дерпті³¹.

У лютому 1915 року Київська організація розпочала видання під редакцією М.Ковалевського та при участі С.Єфремова, Л.Ковальова, Л.Полянського першого друкованого органу УПСР часописа «Боротьба»³², у якому був опублікований «Проект програму У. С.- Р», прийнятий Київською організацією українських соціалістів-революціонерів. Як одна з найближчих цілей у ньому висувалося скликання загальноросійських Установчих Зборів, які повинні були затвердити принципи демократичного та федеративного устрою Росії. Для України було висуното вимогу скликання українського установчого сейму, який мав би розробити та провести у життя національно-територіальну автономію³³. Таким чином, Київська організація українських есерів, у порівнянні з українськими соціал-демократами, у питанні автономії віддавала перевагу способу її досягнення «знизу», шляхом розвитку національно-революційних сил та народної ініціативи усереднені Наддніпрянщини після демократизації Росії, а не «зверху», рішенням загальноросійського законодавчого органу. Така позиція була характерна у добу УЦР для «правобережців» - правої течії в УПСР. «Лівобережці», що були репрезентовані в партії переважно вихідцями з ПСР, орієнтувались на загальноросійську законодавчу ініціативу. Причому у вирішенні соціальних питань «лівобережці» також покладалися на загальноросійські органи, тоді як українському сейму по суті відводили роль виконавця у деталізованому вигляді рішень цих органів. «Правобережці» ж вважали проведення соціальних реформ в Україні прерогативою українського сейму. Наприклад, це стосувалося земельного питання³⁴. З вищевикладеного випливає, що «лівобережці» вирішення соціальних питань ставили у залежність від дій загальноросійських органів, а «правобережці» від скликання українського сейму, тобто вирішення

національного питання. У результаті як ті, так і інші були позбавлені революційності у реалізації соціальних питань. А це, у свою чергу, загубно відбилося на їх політичній долі, оскільки народні маси, підтримуючи їх, пов'язували з ними якнайшвидше вирішення своїх пекучих проблем. Такі позиції «правобережців» та «лівобережців» мають цілком зрозуміле пояснення. Якщо політичні погляди «правобережців» склалися під впливом ідейної спадщини М. Драгоманова, що видно, скажімо, з «Проекту» Київської організації (1915р.) та з промови на Установчому з'їзді УПСР (1917 р.) одного з представників «правобережців» М. Ковалевського³⁵, то «лівобережці», будучи вихідцями з ПСР, й формувалися, очевидно, під сильним впливом її ідейних постулатів, насамперед ідеї єдності (у якій бачилася сила) всього революційного руху Росії та спільності інтересів усіх пригнічених народних мас. Наприклад, у програмі російських соціалістів-революціонерів містилося положення про те, що, проймаючись світоглядом революційного соціалізму, «всі верстви трудового селянства» усвідомлюють «себе єдиним робітничим класом», бачать «у своїй класовій єдності запоруку свого визволення» та підпорядковують «всі свої приватні, місцеві і тимчасові інтереси одному великому завданню соціально-революційного перевороту»³⁶.

Серед іншого, неабияку роль у поразці українських есерів і соціал-демократів у революції 1917-1920 років зіграла організаційна побудова їх партій, яка характеризувалася автономністю і слабким зв'язком партійних осередків як по горизонталі, так і по вертикалі. По-перше, це відбилося на ефективності роботи самих партій, та, по-друге, це визначило систему організації влади в Україні, ганебну в умовах революції. Як зазначав І. Лисяк-Рудницький, «згідно з добре відомою соціологічною закономірністю, революційний рух схильний переносити свою організаційну структуру на будь-який витворений ним режим»³⁷. В уяві українських есерів і соціал-демократів влада повинна була здійснюватися на основі її авторитетності і добровільності підпорядкування.

Підводячи підсумки, відзначимо, що діяльність (а разом з тим і доля) УСДРП та УПСР у добу революції 1917-1920 років була зумовлена політичною свідомістю їх членів і, перш за все, теоретичною - ідеологією. Формування ж ідеології українських есерів і соціал-демократів проходило під впливом історично обумовлених причин. Ідеологія обох течій українського соціалістичного руху виявила себе неспроможною на реалізацію поставлених революцією політичних завдань. Ця неспроможність ясно була усвідомлена багатьма членами УСДРП та УПСР вже восени 1917 року. Як один з проявів реакції на кризу ідеології у цей час почалося формування лівих груп в українському соціалістичному русі, що згодом конституювалися як самостійні організації з націонал-комуністичною платформою.

Однією з основних причин кризи ідеології українських соціал-демократів та есерів в умовах революції було формування її як інтелігентської, без реального, творчого зв'язку з широкими народними масами, а, отже, і без урахування їх психології та потреб. Це видно, наприклад, у підпорядкуванні вирішення соціальних питань національному в ідеології українських есерів і соціал-демократів, що було обумовлено, в свою чергу, їх соціальним середовищем.

Основними причинами поразки українських соціалістичних сил у

революції 1917-1920 років, на наш погляд, були наступні: 1) орієнтація на загальноросійський революційний рух та його законодавчу ініціативу; 2) нехтування соціальними питаннями на користь національних; 3) відстоювання парламентського шляху вирішення пекучих питань революції замість творчого використання та заохочення революційної ініціативи мас; 4) неефективність створеної ними системи організації влади. Як бачимо, ці причини повністю впливали з ідеологічних побудов та умов попереднього розвитку українських есерів і соціал-демократів.

Примітки:

¹ Див.: Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX-XX ст.- К., 1996.- С. 159-165.

² Див.: Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе.- В 2 т.- Т.1.- К., 1994.- С. 173-191; Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Там же.- Т.2.- С. 1-27; Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сороколіття // Там же.- Т.2.- С. 39-51; Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка усвітлі його публіцистичних писань // Там же.- Т.2.- С.95-112; Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Там же.- Т.2.- С.63-93.

³ Див.: Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. / Ред. М.Грушевського. - Кн. 3.- К.,1928.- С. 206-225; Василев М. Причинок до історії українського руху в Росії // Записки Наукового Товариства імени Шевченка.- Т. CVIII.- Р. 1912, кн.II.- С. 147-151; Програма // Там же.- С. 151-157.

⁴ Як деяке підтвердження вишенаведеному можна привести приклад з півсотней виключених на початку березня 1902 року семінаристів, що входили у РУП, за домагання включити в учбові програми українознавчі дисципліни, котрі відправилися у результаті виключення як одні з перших руповських агітаторів по селам Полтавщини. Див.: Капельгородський П. Вибрані твори / Записки семінариста, Аш Хаду, Непорозуміння.- Харків, 1932.- С. 55.

⁵ На це вказується в «Резолюції про теоретичну програму партії», яка прийнята на II з'їзді УСДРП. Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. У трьох томах. Упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник.- Нью-Йорк, 1983.- Т.1.- С. 153.

⁶ Международные социалистические конгрессы. Очередные вопросы и постановления.- Калуга, 1922.- С.11.

⁷ Резолюція з національного питання // Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упор. В.С. Журавський.- К., 1922.- С. 12.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе.- Т.2.- С. 5.

⁹ Див.: Резолюція про автономію України // Багатопартійна українська держава... С. 12.

- ¹⁰ Резолюція про національні організації пролетаріату // Там же.- С.13.
- ¹¹ Винниченко В. Відродження нації.- Ч.1.- Київ-Відень, 1920.- С. 44.
- ¹² Див.: Програма Української соціал-демократичної робітничої партії // Багатопартійна українська держава... С. 8.
- ¹³ Резолюція з національного питання // Там же.- С. 12.
- ¹⁴ Центральний державний історичний архів України.- Ф. 274.- Оп. 1.- Спр. 536.- Арк. 74.
- ¹⁵ Див.: Чацький І. З приводу неіснуючого питання // Праця.- 1905.- Ч.- 13-14.- С. 2-5.
- ¹⁶ Порш М. Автономія України і соціалдемократія.- Київ, 1917.- С.16-18.
- ¹⁷ Див.: Резолюція з національного питання // Багатопартійна українська держава... С. 12.
- ¹⁸ Порш А. Автономія України і соціалдемократія.- С. 11.
- ¹⁹ Про відношення до Української Центральної Ради // Робітничка газета.- 1917.- 7 квітня.- № 6.- С. 3.
- ²⁰ Див. напр. 4-й пункт програми УСДРП.
- ²¹ Див. напр.: Порш М. Автономія України і соціалдемократія.- С. 20.
- ²² Про це, приміром, свідчить 5-й пункт програми УСДРП.
- ²³ Див.: Животко А. 50 років. До історії Української Партії Соціалістів-революціонерів.- Прага, 1936.- С. 6-7.
- ²⁴ Шаповал М. Ю. Революційний соціалізм на Україні. Кн. 1.- Відень, 1921.- С. 42.
- ²⁵ Див.: Животко А. 50 років. До історії... С. 7.
- ²⁶ Див. наприклад: Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // Український археографічний збірник.- Т. 1.- Київ, 1926.- С. 281; Зазубень. Де що з спогадів партійного робітника // Боротьба.- 1917.- 30 лист. (13 грудн.). - №14.
- ²⁷ Див.: Зазубень. Де що з спогадів...; Пріїзд Миколи Залізняка до Києва // Боротьба.- 1918.- 13 березоля.- №15.
- ²⁸ Див.: Зазубень. Де що з спогадів...
- ²⁹ Див.: Там же.
- ³⁰ Відозва Головної Ради УПСР // Українська суспільно-політична думка... С.166.
- ³¹ Див.: Животко А. 50 років. До історії... С. 9.
- ³² Див.: Животко А. Історія української преси.- Мюнхен, 1989-90.- С. 209.
- ³³ Див.: Програма партії українських соціалістів-революціонерів (Проект, виданий київською групою українських соціалістів-революціонерів) // Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття.- Тернопіль, 1991.- С. 79-80.
- ³⁴ Див.: Постанови Загально-Української Конференції УПСР у Києві (3-6/VI.1917) та Краєвої Лівобережної Конференції УПСР в Полтаві (30/V.-2/VI. 1917).- К., 1917.- С. 9-10, 13-14.
- ³⁵ Див.: Установчий з'їзд УПСР // Боротьба.- 1917.- №1.- 1 травня (18 квіт.).
- ³⁶ Програма партії соціалістів-революціонерів // Программы

политических партий и организаций России конца XIX - XX века.- Ростов н/Д, 1992.- С. 61.

³⁷ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе.- Т.1.- С. 339; Див. також: Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: «Переднє слово» до «Громади» Михайла Драгоманова // Там же.- С.366.

Д.В. Архирейський, В.В. Ченцов

Махновці після «махновщини»: чутки і реалії (1921-1929)

Архирейський Дмитро Володимирович - викладач кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України

Ченцов Віктор Васильович - начальник факультету післядипломної освіти Академії митної служби України, кандидат історичних наук

Нестор Махно ні при житті, ні після смерті не зараховувався до пантеону парадних героїв України - ні радянських, ні національних. Сором'язливе замовчування чи, як крайня протилежність, гротескова карикатурність його постаті - тільки на такому рівні і розглядався він довгий час в попередній літературі (як і весь соціальний рух, названий його іменем). Проте сучасному досліднику вже неможливо проігнорувати внесок Махна і махновщини в розвиток і наслідки громадянської війни. Мова не йде про героїзацію постаті повстанського «батька», а лише про встановлення істинної картини минулого, тим більш, що це минуле безпосередньо відбивається й на сьогодні, обумовлюючи, таким чином, актуальність проблеми.

Серед інших аспектів останньої чи не найменш дослідженою залишається тема махновського «спадку», «відлуння»¹ в післявоєнну добу. Слід зазначити, що з еміграцією Махна діяльність регіональних махновських командирів не припинялася ще декілька

років. Відомі отамани Каменюк, Колесник, брати Сировацькі, Свищ, брати Іванови, Чорний Ворон, Буданов та ін. продовжували свою боротьбу проти червоних можновладців від східних кордонів України до Миколаївщини на заході, від Полтавщини на півночі до морського узбережжя і Криму на півдні.

Незважаючи на репресії, що знекровлювали селянство Запорізької губернії в 1920-1921 рр. за підтримку ним махновщини, і багато в чому штучний голодомор 1921-1923 рр., не припиняли партизанських дій проти режиму і місцеві отамани. На момент відходу Махна в Румунію на території губернії діяли, за офіційними даними, 4 повстанських формування загальною чисельністю в 560 бійців². За період з 1 червня по 1 грудня 1921 р. на Запоріжжі повстанцями було здійснено 17 нападів на різноманітні державні об'єкти (залізничні станції, мости, склади) і населенні пункти. Хоча, для порівняння, в сусідніх Донецькій, Катеринославській та Миколаївській губерніях ці показники відповідно складали 51, 39 і 30, що зайвий раз підкреслює силу репресій проти селянського повстанства в епіцентрі махновщини. За той же термін на Запоріжжі було вбито у сутичках з каральними військами 28 повстанців, захоплено в полон 9, а 39 здалися добровільно³. І все ж таки впродовж другої половини 1921-1922 рр. в різних районах Запоріжжя оперували групи отаманів Хватіна, Хитенка, Данилова, Ковалю, Гринька, Фісая, Бойка, Лисенка, Куліниченка та ін., і джерела досить однозначно вказують на їх махновський «родовід». Дії повстанців мали характер як політичний, так і кримінальний, але при їх аналізі слід пам'ятати, що офіційні радянські джерела, звідки ми, як правило, беремо відповідну інформацію, завжди намагались змістити акцент саме в кримінальний бік діяльності антирадянських повстанців. Але як би не кваліфікувались вчинки махновців з точки зору і тогочасного, і сучасного законодавства, важко не помітити, що основним їх змістом була перешкода розбудові більшовицької влади. Отамани, опротестовуючи комуністичну ідеологію в ключових пунктах останньої, не вважали нову владу народною, а отже - не вважали, що діють проти народу.

Так, в середині січня 1922 р. в с.Благодатному повстанці отамана Данилова вбили двох червоноармійців. Ймовірно, що ці ж партизани в лютому декілька разів зупиняли потяги на перегоні Чаплине-Пологи, грабуючи пасажирів й офіційних осіб. 15 березня напевно та ж група з 15 бійців здійснила невдалий напад на міст через ріку Вовча, а потім намагалась зупинити потяг під Гуляй-Подем⁴. 5 березня невідомий повстанський загін з кулеметом здійснив сміливий напад на с.Покровку⁵. В середині квітня, повідомляли офіційні зведення, якась організована «банда» продовжувала діяти на Гуляйпольщині, в Генічеському повіті з'явилась кримінальна «зграя» з 32 чоловік на чолі з колишнім начальником повітової міліції, а на Мелітопольщині оперувала група отамана Майка⁶. У травні в Гуляйпольському повіті оперували підрозділи отамана Бойка, під Мелітополем - отамана Антона Хитенка, на Бердянщині - отамана Лисенка⁷.

Звичайно, влада не бездіяла. Під ударами каральних органів один за одним отамани припиняли боротьбу, в тому числі й на батьківщині махновщини. Органи ВУНК рапортували, що в другій половині 1921 р. було захоплено весь склад Реввійська ради армії Махна - Забутька, Зверева, Хохотву, Чубенка, Разіна,

Вінника, Вороб'єва⁸. На початку 1922 р. було ліквідовано групу отамана Фісая, останнього захоплено в полон⁹. 18 січня 1922 р. за постановою Гуляйпольської воєнної ради було розстріляно громадян Ф. Зуйченка і А. Звелинського¹⁰. В середині січня в селі Воздвиженка було розкрито підпільну організацію з 11 чоловік, яку очолював амністований махновець Кулініченко, котрого застрелили при спробі втекти¹¹. Інший гуляйпольський повстанець Федорченко 13 березня помер від поранень¹². Отаман Коваль у лютому був убитий, за повідомленнями чекістів, селянами¹³. Інформаційне зведення «про рух бандитизму на Україні» від 13 березня 1922 р. повідомляло, що в с.Конські Роздори «виявлена і ліквідована банда чисельністю 7 чоловік під командою Гринька, якого при ліквідації вбито». Одночасно в Гуляйпольському повіті було знищено інше формування (13 чол.), що складалося переважно з амністованих махновців¹⁴. В квітні в Камишевахській волості був розстріляний повстанець Барановський; на початку травня в бою проти міліції загинув вояк з відділу Бойка Коломейщикова-Заменської; при спробі втекти з-під варт були застрелені Ф. Корж і М. Уденко¹⁵. В квітні в с.Новотроїцькому (під Генічеськом) були арештовані дев'ять членів місцевого підпілля, які розповсюджували друковані заклики «до боротьби з комнезами, парторганізаціями, повалення радвлади і надання допомоги Врангелю і Махну...»¹⁶

Найбільшого розголосу набув арешт в першій половині квітня в околицях Гуляй Поля Пантелея Каретникова, брата відомого командуючого Кримською групою махновців (листопад 1920 р.) Семена Микитовича Каретникова¹⁷. Відомо, що в 1938 р. П.Каретников був ще живий, бо притягувався свідком у справі Л.Зиньковського-Задова¹⁸.

Отже, наприкінці травня 1922 р. керівництво Харківського військового округу доповідало урядові республіки: «Мелітопольський і Гуляйпольський райони тепер спокійні»¹⁹. Звичайно, що такий висновок не був абсолютним і адекватним відображенням дійсності. Хоча голод, що поширювався, і постійні репресії робили свою справу, незадоволені «диктатурою пролетаріату» не переводились, про що свідчать самі чекістські джерела. Скажімо, на початку березня 1923 р. лише в Мелітопольському повіті діяло три окремих антирадянських формування отаманів Криворотька, Козакова і Кизилова загальною чисельністю 31 чол.²⁰ Не стало абсолютно лояльним до влади і мирне селянство. Ще в лютому 1923 р. надзвичайними органами, в тому числі і на Гуляйпольщині, бралися заручники під забезпечення роззброєння населення²¹.

Слід зауважити, що «post-махновщина» не обмежувалася лише діяльністю негомовних махновських отаманів в колишній зоні бойових дій Повстанської армії Махна. Не сидів, склавши руки, за кордоном і сам «батько». В січні 1922р., приміром, зовнішня розвідка ВУНК доповідала, що «Махно з Бухареста продовжує надсилати директиви Білашу, Кожину, Колесникову та іншим видним махновцям. В директивах пропонується не укладати ні з ким угоди і у випадку повстання на Правобережжі - бешкетувати в районах стратегічних пунктів, баз і комунікацій»²². Через місяць ті ж джерела інформації повідомляли, що махновці в Румунії розміщені у прикордонній смузі трьома окремими групами у 300, 150 і 200 чоловік. Вони «погано обмундировані, частина їх абсолютно гола. У продовольстві Румунія їм зовсім відмовила і добувають продовольство

вони у селян там, де вони розквартировані»²³. Спостережливі чекісти доповідали, що «сам Махно 28/XI11-(1921) був у Кишиніві у генерала Поповича і 29/XI11 з Кишиніва виїхав у Бухарест»²⁴. Хоча розвідники не виявили мети даної поїздки, в загальних рисах ясно, що Махно намагався підготувати в певних емігрантських колах ґрунт для організації нового антибільшовицького повстання в Україні. Останню тезу підтверджує факт появи на межі Полтавщини і Харківщини в лютому 1922 р. махновської кінної розвідки (15 бійців) з-за кордону, що, ясна річ, дуже збентежило радянське керівництво і військове командування. Пошук і ліквідацію махновців-розвідників було доручено винищувальному загону 55-го полку 7-ї дивізії²⁵. Ще через місяць, в середині березня 1922 р., особливий відділ Київського військового округу, у свою чергу, повідомляв, що махновська розвідка в складі 30 (чи 50) вояків була помічена і на Волині²⁶.

«Махновщина», як і власне ім'я Н.Махна, ще під час громадянської війни надзвичайно обросла різноманітними легендами, чутками, пересудами. Легендарний шлейф тягнувся за нею і в подальші роки, причому іноді авторами сенсацій становились й розвідувальні структури органів державної безпеки і регулярної армії більшовиків, а свідомість населення - сприятливим для цього ґрунтом. На початку жовтня 1921 р., скажімо, гомельські чекісти, а слід за ними командування Орловського військового округу повідомляли, що «в 70 верстах на південний захід від м.Брянська і на такій же, приблизно, відстані від північного кордону України, захоплено бандита, який є розвідником Махна. Цей бандит показав, що головні сили Махна, чисельністю в 340 шабель під командою Петренка рухаються двома групами у напрямку на м.Почеп і на м.Клинці. Загальна чисельність махновської банди доходить нібито до 7000 чол. з 50 кулеметами. Це повідомлення вражає своєю безглуздістю: звідки взявся Махно, розбитий і загнаний нашими частями, який переховується в Румунії, звідки в нього виявилась такої фантастичної чисельності банда, чому, нарешті, вона з'явилась десь під Гомелем і Брянськом, де Махно ніколи не бував - невідомо. Між тим Орловському В.О. ... має бути достовірно відомий дійсний стан речей...»²⁷

Інша чутка щодо раптової появи Н.Махна на території України датується листопадом того ж року. Бюлетень секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 12 грудня 1921 р. містив таку інформацію: «Зведення ВТНК на 24/XI повідомило про появу банди Махна в 60 шабель у Донбасі, і це не дивлячись на те, що всі зведення закордонного району встановили факт перебування Махна в Румунії, у м.Бельцях тощо...»²⁸ Або цей же документ інформував, що чекістами відзначено появу в районі станції Пологи в листопаді-грудні 1921 р. «банди Каретника - вочевидь колишнього «Замкомандарма Махновської» - в 70 шабель, що прийшла з Кубані. Деякі зведення визначили чисельність банди не в 70 шабель, а в 7»²⁹.

Цілком природно припустити, що насправді подібних чуток циркулювало по Україні чимало, і органи держбезпеки намагалися якнайшвидше розібратися в їх суті, виявити істину в їх основі. А в основі вищенаведених прикладів можна побачити абсолютно реальні речі. Ймовірно, що на Брянщині було захоплено справжнього махновця (принаймні, він точно знав П.Петренка-Платонова або

чув про нього), який, втім, почав напускати чекістам дим в очі. В другому випадку очевидно, що роль Махна взяв на себе якийсь місцевий отаман, ввівши таким чином на деякий час в оману каральні органи і навіть уряд республіки. І в третьому випадку, скоріше, чекісти елементарно переплутали двох братів - Семена і Пантелея Каретникових. Але залишається питання: чи всі чутки і пересуди вдавалося розкрити і нейтралізувати?

Певну роль у народженні чуток, недивлячись на досить високий рівень роботи, як було вже зазначено, відігравали самі чекісти і структури розвідки зокрема. Скажімо, не відразу чітко було встановлено факт переїзду Н.Махна з дружиною з Румунії до Польщі. В бюлетені секретно-інформаційного відділу РНК України від 21 березня 1922 р., наприклад, повідомлялося, що Махно «втік з Румунії до Болгарії чи Сербії...»³⁰ Інший офіційний документ, датований вже 4 травнем того ж року, інформував, що за даними ДПУ від 19 квітня, «Махно, за згодою штабу 3 румкорпусу з дружиною і 2 ад'ютантами виїхав з Бухареста в напрямку Кишиніва-Бендер, нібито з метою переправи на Україну. Решта махновців, близько 80 чол., залишилась в Орадїє-Маре. За неперевіреними агентурними даними від 29/IV, Махно з 5-ю офіцерами і 20 козаками прибув з Румунії у Львів. Махно нібито поранений...»³¹

Звичайно, що докладено було максимум зусиль аби точно встановити нове місце перебування Нестора Івановича. І ось аж у червні радянська розвідка встановлює і уточнює, що «Махно, розміщений у таборі Стржалково, від часу свого прибуття повів потужну агітацію проти Петлюри, називаючи останнього зрадником і бандитом, і обіцяючи козакам вивести їх на Україну, що значною мірою сприяло розкладенню табору Стржалково і на що було звернено увагу не тільки Петлюри, але й поляків. На прохання Петлюри Махна було ізольовано в окремому приміщенні, до якого було приставлено спеціальну варту...»³² Ми знаємо, що така антипетлюрівська і якоюсь мірою антипольська діяльність Н.Махна зрештою привела до суду над ним у Варшаві в 1923 р. Втім, повстанця № 1 України було виправдано по всіх статтях.

Нова економічна політика, хоча дещо і пом'якшила репресивну політику держави, все ж таки не відмінила її повністю. Зберігався суворий контроль органів безпеки над населенням, в т.ч. і над колишніми махновцями. Причому з часів громадянської війни зберігалася практика пов'язування махновців з анархістами. З лютого 1925 р., скажімо, ДПУ УСРР констатувало, «що махновські бази пов'язані з анархістами» в Новгород-Волинському, Білій Церкві, Дніпропетровську, Маріуполі, Бердянську³³.

В подальшому відзначалось «відродження активності анархо-махновців» в Україні. В квітні 1926 р. ДПУ республіки розіслало на місця секретний циркуляр «Про махновців», в якому стверджувалося, що «Махно відновлює свої спроби ідейного керівництва над куркульськими елементами українського села»³⁴. Перед органами безпеки ставилось завдання виявлення колишніх махновців і контролю над ними, особливо в тих округах, де колись оперувала махновська армія³⁵. В ході виконання завдання найбільшу чисельність колишніх махновців зафіксував Запорізький відділ ДПУ - 560 осіб, з яких 84 командного складу. Запорізькі чекісти повідомляли: «Дані, які ми вже маємо, свідчать про те, що колишні махновці ведуть на селі антирадянську роботу»³⁶.

Це не було перебільшенням. З 1927-1928 рр. в селі розвивались нові процеси, пов'язані із згоранням непу, «розкуркуленням» і переходом до колективізації. Селянство не могло просто погодитись з руйнацією звичайного життя, і в авангарді виступів незадоволених були колишні повстанці. Наприклад, в Межовському районі Дніпропетровського округу була виявлена підпільна організація з 7 чоловік, з якими підтримував зв'язок І.С.Чорнокнижний, активний учасник гуляйпольських з'їздів 1919 р. і спостерігач від махновців на III Всеукраїнському з'їзді рад. Розкопки, які були проведені на старому цвинтарі, дозволили виявити цілий арсенал - 17 бомб, 10 гвинтівок, 1340 патронів, револьвер тощо³⁷. Дніпропетровський окрввідділ ДПУ повідомив, також, що колишні махновці підтримують між собою зв'язки і заявляють, що коли виникнуть певні обставини, то вони з гаслом «Даш Махна!» готові сісти на коня. Один з піднаглядних, підкреслюючи згуртованість своїх товаришів, проголосив: «Варто лише вийти на майдан і гукнути: «Хлопці, за мною!», як в найкоротший строк я зберу дивізію»³⁸. В Маріуполі була ліквідована група А.Буданова, колишнього члена махновської Реввійськради. Група знаходилась на стадії переходу від організаційної роботи до ведення бойових дій проти режиму³⁹.

Продовжувалося стеження і за Н.Махном за кордоном. Більш того, ДПУ намагалось навіть контролювати його діяльність. Було заведено справу під кодовою назвою «Малий» (напевно враховувався невеликий зріст Махна), в якій накопичувався агентурний матеріал, що так чи інакше торкався «татка», як називали Н.Махна в еміграції. Через своїх людей ДПУ неодноразово пропонувало Махну повернутися в Україну. Це дає підстави вважати, що органи держбезпеки мали план використання переходу повстанського отамана на бік радянської влади для дискредитації махновщини. Проте недовірливий Махно висував дві умови для свого легального повернення на батьківщину. По-перше, він вимагав гарантії особистої недоторканості, а по-друге, - звільнення всіх махновців з в'язниць. Політична позиція Н.Махна того часу відбивалась у його фразі: «У випадку (світової) війни ми станемо на захист радянської Росії, але якщо народ піде проти радянської влади, ми будемо на боці народу»⁴⁰.

Намагаючись нейтралізувати вплив махновців, ДПУ прямо зазначало, що «зростання махновських настроїв серед куркульства України, яке йде під прапором анархії і махновщини, повинно викликати пильну увагу наших органів. Повинна бути розроблена система заходів по попередженню і локалізації всіх махновських груп, що народжуються, і всіх спроб відновлення колишніх махновських кадрів»⁴¹. Відповідно до цього плану репресивні органи проводило постійні арешти серед певних категорій населення. Так, за статистикою Секретного відділу ДПУ в 1928 р. було заарештовано 23 анархісти і 21 махновця. За першу половину наступного року кількість арештованих складала відповідно 62 і 40 осіб⁴².

В червні 1929 р. ДПУ мало перед собою завдання, крім остаточної ліквідації вітчизняного анархізму, вилучення (тобто ізоляції та знищення) махновців, які «є організаторами анархо-куркульських груп на селі»⁴³.

Знаючи сумні наслідки жажливої трансформації українського селянства на початку 30-х років (у вигляді «розкуркулення», суцільної колективізації та

геноциду-голодомору), не важко уявити собі, що мало хто з ветеранів-махновців міг би фізично пережити ці події. Околгоспнення селян можна вважати закономірним фіналом державної політики знищення будь-яких опозиційних або повстанських тенденцій, в тому числі і махновщини, в селянському середовищі.

Як бачимо, «махновщина», як явище, була не просто механічним процесом, перерваним еміграцією лідера і політичними репресіями. «Махновщина» безпосередньо була продовжена в Україні рядом відомих і невідомих отаманів, які б не змогли діяти без опори на селянські маси. «Махновщина» певною мірою стала часткою психології, свідомості, історичної пам'яті південноукраїнського селянина 20- початку 30-х років, про що свідчать форми реакції селянства в цей час на зміну внутрішньополітичного курсу держави, і не дарма ж влада так прагнула викоринити це явище, вибити будь-які уявлення про нього з селянських душ.

Примітки:

1. Архирейський Д., Іваненко В. Відлуння махновщини // Бористен.-1997.- № 1. - С. 21; № 2 . - С. 12-13.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО), ф. 3204, оп. 2, спр. 4^а, арк. 1.
3. Там же, спр. 11, арк. 1.
4. Там же, спр. 1., арк. 24; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО), ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 50, 64, 82; спр. 1305, арк. 30.
5. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 76.
6. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 98; спр. 1305, арк. 84.
7. Державний архів Запорізької області (далі - ДАЗО), ф. Р-1113, оп. 1, спр. 4, арк. 61, 106, 107, 109.
8. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 64.
9. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 7.
10. ДАЗО, ф. Р-1113, оп. 1, спр. 25, арк. 22.
11. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 25; ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 76.
12. ДАЗО, ф. Р-1113, оп. 1, спр. 4, арк. 108.
13. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 75; спр. 1305, арк. 38.
14. Там же, спр. 1305, арк. 68.
15. ДАЗО, ф. Р-1113, оп. 1, спр. 4, арк. 88, 107.
16. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 84.
17. Там же.
18. Петров С. Лева Задов - бывший чекист? // Комсомольская правда, 1990, 4 февраля.
19. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 124.
20. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 3373, оп. 1, спр. 2, арк. 9, 10.
21. Там же, арк. 6, 8.
22. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 32.

23. Там же, арк. 55; ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 26.
24. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 26.
25. Там же, арк. 31.
26. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 70.
27. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 616, арк. 62.
28. Там же, арк. 234.
29. Там же.
30. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 78.
31. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 101.
32. Там же, арк. 270.
33. Державний архів Служби безпеки України, фонд друкованих видань, спр. 415, т.2, арк. 17.
34. Там же, спр. 145, т. 2, арк. 32-34.
35. Там же, спр. 415, т. 2, арк. 46; спр. 445, т.1, арк. 22.
36. Там же, спр. 370, т. 1, арк. 18.
37. Там же, спр. 20, т. 1, арк. 15.
38. Там же, спр. 20, т. 2, арк. 275.
39. Там же, спр. 20, т. 1, арк. 13.
40. Там же, спр. 370, т. 1, арк. 94.
41. Там же, спр. 20, т. 1, арк. 16.
42. Там же, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 68-70.
43. Там же, спр. 20, т. 4, арк. 27.

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА

Г.В.Кузьмічова

Системи місцевого самоврядування у Європі та США

Кузьмічова Ганна Володимирівна - спеціаліст управління громадських зв'язків Дніпропетровської міської ради

Процес демократизації має безпосереднє відношення до розвитку місцевого самоврядування. Не виникає сумніву, що в Україні будуть складені свої форми та системи органів місцевого самоврядування. Ознайомлення з досвідом розвинутих країн надасть можливість більш ясно зрозуміти особливості цього процесу в нашій країні, побачити, що відрізняє з цього боку Україну від країн Європи та США.

Структура влади в Європейських державах поділяється на:

- **Центральний уряд** - уряд усієї країни (термін вживається як синонім термінів *національний уряд* або *федеральний уряд*).
 - **Уряд штату** - уряди земель, кантонів тощо, що входять до складу федеральних систем.
 - **Регіональний уряд** - об'єднує штати, групи штатів або органів місцевої влади
 - **Вищий рівень місцевого самоврядування** - провінція, департамент (інколи округ).
 - **Нижчий рівень місцевого самоврядування** - комуна, муніципалітет (інколи район).
- Між цими п'ятьма рівнями можуть бути й інші адміністративні рівні.

**Конституційні структури в Європі:
унітарна, співдружність, квазі-федеральна, федеральна**

Унітарна

Ірландія, Об'єднане Королівство, Данія, Нідерланди, Франція, Чехія, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Албанія, Греція, Італія, Португалія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Молдова, Туреччина, Росія, Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Сербія і Чорногорія, Македонія

Квазі-федеральна

Люксембург, Іспанія, Болгарія, Бельгія

Федеральна

Німеччина, Швейцарія, Австрія

(1) *Унітарна* (або централізована), наприклад, Франція, Об'єднане Королівство, Італія, Нідерланди, Люксембург, Португалія, Греція, Східна Німеччина, Польща, Румунія, Болгарія і Угорщина, а з 1993 року сюди потрібно додати Чеську і Словацьку республіки, з 1992 року - Словенію і Хорватію, Естонію, Латвію та Литву. Крім того, інші частини Югославії висловлюють побажання стати унітарними державами у майбутньому.

(2) *Співдружність державних утворень*, де конституція надає територіальну автономію, але автономія ця має обмежений характер завдяки тісним економічним зв'язкам, як це має місце у Росії.

(3) *Квазі-федеральна* структура, в яку об'єдналися, при цьому фактично втративши свою автономію, декілька формально автономних областей, або такі, що продовжують користуватися досить обмеженою автономією. Прикладом такої структури є Бельгія (з 1988 року) та Іспанія (з 1982 року), де було запроваджено майже цілком федеративну структуру, але де все ж таки центральний уряд зберігає важливі фінансові та інші повноваження.

(4) *Федеральна* структура у чистому вигляді, де існують конституційні гарантії автономії і де нею користуються у деяких важливих сферах. Це такі країни, як Західна Німеччина, Швейцарія і Австрія (незважаючи на те, що Австрія має деякі істотні риси децентралізованої унітарної держави, а Швейцарія являє собою конфедерацію, де повноваження центрального уряду обмежуються правами місцевих органів влади).

Наполеонівська «злита» система

За термінологією Лімана злиті системи характерні для більшості західно-європейських унітарних та квазі-федеральних структур. У найбільш чистому вигляді така система існувала у Франції перед реформами 1982 і 1986 років. Вказаний на малюнку 1 префект департаменту є призначеним центральним урядом професійним державним службовцем, відповідальним перед ним, а не перед органами місцевого самоврядування, за організацію місцевого життя. Як протиповага йому існують місцеві ради (особливо у великих містах), проте їхній

вплив є обмеженим, оскільки мери на місцях, які традиційно призначалися префектом департаменту, а тепер обираються на місцевих виборах, стають провідниками державної політики саме через префекта.

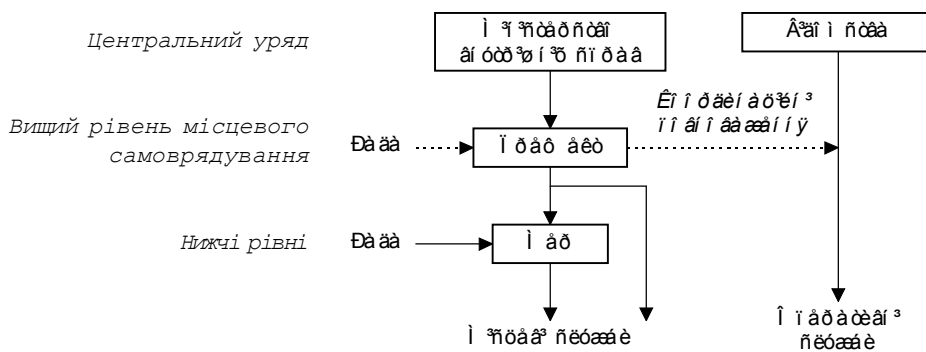
Англо-саксонська дуальна система

Дуальна система, або система з відокремленою ієрархією (за термінологією Лімана), представлена в місцевому самоврядуванні лише у Великобританії та Ірландії (див. малюнок 2). Вона полягає у наданні переваги управлінню через так звані комітети. При цьому відповідальність за виконання функцій місцевого самоврядування несе вся рада в цілому, але в рамках загальних обмежень фінансового та юридичного характеру з боку відомств центрального уряду. Головним наслідком є те, що виникають труднощі у створенні єдиної системи виконавчої влади, як з політичного, так і з адміністративного погляду. В результаті цього фігура мера стає чисто символічною, а спроби корпоративного управління обмежуються необхідністю досягнення політичного консенсусу і консенсусу у рамках комітету. Не так давно становище у Великобританії змінилося після ухвали 1988 року Закону про бюджет органів місцевого самоврядування і відповіді на запит Комітету Відікума (1986), де було наголошено на важливості колективних політичних рішень на місцевому рівні, але з урахуванням обмежень, що накладаються на фінансову свободу місцевої влади.

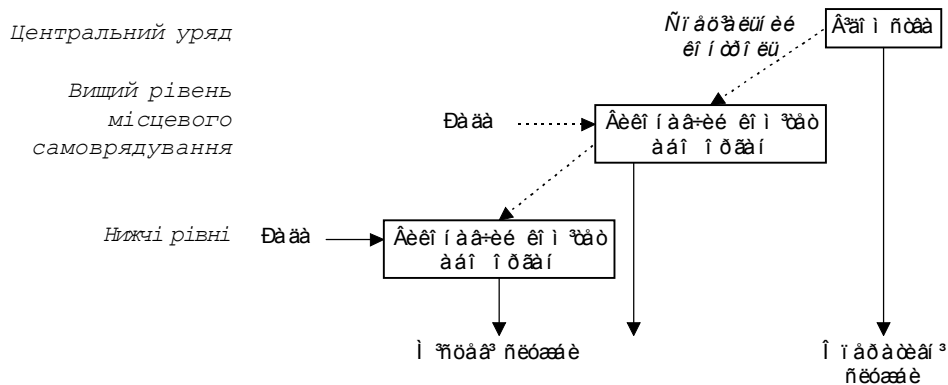
Скандинавські системи типу «рада/розділена ієрархія»

Системи з розділеною ієрархією (за термінологією Лімана) застосовуються в скандинавських країнах (див. малюнок 3). Центральний уряд справляє значний вплив на провінційний рівень, в тому числі через призначення членів місцевих органів влади, проте населені пункти мають свої власні ради і автономію з колективною відповідальністю, як це має місце в дуальній системі. Таким чином, система з розділеною ієрархією являє собою суміш зливої і дуальної систем.

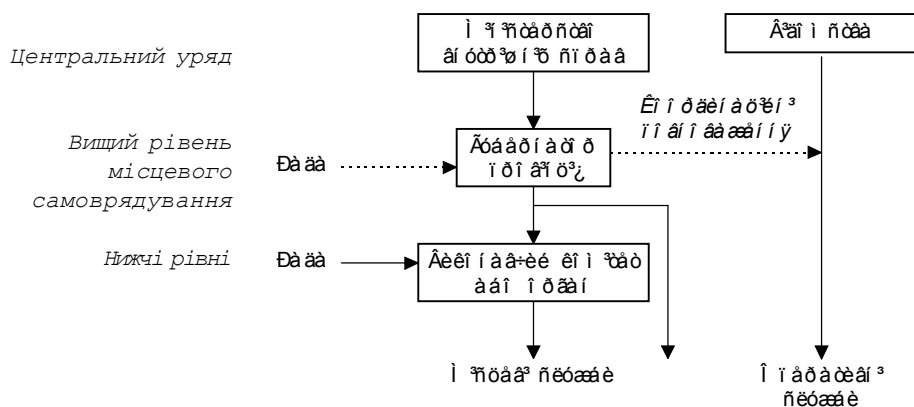
Типологія адміністративних структур у Європі на основі розширеної класифікації Лімана (1970)

Мал. 1 Злиті системи

Мал. 2 Дуальні системи

Мал. 3 Системи з розділеною ієрархією

Типи місцевого самоврядування у США

Структура влади у США поділяється на:

- **Округи** - адміністративні самостійні одиниці урядів штатів, які покликані відповідати на потреби громадян.
- **Райони округів штатів** - повноваження залежно від штату можуть бути різними: від ідентичних окружним до обмежених повноважень.
- **Муніципалітети** - засновані як корпорації громадян для надання йлої низки послуг.
- **Спеціальні райони** - квазімуніципальні органи, створювані для конкретних цілей, і чий кордони перетинаються з територією інших органів місцевого самоврядування.

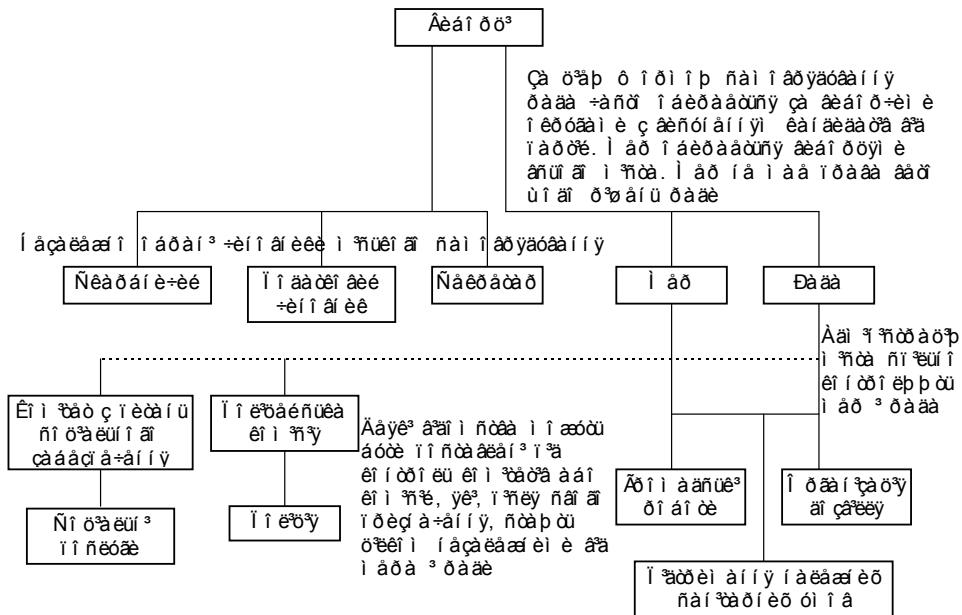

Рівні місцевого самоврядування у Сполучених Штатах

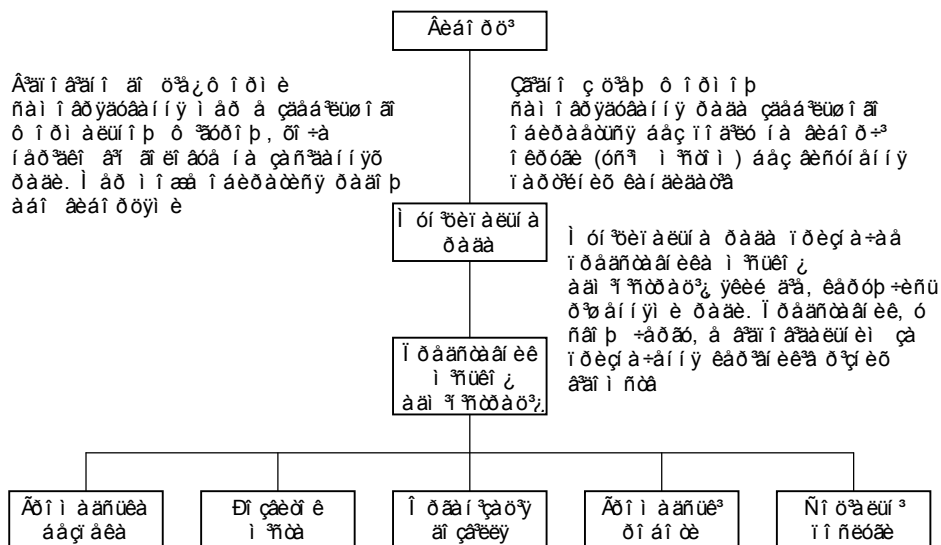
Тип самоврядування	Кількість	Кількість обраних посадових осіб	Число зайнятих протягом усього робочого дня
Округи	3042	62922	1573000
Муніципалітети	19205	134017	2033000
Райони округів	16691	118966	219000
Шкільні округи	14741	87062	3347000
Спеціальні райони	29487	72377	405000
Загалом	63166	475344	7577000

Спеціальні райони, створені для конкретних цілей

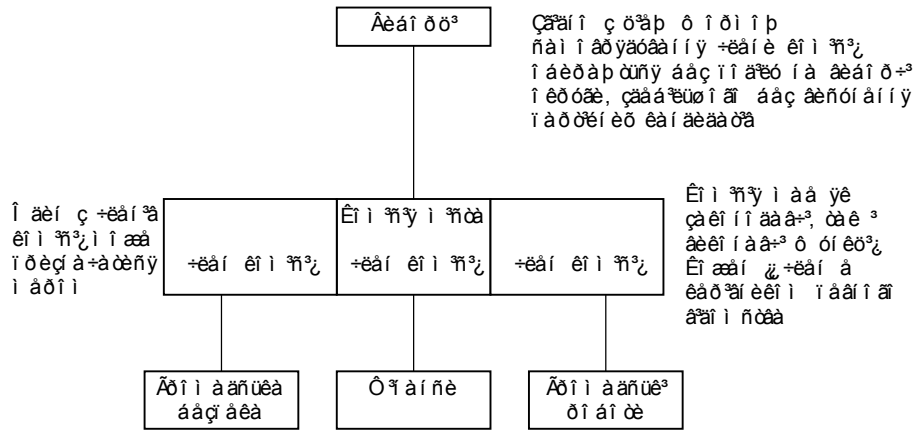
Функція	Кількість	У відсотках
Природні ресурси	6473	22,0
Пожежна охорона	5063	17,2
Міське водопостачання	3056	10,4
Житлове будівництво і суспільний розвиток на місцевому рівні	3460	11,7
Кладовища	1629	5,5
Каналізація	1605	5,4
Будівництво нових шкіл	707	2,4
Парки та рекреаційні зони	1004	3,4
Лікарні	784	2,7
Бібліотеки	830	2,8
Автомагістралі	620	2,1
Охорона здоров'я	481	1,6
Аеропорти	367	1,2
Інші спеціальні (одноцільові) райони	1491	5,1
Багатоцільові райони	1917	6,5
Загалом	29487	100,0

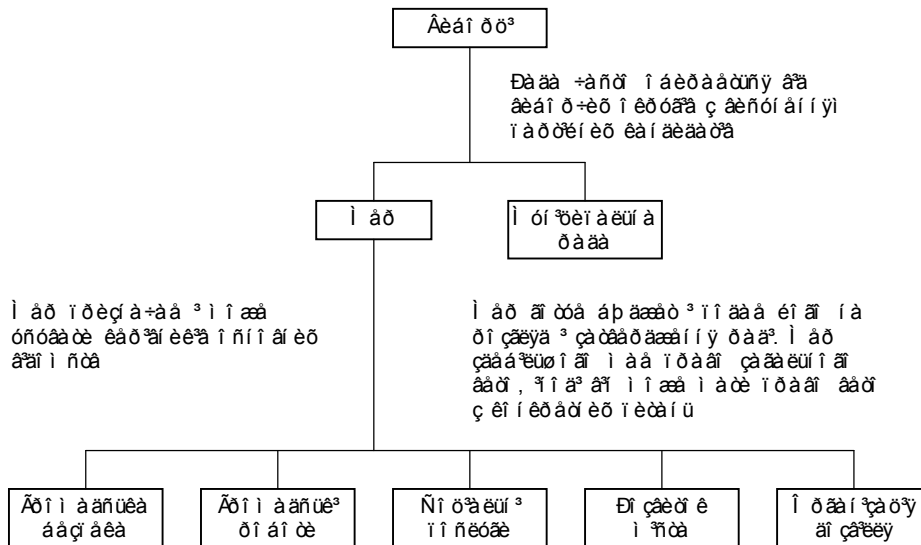
Мал. 4. Слабкий мер - рада

Мал. 5. Рада - представитель мѣской администрации

Мал. 6. Комісія

Мал. 7. Сильний мер - рада

АНТОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Р. Михельс

Отношение вождей к массам на практике

*Глава из книги Роберта Михельса
«Социология политической партии в
условиях демократии»
(Лейпциг, 1911)*

Высший слой вождей в политически организованном международном рабочем движении в большинстве состоит из парламентариев. <...>

То, что современными социал-демократическими партиями руководят парламентарии, - свидетельство их преимущественно парламентского характера. Партии делегируют самых авторитетных своих представителей на самую авторитетную должность, на которой, по их разумению, можно принести самую большую пользу. Авторитет парламентария возрастает по еще двум причинам. С одной стороны, в результате того, что чем дольше он находится на посту, которого его никто не может лишить в период полномочий, тем более независим он от партийной массы и в конечном счете от партийного руководства. <...> В момент избрания его зависимость от партии лишь опосредованна. Непосредственно же он зависит от избирателей и поэтому обязан в конечном счете своим положением неорганизованной массе. <...>

Сегодня партийные массы настолько привыкли считать парламент главным местом сражения за их интересы, что прилагают все усилия, чтобы облегчить дело своих стратегов, находящихся там.

Это убеждение определяет отношение масс к своим парламентариям. Положение фракции в рейхстаге становится решающим моментом, высшим законом во многих вопросах. Массы старательно избегают любой резкой критики, способной каким-то образом ослабить позиции парламентской фракции, даже если эта критика носит принципиальный характер. Если же ее не удастся избежать, то она из-за тех же опасений опровергается и решительно осуждается вождями. <...>

Известно, что парламентская фракция пытается получить разрешение на участие своих членов как парламентариев в ежегодных съездах партии с правом голоса. Оно (с невинным ограничением иметь право совещательного голоса по вопросам, касающимся их деятельности в рейхстаге) было получено уже на Берлинском съезде 1890 года. То же было вновь подтверждено при принятии нового устава на съезде партии в Йене в 1905 году. Получение мандата и без того не составляет для депутата труда. Ауэр однажды заметил: на депутатов было бы жалко смотреть, если бы они не сумели стать обладателями мандатов и все же даже на это им не пришлось тратить ни малейших усилий. <...>

Опираясь на более высокую компетенцию по отдельным вопросам, депутаты фракции социалистов считают, что они стоят выше съездов, судов своей партии и могут претендовать на право принятия решения. Так, многие члены социал-демократической фракции в Германии хотели решить так называемый вопрос о вице-президенте или кайзерстве в самой фракции, т.е. в обход партийному съезду. <...>

Вожди парламента - как социалистические, так и буржуазные, - присваивают права и приобретают черты закрытой корпорации и в отношении оставшейся части партии. Германская социал-демократическая фракция в рейхстаге неоднократно дезавуировала по своей воле отдельные важные составные части политики своей партии. <...>

Всеобщую забастовку, восторженно провозглашенную германской социал-демократией на съезде в Йене в качестве официального оружия партии, еще на Бременском съезде (1904 год) отвергли как всеобщую бессмыслицу, а затем на следующем съезде в Мангейме (1906 год) вновь отбросили как детскую фантазию. Все отдельные фазы этого зигзагообразного курса были доверчиво пройдены и массой делегатов и членов партии за пределами парламента с одинаковой степенью несамостоятельности мысли и одинаково восторженным отношением к долгу.

Еще более резко, чем в политической партии, господствующий характер вождей и их стремление управлять демократическими организациями по олигархическому принципу проявляется в профсоюзном движении.

Зарождение любого профсоюзного движения показывает, к какому широкому отрыву от демократии приводит первоначально демократическое рабочее движение централизованная бюрократия. В профсоюзах чиновникам еще легче осуществлять и продолжать практику, которая не устраивает большинство представляемых ими членов. Этот вывод в связи с известными решениями Кельнского съезда профсоюзов 1905 г. об отказе от празднования Первого мая (правда, не ставшего правомочным) и полным запретом дискуссии

о проведении всеобщей забастовки неоднократно и со всей решимостью многими посвященными подтверждался, другими же, напротив, оспаривался.

Уже в течение многих лет центральные правления профсоюзных объединений отняли у своих членов и оставили только себе право определять подъемы и спады движений за повышение заработной платы <...>, а также решать вопросы о том, является ли та или иная забастовка «оправданной» или нет. Поскольку руководители союзов обладают значительными суммами, то и дело спор идет вокруг того, чтобы выяснить, кому принимать решение об «оправданной поддержке» забастовки. Здесь перед нами встает вопрос, затрагивающий жизненный нерв демократического самоуправления и самоопределения профсоюзных коллективов. Если на решение этого ключевого вопроса претендуют вожди и более того - уже захватили его в свои руки, то это означает только одно: они исключают принцип элементарнейшей демократии и сами открыто провозглашают себя олигархами, в то время как массы, оплачивая расходы на содержание олигархов, должны с этим мириться. Конечно, это стремление вождей можно оправдать, исходя из соображений тактики и компетенции. Но здесь речь о другом. Для нас важно лишь обратить внимание, сколь незначительны различия между тенденциями развития государственных олигархий (правительство, двор и т.д.) и олигархий пролетарских.

Характерно, что социал-демократические вожди в Германии признают существование явно выраженной олигархии в профсоюзном движении. А профсоюзные вожди - существование олигархии в социалистической партии. Но о себе каждая заявляет, что она-то обладает иммунитетом против всех бацилл олигархии.

Несмотря на эти заявления, профсоюзные и политические вожди по взаимному согласию совершают действия, которые, будь они совершены только одной стороной, были бы резко осуждены как недемократические. Так, например, в принципиальном, исконно демократическом вопросе о праздновании Первого мая правление партии и всеобщая комиссия (профсоюзов. - Прим. перевод.) выдвинули по обоюдному согласию лозунг (1908 г.), в соответствии с которым позиция низовых политических и профсоюзных организаций полностью определялась сверху. <...>

Да будет нам здесь позволено вкратце остановиться еще на одной ситуации. Она имеет отношение к третьей, кооперативной форме рабочего движения. А в этой последней - преимущественно к производственно-кооперативной форме организации, которая по своей сути, кажется, наиболее полно способна воплотить демократический принцип.

Что касается потребительских союзов, то они изначально не являются благодатной почвой для демократического господства масс уже потому, что сфера их деятельности - чисто коммерческая, а стало быть, для массы членов потребительских союзов совершенно чуждая. Главные функции по ведению дел переходят от членов к служащим и небольшому числу компетентных доверенных лиц. <...>

Производственный же кооператив, особенно небольшой, представляет теоретически наилучшую почву для демократического сотрудничества. Он

включает в себя однородных участников, относящихся к одинаковой категории рабочих, имеющих одинаковую профессию и привыкших к одинаковому образу жизни. Если кооператив и нуждается в руководстве, то все же в нем больше возможностей для контроля, ибо члены его имеют одинаковые профессиональные знания и, таким образом, способны «советовать и работать». Не каждый член политической партии в состоянии заниматься большой политикой. Поэтому, как мы заметили, дистанция между рядовыми и генералом на этом поприще столь велика. Но, к примеру, в производственном кооперативе сапожников каждый член наряду с другими знает все, что относится к изготовлению сапог, к инструментам, сортам кожи. Существенных различий в уровне компетенции среди членов кооператива не наблюдается.

Несмотря на эти крайне благоприятные для чисто демократического организма обстоятельства, производственный кооператив вовсе не может считаться образцом демократического самоуправления. <...> Действительно, история производственных кооперативов обнаруживает следующую дилемму: или они погибают от раздоров и бессилия, вызванного правом вмешательства слишком многих, или они подчиняются воле одного лица или немногих, утрачивая при этом свойственный им кооперативный характер. В любом случае своим возникновением они почти всегда обязаны личной инициативе одного или немногих. Порой они представляют собой монархии в миниатюре, подчиняющиеся диктатуре руководителя, который представляет их интересы и волей которого они скованы столь прочно, что после его смерти или отказа от руководства перед ними встает угроза распада.

Источником, питающим эту тенденцию в производственных кооперативах, является и то обстоятельство, что они представляют собой <...> объединения лиц, чьи личные права уменьшаются по мере увеличения кооператива за счет принятия новых членов. <...> Производственные ассоциации идут по пути, который в свое время прошли цеховые организации, и определяются теми же психологическими законами. Достигая процветания, они становятся все более закрытыми, стремясь к монополизации достигнутых преимуществ. Иногда они косвенно ограничивают свой круг путем повышения вступительных взносов, но часто они вообще прекращают прием новых членов или определяют в уставе их максимальное число. Возникающая потребность в пополнении рабочей силы удовлетворяется за счет наемных рабочих, в результате чего рабочий производственный кооператив становится акционерным обществом. Иногда кооператив переходит также в прямое владение управляющего, превращаясь в частное предприятие. В обоих случаях прав Каутский, утверждающий, что социальная ценность рабочего кооператива исчерпывается в служении отдельным пролетариям в качестве средства для перехода из своего классового положения в более высокое. Родбертус назвал ассоциативные объединения подготовительной школой рабочего сословия, в которой рабочий учится в узком кругу ведению дел, участию в дискуссиях и началам управления.

Нельзя недооценивать личный момент в демократии. Его превосходство над объективным в небольших союзах огромно. В таких союзах крупные вопросы утрачивают свою первоначальную связь с той или иной личностью,

причем очень часто - быстро. Но лица, которые их ставят, не становятся от этого невлиятельными и незначительными. В Англии несколько человек, таких, как Макдональд, К.Хард, Индерсон, Клейнс, пользуются столь неограниченным влиянием на массы, что, как заметил один внимательный наблюдатель, влиять на массы можно только повлияв на них. <...>

Вожди, как правило, невысоко ставят массы (хотя среди них находятся и такие, кто восторгается массами и платит им за оказанное себе уважение сторицей). Но все-таки в большинстве случаев эта любовь не взаимна, прежде всего потому, что в течение срока своего правления у вождя была возможность в непосредственной близости познакомиться с нищетой масс. Фурнье пишет, что даже социал-демократические вожди считали массы, доверившие им исполнение своих чаяний и вступившие в их преданную свиту, пассивным орудием в своих руках, чем-то вроде ряда нулей, который существует лишь для того, чтобы придать очертания небольшому числу крайне левых.

Фактически различия в уровне образования и компетенции, существующие среди членов партии, проявляются и при распределении обязанностей. Вожди делают ставку на безмолвие масс, когда устраняют их от дел. У них складывается мнение: партия не может быть заинтересована в том, чтобы меньшинство ее членов, наблюдающих и размышляющих за развитием ее жизни, зависело от большинства тех, у которых еще нет собственного мнения по определенным вопросам. Поэтому вожди выступают противниками референдума или не применяют его в партийной жизни. Чтобы выбрать подходящий момент для действий, надо иметь кругозор, которым обладают всегда лишь немногие представители массы, в то время как большинство подчиняется сиюминутным впечатлениям и эмоциям. Ограниченный корпус чиновников и доверенных лиц, совещающихся на закрытом заседании (где они не испытывают влияния пристрастных газетных отчетов и где каждый может говорить без опасения внести сумятицу в лагерь противника), являясь коллегиальным, может рассчитывать на объективное суждение о себе. Для замены прямых выборов в партии косвенными, кроме политических причин, ссылаются и на сложное строение партийной организации. В отношении же гораздо более сложного государственного устройства в качестве программного пункта выдвигается требование прямого законодательства народа на основе права внесения предложений и наложения вето.

Противоречие, заключенное в столь различном понимании сходных сторон партийной и государственной политики, пронизывает всю партийную жизнь.

Фактическое превосходство рабочих вождей над руководимыми ими массами и твердая воля не идти у них на поводу, а даже, наоборот, иногда отказывать им в послушании, признается порой самими вождями с откровенностью, граничащей с цинизмом. <...>

Итак, представители социалистов в парламенте служат пролетариату, но при обязательном условии, что он не требует от них совершать глупости. В случае допущения последних вожди отказываются выполнять волю руководимых ими масс и выступают против них. Это понятие «не совершать глупости» каждый раз, разумеется, истолковывают сами представители, чем

обеспечивают их единоличное право решения по всем вопросам.

Концентрация власти в руках относительно немногих, как это имеет место в рабочем движении, с естественной необходимостью приводит к частому злоупотреблению ею. «Представитель», ощущающий полную свою независимость, превращается из слуги народа в господина над ним. Вожди, являясь первоначально творением масс, постепенно становятся их властелинами, - это истина, которую познал еще Гете, вложивший в уста Мефистофеля слова о том, что человек всегда позволяет властвовать над собой своему творению. Крайности конституированной партийной власти воспринимаются партией, выступающей против государственной власти, как естественная необходимость. По отношению к своим вождям масса проявляет гораздо больше послушания, чем к правительствам. Она терпит от них даже многие несправедливости, которые не потерпела бы от правительства.

На притеснения сверху низшие слои обычно отвечают физическим и резким противодействием, о чем свидетельствуют Жакерия, Крестьянская война в Германии, а также восстание фаши в Италии в 1893 году. Притеснений со стороны своих собственных, избранных самими вождями они часто не замечают вообще. Когда же массам открывают глаза на насилие, совершенное руководителями партии над демократическим идеалом, то их удивление и недоумение не знают предела. Когда же массам приходится искать защиту от партийных властей, то манера и способ их критики показывают, насколько беспомощны они перед этой проблемой как таковой. Совсем не желая увидеть порочный источник олигархии в централизме партийной власти, они считают, что лучшим средством борьбы против нее служит еще большее усиление централизации.

Защитники произвола, совершаемого демократией, ссылаются на оружие, которым располагают массы для предотвращения насилия над их правами: право контроля и смены вождей. Этот аргумент не лишен теоретического значения и поэтому заслуживает внимания. В демократически управляемом и использующем парламентаризм государстве для свержения ненавистного министра теоретически достаточно того факта, что он не устраивает народные массы. И, как обычно полагают в теории, нежелания избирателей округа или участников окружного собрания хватает для того, чтобы снять кандидатуру впавшего в немилость народного представителя. А большинство общей конференции профсоюзов может освободить областного руководителя. Но на практике теоретическому праву противостоит ряд консервативных тенденций, делающих претензии автономных и суверенных масс иллюзорными. Иллюзорное представление о том, что любой индивид может быть выдвинут массами, которое в свое время как кошмар преследовало Ницше, действительность превращает в нечто расплывчатое, поскольку право стать функционером имеют, конечно, все, но только немногие на это способны.

Одновременно с образованием вождизма, обусловленного длительными сроками занятия постов, начинается его оформление в касту. Где ему не препятствуют явно выраженный индивидуализм и фанатичный политический догматизм, как во Франции, там старые вожди противостоят массам компактными группами. По крайней мере до тех пор, пока массы не доходят до

серьезного протеста и не угрожают их господству. Процедура делегирования регулируется вождями порой путем особых соглашений, в результате которых массы фактически отстраняются от всяких форм соучастия в принятии решений. Часто эти соглашения сводятся к взаимным заверениям. Несколько лет назад в Германской социал-демократии кое-где сложилась чисто формальная система: вожди договорились делегировать себя на партийные съезды по очереди. На конференциях по выборам делегации один из них просил слово, чтобы рекомендовать участникам выбрать другого, который в этот момент был как раз «на очереди». Сначала некто А рекомендовал Б, и затем Б предлагал А. Члены партии весьма редко протестуют против такого трюкачества. Как правило, они даже не замечают его существования. Хотя, с одной стороны, конкуренция вождей между собой таким образом (по меньшей мере в этой сфере) устраняется. Но с другой стороны, обрывается нерв любого не пассивного участия широких народных масс, не включенных в бюрократические структуры, в высших формах партийной жизни - жизни партии, которую, собственно, только они и поддерживают своими материальными средствами. Несмотря на всю жесткость внутренней борьбы, дух корпоративизма назначаемых вождей и прежде всего у социал-демократии Германии <...> обнаруживает во всех демократиях высокую степень устойчивости в отношениях с массами.

Поэтому в случае столкновения масс с вождями последние, если только между ними есть какое-то единство, всегда остаются победителями. В ходе крупных политических столкновений и масштабных экономических сражений, которые массы начинали вопреки воле своих вождей, вожди вскоре вновь оказывались победителями и, когда это требовалось, - даже за спиной масс и против их настоящей воли, в нарушение всех основных принципов демократии, при несоблюдении всех правовых, идейных и экономических связей, которые соединяют оплачиваемых вождей с оплачивающими их массами, - декретом сверху устанавливали взаимопонимание с противником и добивались возобновления работы. <...>

Массы часто испытывали в этой связи недовольство, но никогда не протестовали, поскольку у них не было сил для выяснения причин многократного нарушения права. Излив свою демократически оправданную ярость на немногих бурных собраниях, они не могли не прикрыть олигархию своих вождей фиговым листком демократического одобрения. В Рурской области (1905 г.) поднялись шахтеры, когда вожди за их спиной объявили крупную забастовку горняков законченной. Казалось, что на этот раз массы основательно посчитаются с олигархией. Но уже через несколько недель все вновь вернулось на свои места. Вожди воспротивились воле руководимых и тем не менее остались их представителями. В Турине (в октябре 1907 г.), когда на третий день всеобщей забастовки бастующие на заключительном митинге подавляющим большинством поставили вопрос о продолжении забастовки, вожди отказались от этого действующего и для них решения, распространив обращение, в котором они призвали рабочих к возобновлению работы. На последовавших затем партийных и профсоюзных собраниях нарушение дисциплины вождями было задним числом одобрено руководимыми, которые боялись отозвать своих руководителей, среди которых были известные и

уважаемые люди.

Вожди демократических и революционно-социалистических партий могут быть в случае необходимости абсолютно всевластными и проводить собственную политику, независимую от различных объединений и организаций. Повсеместное нарушение возложенных на них расширенным руководством (съездами, конгрессами) обязательных решений по тактическим вопросам, все более укрепляющаяся привычка принимать важные решения узким кругом и ставить всю партию перед свершившимся фактом <...>, тайные соглашения вождистских инстанций между собой <...>, тайные обещания и обсуждения с правительством, фракционные обещания о неразглашении тайны, которые воспринимаются как неприличные только тогда, когда они относятся к верхам (правлению партии), а не к низам (к партийным массам) - все это является естественным результатом господствующей олигархической системы.

Нет никаких признаков того, что эта обнаруживаемая на практике власть олигархии в партийной жизни в ближайшей перспективе будет подорвана. Независимость вождей усиливается по мере их незаменимости. Влияние, которое они оказывают, и экономическая безопасность их положения все более привлекательно действуют на массы и возбуждают честолюбие самых одаренных для вступления в привилегированную бюрократию рабочего движения. А она из-за этого становится все более неспособной к тому, чтобы направить возможную скрытую оппозицию против старых вождей, опираясь на новые силы. <...>

Массы время от времени могут выступить и с сознательным протестом, но их энергия всегда укрощается вождями. Только политика господствующих классов, хватающих во внезапном ослеплении через край, способна выдвинуть партийные массы на сцену истории в качестве активных действующих лиц, свергающих власть партийной олигархии, поскольку прямое вмешательство масс всегда происходит вопреки воле вождей. Если не считать этих эпизодических нарушений, то естественное и нормальное развитие организации по-прежнему накладывает и на революционно-социалистические партии печать устойчивости и покоя.

Перевод кандидата философских наук Ю.И.Филиппова

Р. Михельс

Борьба вождей между собой за власть

*Глава из книги Роберта Михельса
«Социология политической партии в
условиях демократии»
(Лейпциг, 1911)*

Тезис о неограниченной власти вождей в демократических партиях нуждается в пояснении. Теоретически вождь зависит от воли масс. Малейшее недовольство с их стороны - и ему надо уходить в отставку. В любой момент он может быть смещен и заменен. <...>

Масса вообще никогда не способна к господству, но каждый входящий в нее индивид способен на это, если он обладает необходимыми для этого положительными или отрицательными качествами, чтобы подняться над нею и выдвинуться в вожди. <...>

...Часто создается впечатление, будто масса действительно господствует над вождем. В действительности же, как правило, речь идет о новом вожде, или о новом слое вождей, который стремится овладеть массой и которому удалось навязать ей свои собственные представления, противоположные идеям старого круга вождей. Таким образом, старый круг вождей как бы оказывается перед необходимостью либо подчиниться воле масс, либо уйти в отставку. При более пристальном взгляде легко заметить, что и его подчинение служит всего лишь средством против влияния новых вождей. <...>

Борьба между вождями и подозрительное отношение друг к другу подхлестывают их к повышенной, часто несколько искусственной активности. Парламентарии пытаются усостыжить своих внепарламентских противников с помощью <...> служения долгу, сохраняя при этом уважительное отношение масс. Это и демократическая добродетель, и в то же время олигархическая мера предосторожности. Поскольку подавляющее большинство избирателей и членов партии о деятельности парламентария ничего определенного не знают и он постоянно подвергается обвинению в ничегонеделании, то ему приходится иногда самому напоминать о себе. Эта потребность служит источником и длинных порой речей, и шумных сцен, о чем свидетельствуют повестки дня в народных представительствах Австрии, Франции, Италии и Англии, ибо именно таким образом вожди привлекают наибольшее внимание к себе, а в большинстве стран даже вызывают чувство гордости. Вызывающие интерес силовые средства возбуждения личных конфликтов для широкого круга людей куда более понятны и доступны, чем научные диссертации об использовании гидроэнергии или торговых сделках с Аргентиной.

Эпизодическое, во всяком случае формальное следование вождей воле масс, от которых они теоретически зависят, происходит у более слабых и подлых натур среди них в форме демагогии. Демагоги, эти льстецы массовой воли, вместо того чтобы поднимать массы, опускаются до ее самого низкого уровня, но опять же лишь для того, чтобы под ложным, искусно изобретенным прикрытием (будто у них нет никакого иного более честолюбивого стремления, как стоять на коленях перед массами в качестве верноподданнейших слуг) надеть на них свое ярмо и господствовать от их имени. <...>

Источником противоречий, вызывающих борьбу между вождями, могут быть самые различные причины. Часто в их основе лежат возрастные различия физиологического и психологического свойства (молодежь против стариков) или даже различия социального происхождения (потомственный пролетарий против потомственного буржуа). Нередко противоречие вытекает из объективных потребностей различных сфер <...> того или иного движения - партия против профсоюза, фракция против правления партии. Или же характеризуется разрывом по горизонтали (борьба одного слоя бюрократии с другим), или по вертикали - нарушение равновесия между двумя местными группировками вождей.

Но наиболее часто расхождения между группами вождей происходят по двум мотивам. Во-первых, в силу объективных, принципиальных различий в мировоззрении или по меньшей мере в воззрениях на перспективы развития и, следовательно, тактики. Отсюда существование различных направлений - ревизионистов и марксистов, синдикалистов и социал-демократов и т.д. Во-вторых, по личным причинам: личная антипатия, зависть, недоброжелательность, беззастенчивая борьба за лидерство, демагогия. <...>

Вожди, обладающие партийной властью, вовсе и не скрывают, что их цель - удерживать свободу слова инакомыслящих или других вождей в максимально узких рамках. Поэтому обладатели власти выступают поборниками дисциплины и подчинения, т.е. тех качеств, которые они называют условиями партийной жизни как таковой. Порой они идут даже на установление цензуры для своих подозреваемых в бунтарстве товарищей, принуждая их к отказу от собственных журналов и публикации своих статей только в официальных, т.е. подчиненных партийным властям изданиях. Существующий в германской социал-демократии запрет на участие в буржуазных изданиях <...> объясняется именно этим и никакими иными тенденциями.

В своей борьбе против молодых старых вождей поначалу, как правило, получает поддержку масс. Присущее массам всех рабочих партий естественное скептическое отношение к незаметно протезируемым и выдвигаемым старыми вождями новичкам <...> приводит к тому, что член партии, если он не хочет подвергнуть себя нападкам, должен сначала пройти длинный испытательный срок, прежде чем осмелится выступить с собственными идеями. <...>

Вожди, управляющие партией, обличают вождей партийной оппозиции перед массами в некомпетентности, отсутствии призвания, крикливости и прегрешениях перед партией, демагогии и обмане, охотно выдавая самих себя за представителей воли масс и призывая от имени масс и демократии непослушных или просто непопулярных к подчинению.

...Старым вождям приходится контролировать массы, чтобы те не выдвигали неудобных им лиц. Исходя из этого они требуют от избирательных округов не назначать своих кандидатов в рейхстаг без полученного заранее разрешения правления партии.

Старые вожди всегда стремятся подстегнуть к своей колеснице новые движения, не имеющие сильных вождей, предотвращая таким образом с самого начала любую конкуренцию и любую возможность нового идейного направления. Возникновение движения молодых рабочих было воспринято большинством в германской социал-демократии и профсоюзах скрепя сердце. Но когда они поняли, что этот процесс уже не остановить, они решительно вышли вперед и взяли руководство этим молодым движением в свои старческие руки. <...>

В последнее время господствующие классы демократически управляемых стран пытаются сдержать напор революционного рабочего движения тем, что выдающимся его вождям они уступают места в министерствах, укрощая тем самым революционный пыл всегда узко ограниченным участием в разделении власти.

Олигархия современной демократической партии, сдерживая неудобную

ей оппозицию, шла часто тем же путем. Если вожди оппозиции в партии опасны, поскольку имеют, хотя и немногочисленную, опору в массах, то господствующие в партии лидеры пытаются охладить их пыл и нейтрализовать: вожди оппозиции получают высокие должности и звания <...> и тем самым делаются неопасными. Тем более что на самые почетные места их не допускают, и они остаются на вторых ролях, но без заметного влияния и в безнадежном меньшинстве. Что же касается ответственности за действия, совершаемые группой вождей, то они делят ее со своими бывшими противниками.

Путь новых вождей к власти крайне мучителен. Он пролегает через всякого рода препятствия и преграды, и расчистить его может лишь благосклонность масс. Редко борьба между старыми и новыми вождями заканчивается полным устранением первых. Заключительный акт этого процесса состоит не столько в смене элит, сколько в их реорганизации. Происходит их слияние. Новое поколение, пока оно еще неуверенно держится на ногах, охотно использует в отношении старого, чтобы не быть им уничтоженным, всевозможные обходные пути. Оно распространяет заверения в незначительности своих объективных отличий от воззрений большинства, торжественно провозглашает себя продолжателем старых, испытанных принципов и сетует на недостаток чувства демократизма у старых вождей. <...>

Одной из самых интересных глав в истории борьбы вождей являются предупредительные меры, которые принимают вожди внутри своих собственных закрытых корпораций для поддержания дисциплины, т.е. для сохранения цементирующей воли большинства. <...>

Превентивные меры для обуздания меньшинства среди вождей, являющихся депутатами, утрачивают действенность, когда конфликт возникает не между меньшинством и большинством членов фракции, а между одним из ее членов, поддерживаемым влиятельными лидерами партии, и остальными депутатами-социалистами. В этом случае победу можно легко одержать и в одиночку. <...>

Наиболее отчетливо стремление депутатов поставить себя над партией проявляется именно там, где существует сильная партийная организация, т.е. в современных рабочих партиях, а внутри них - опять же главным образом в ревизионистских направлениях. Принадлежащие к этим направлениям депутаты ведут непрерывную борьбу до тех пор, пока не привлекут на свою сторону большинство партии, чтобы выйти из-под влияния партии, а самое главное - рабочей массы, и стать в зависимость не от местной партийной организации, а от избирателей в прямом смысле слова, т.е. от их личных избирателей, которые обычно представляют собою серую, неорганизованную, более или менее индифферентную массу. <...>

<...> Когда новые вожди достигают своей цели, т.е. когда им удается свергнуть ненавистную тиранию своих предшественников от имени нарушенных прав анонимной массы и они после этого сами занимают посты, дающие им обладание властью, то в них начинаются такие перемены, в конце которых они, если не по форме, то непременно по содержанию, становятся похожими на поверженных тиранов, как две капли воды. Вывод из этой метаморфозы, который дает нам история, ясен и однозначен. Оппозиция в государстве,

возглавляемая наследными принцами, редко представляет угрозу для самой короны. Точно так же и оппозиция претендентов на пост вождя против старых вождей не является опасной для самой партийной организации и для системы господства вождей. Современные революционеры становятся реакционерами в будущем.

Обратное психологическое влияние руководства массами на вождей.

Психологическая метаморфоза вождей.

Потребности масс в вождях и их равнодушию противостоит естественная жажда власти вождей. Эволюция демократической олигархии еще более ускорится за счет присущих всем людям качеств. <...>

Типичный вождь рабочих партий в моральном отношении находится не ниже, а, скорее, выше типичных вождей остальных партий. Это порой безоговорочно признают и явные противники социализма. Но функции постоянного руководства массами оказывают на характер морали вождей, по существу, негативное влияние. <...>

Предположим, что среди прочих условий вождь, по меньшей мере в начале своей карьеры, был убежден в правильности принятых им принципов. Вождь выделился из массы, одной из частичек которой он был. <...> Это в большинстве случаев проявляется там, где вождю не надо противостоять прочной партийной организации с соблазнительными постами, а только предстоит создать, основать свою партию. <...>

Не каждый, кто стал командиром масс, был до этого претендентом на пост командира. Но ставший им уже с трудом возвращается в прежние, в политическом отношении подчиненные условия.

Всякое осознание власти вызывает манию величия, а стремление к господству, благонамеренное или дурное, живет в каждом человеке. Все это элементарные истины психологии. Сознание собственной ценности и понимание потребности масс в вождях соединяются и приводят к тому, что в вожде пробуждается естественное влечение к господству. А любая власть стремится к расширению своих полномочий. <...>

Если вожди не нажили состояния с самого начала или не имеют иных источников дохода, то за свои посты они держатся по экономическим мотивам. Они часто срastaются с ними не только в силу конкретных и духовных причин, но и в силу финансовых. Легко заметить это у простых рабочих - с ними считаются только потому, что они являются вождями рабочих. Утрата постов была бы для них равнозначна банкротству. Возврат в старые условия, из которых они вышли, был бы в большинстве случаев невозможным. Психологически они как вожди, пользующиеся преимуществами и славой своего незначительного господствующего положения, не смогли бы вписаться в старую среду. Если брать профессиональный аспект, то свои прежние навыки они утратили. И к любой иной работе, кроме партийной агитации, они непригодны.

Перебежчики со стороны буржуазии уже износились. Молодыми, свежими, энергичными вступали они в ряды организованного рабочего движения. Быстро стали вождями. Но образ жизни, который они при этом вели, при всех заключенных в нем больших преимуществах, был напряженным и

обременительным, разрушительным для здоровья, как любая карьера, сопровождаемая почестями. В результате они быстро состарились. В итоге и для них их бывшая профессия стала чуждой, причем тем в большей степени, чем ее содержание отдалено от деятельности профессионального политика. <...>

Психологические метаморфозы, происходящие на протяжении ряда лет с вождями, имеют и еще один источник.

Если перебежчики являются выходцами из буржуазии, то в вожди рабочих партий они пробивались к пролетариату через этику, энтузиазм и науку. С юношеским задором, в пору оптимизма, когда взору открыт весь мир и разум с радостью стремится взять барьеры, встающие перед последовательным логическим осмыслением больших проблем, <...> движение штурма и натиска, состоящее, как правило, из студентов, еще по-настоящему не повзрослевшее, уже переходит рубикон. Затем они борются по другую сторону баррикад, терпят поражение и добиваются успехов в качестве вождей противников того класса, который их породил и воспитал. Но их молодость уже прошла. <...> А вместе с молодостью канули и идеалы как в силу превратностей будничной борьбы, так и в результате нового опыта, противоречащего старой вере. Таким образом, многие вожди в глубине своей души отчуждены от самых существенных сторон социализма. Они ведут лишь изнурительную борьбу против собственного скептицизма или же осознанно или неосознанно возвращаются к идеалам своей (несоциалистической) молодости.

Но, разуверившись, они уже не могут вернуться назад. Они уже не могут «перестроиться». Их удерживает прошлое как внешне, так и внутренне. Созданная ими за это время семья ропщет. Их добрая политическая репутация властно требует продолжения прежнего образа жизни. Так что с внешней стороны тому делу, которому в свое время отдали лучшие силы, верность они сохраняют. Но идеалисты превратились в оппортунистов, верующие - в неверующих, альтруисты, с открытым сердцем стремившиеся к благодеяниям, - в эгоистов, действия которых проникнуты явным и холодным расчетом.

Таким образом, эти люди не пришли в партию с явным или таящимся лишь в подсознании намерением стать вождями. Их влекли только жертвенность и жажда борьбы. Но, с одной стороны, в силу врожденного, а с другой - благоприобретенного превосходства они стали вождями масс. В качестве таковых с течением времени оказались подверженными всем соблазнам обладания властью в той же мере, что и их товарищи, которые связали себя с социализмом как честолюбцы и с самого начала сознательно были настроены использовать массы в качестве трамплина для достижения своих целей и планов. <...>

Особенно влияют на психологию вождей резкие переходы от оппозиции к участию в публичной власти. Очевидно, что период политической травли и преследования государством и обществом способствует повышению этического уровня партийного руководства, хотя бы уже потому, что препятствует проникновению в партию карьеристских элементов, в то время как периоды триумфа и спокойствия снижают уровень партийного руководства. Это относится не только к старым вождям, привыкшим действовать скрытно (качества которых в периоды благоволения правительства хотя и не

утрачиваются полностью для дела пролетариата, однако все же столь разительно меняют свою окраску, что эти вожди полностью отходят от масс). Это характеризует и новых вождей, которые вообще появляются только тогда, когда им начинает светить солнце партии. До тех пор пока борьба на стороне угнетенных равнозначна принятию тернового венца, буржуа, перешедшие на сторону социализма, выполняют в партии функции лишь развивающие у них бескорыстие. Они могут стать опасными для социализма только тогда, когда современное рабочее движение начинает маскировать свои принципы и вступает на скользкий путь политики компромиссов. <...>

Перевод кандидата философских наук Ю.И.Филиппова

Х Р О Н І К А Н А У К О В И Х П О Д І Й

7 жовтня 1998 року в Національній гірничій академії України відбулася презентація книги Ганни Кирилівни Швидько «Історія держави і права України». Автор - відомий науковець, доктор історичних наук, професор кафедри українознавства та політології НГАУ.

«Історія держави і права України» є навчальним посібником, рекомендованим Міністерством освіти України і розрахованим перш за все на студентів-правників. Хронологічно він охоплює період від Київської Русі до початку ХІХ століття, досліджуючи зародження і еволюцію як державних інституцій, так і правових норм. До розгляду включено не тільки українські правові норми, а й чужоземні, які з часом були засвоєні українською традицією.

8-9 жовтня 1998 року в м.Дніпропетровську відбулася I Міжрегіональна наукова історико-краєзнавча конференція «Історичне краєзнавство Подніпров'я». Вона була організована Дніпропетровською облдержадміністрацією, Дніпропетровським історичним музеєм ім. Д.І.Яворницького та Дніпропетровським держуніверситетом. На засіданнях учасники розглянули теоретичні проблеми краєзнавства, етапи історії Подніпров'я, українського козацтва, міст та сіл.

ABSTRACTS

A.V. Reshetnichenko

Spiritual bases paradigm of world-views

In given article we take into account that the problem is not developed and we consider space and time as a spiritual basis of world-views. The criterion of estimation noetic accepts a measure of development of conducting parameters of vital-activity: work, education, culture, rest and another. We offer the methodical approach of measurement and analysis of spiritual bases of world-views.

D.V. Archiresky, V.V. Chentsov

Machnovians after the «Machnovschina»: rumours and realities

The article interpretes some plots of anti-Soviet struggle of the Machno's insurrectional formations of Zaporozhja in 1921-1923, observes anti-machnovian trend of the activity of the Ukrainian repressive organs at second half of the 20s, notes the facts of peasant departures against the regime under sign of «Machnovschina» during decreasing n.e.p. and total collectivisation.

A.N. Korh

Enlightenment philosophy and idea of self-determining personality

The paper deals with some peculiarities of forming idea of self-determining personality in the Enlightenment philosophy. It was during the Enlightenment that very important step was taken as to shaping modern individualism, delimitation of freedom and arbitrariness, coming to the necessity of coordination of personal interests and society interests, recognizing individual peculiarity as allhuman value.

S.V. Shevtsov

A Phenomenon of the power in education as an ontological problem

Conseption are considered: the power of a first image, self-overcoming, the pedagogical tact, tragedy of education, proceed from analysis of a phenomenon of the power in education and clarification of ontological foundations.

C.N. Kolesnykov

Notions of the Ukrainian organization at XVIIIc. in the Ukrainian historiosophy

The article touches upon the important problem of ukrainian historiosophy at second half of XIX century: the notions of the socio-political organization of the Ukraine at XVII century. The autor presents a few interpretations the term of "historiosophy" that has used in the Russian and Ukrainian philosophical and historical literature. He analyses the hisnoriosophy and socio-political ideas of V. Antonovych (who was being the main symbolic figure of Ukrainian populist movement and thought) and P. Kulich (who proclaimed of Ukrainian conservative and monarchical views).

ВПЕРШЕ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ

**Відкрита підписка на 1999 рік на
науково-теоретичний і громадсько-політичний
альманах «Грані»**

У наступному році в альманасу будуть опубліковані статті керівників держави та органів місцевого самоврядування, видатних політиків та економістів щодо перспектив розвитку України та Дніпропетровського регіону. Науковці та фахівці отримають можливість публікацій з актуальних питань філософії, історії, політології, соціології, економіки та права. В кожному номері будуть надані матеріали щодо лекційно-пропагандистської та просвітницької роботи, результати соціологічних досліджень. В рубриці «Антологія політичної думки» будуть надруковані найцікавіші матеріали видатних вчених минулого.

**Підписатися на альманас «Грані» Ви зможете в усіх
поштових відділеннях «Дніпропошти»
Передплатний індекс 41703
Вартість річної підписки 65,04 гривень.**

**Видання здійснено за сприянням
адміністративно-технічного
управління Дніпропетровської міської ради**

**Особисту подяку за підтримку видання
редакція висловлює
депутату Дніпропетровської міської ради М.П. Кірпи**

